

LIBRARY
OF THE
UNIVERSITY
OF ILLINOIS

150
J48pUk

Др. В. БРУЗАЛЄМ

Психольогія

Із шестого німецького видання
за дозволом автора переклав

ГРИГОРІЙ КИЧУН

СТАНИСЛАВІВ – КОЛОМІЯ.

Jacobus Cappenberg

ДР. ВІЛЬГЕЛЬМ БРУЗАЛЄМ
ПРОФЕСОР ФІЛСОФІЇ Й ПЕДАГОГІКИ НА ВІДЕНЬСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ

Психольогія

з 14 образками в тексті

Із шестого німецького видання за дозволом автора переклав

ГРИГОРІЙ КИЧУН

СТАНИСЛАВІВ — КОЛОМІЯ
НАКЛАДОМ ВИДАВНИЦТВА „БИСТРИЦА“
1921

Всі права застерігається.

Copyright 1921, by „Bystrycia“, Stanislaw.

З печатні В-ва „Бистриця“
(А. Кисілевський) в Коломні.

Розпорядком бушого Міністерства Освіти у Відні з дня 16. мая 1918.
Ч. 16313—Ха. був сей підручник допущений до вжитку в державних
гімназіях.

Друковано 3.000 примірників. Друк зачато 2. I. 1921. — скінчено 5. III. 1921.

150
J48pUk

Передмова Автора до українського видання

Viele junge Söhne der aufstrebenden Ukrainischen Nation haben bei mir Vorlesungen über Philosophie, Psychologie und Pädagogik gehört und auch Kolloquien darüber abgelegt. Mit manchen habe ich bei dieser Gelegenheit gesprochen und ihre starke opferwillige Begeisterung für ihr Volkstum bewundert. Es ist mir deshalb eine große Freude zu meinen gewesenen Hörern und zu der kommenden Generation der Ukrainer nunmehr in ihrer eigenen Sprache reden zu können. Möge mein Lehrbuch zu vertieftem Studium der Menschenseele den Weg zeigen und bei den künftigen Lehrern, Seelsorgern, Juristen und Ärzten die Überzeugung befestigen, daß nur durch Einwirkung auf den Geist und auf das Herz die Kräfte geweckt werden können, deren wir alle zum inneren und zum äußeren Wiederaufbau so dringend bedürfen. — Hat doch schon der alte Heraklit gesagt: „Der Seele Grenzen kannst du nicht ausfinden, und ob du jegliche Straße abschrittest: so tiefen Grund hat sie.“ (φύξις περίρατα ἴων οὐκ ἂν ἐξεύροισι πάσαν ἐπιπορευόμενος ὁδὸν οὕτω βλάβη κέρην ἔχει. Fragm. 45 Diels).

Wien 11. II. 1921.

Dr. Wilhelm Jerusalem

Передмова Автора в перекладі

Чимало молодих синів Української нації, що піднімається до нового життя, слухало в мене викладів про філософію, психологію й педагогіку та складало із цих наук кольоквії. З деякими розмовляв я при сій нагоді та дивувався їхньому міцному, охочому до посвяти одушевленню для своєї народности. Тому тіпнуся дуже, що до своїх бувших слухачів і до будучої генерації Українців можу говорити ось тепер у їх рідній мові. Хай мій підручник укаже дорогу до поглибленого студіювання людської душі та закріпить пересвідчення в будучих учителів, душпастирів, правників і лікарів, що тільки через впливання на духа й серце можна збудити ті сили, яких ми всі так dokonче потребуємо до

внутрішньої і зовнішньої відбудови. — Чейже вже й старий Геракліт сказав: „Меж душі не можеш знайти, хоч би ти навіть зійшов усі дороги; така її глибина.“

Відень 11. II. 1921.

Др. Вільгельм Брузалем

Від перекладчика

З огляду на те, що в нашій науковій і шкільній літературі досі не було вичерпуючого підручника психології, а сю недостачу відчував молоде покоління, взявся я до перекладу на нашу мову підручника, що ось іде у світ. Автор дуже радо дав свій дозвіл на український переклад у жовтні 1920. року, а на моє прохання надіслав свою передмову, яку читачі мають у оригіналі й перекладі на першому місці. За се висловлюю ще раз свою подяку вельми поважаному Автору, який в часі друку книжки діждався нареніті покликання на професора філософії й педагогіки на віденському університеті. Думаю, що й „Вступ до філософії“ того самого Автора буде корисний і виповнить прогалину в нашій філософській літературі. На оригінальні твори з тої царини мабуть ще довго будемо ждати, але навіть тоді, колиб такі в нас були, імя Автора буде запорукою совісности викладу.

Мій переклад переглянув і стиль виправив та спільно зі мною переводив коректу Вп. Товариш Юліян Чайківський. За сю тяжку працю складаю йому й на сьому місці щирю подяку.

Чи терміни в перекладі підібрані влучно, викаже певно солідна критика. По змозі старався я йти за вказівками Вп. Панів Модеста Левицького й Е. Чикаленка щодо чистоти мови, користувався працями знавця нашої мови Івана Верхратського, головно в тій частині, де мова про нервний уклад, користав із технічної термінології Вп. Пана Дра Івана Копача в йогож брошурі „Що таке людське думання“ та Вп. Пана Дра Івана Раковського в йогож „Психології“ й „Зольогії.“ Чи мало висловів треба було самому підбирати.

Правопис може не всюди послідовно переведений, але я старався приспособити його до теперішньої фази розвитку нашої мови. Правописні сумніви мабуть і в будуччині не дадуться усунути.

Там, де міг, вишукав я переклади місць із тих поетів, що їх наводить Автор, а де се було неможливе, радив я собі сам.

Станіславів, 20. лютого 1921.

Григорій Кичун

Із „вступних слів“ до третього видання

Третій наклад мого підручника психології, як уже говорить наголовок, є вповні перероблений. Від появи першого накладу (1888) — другий був тільки в дечому зміненим передруком — минуло чотирнацять літ, отже шматок часу, в якому було доволі нагоди пережити знане „Tempora mutantur et nos mutamur in illis“.1) Наукова психологія поробила в тих літах великі поступи й дала багато нового головно в позиточних монографічних працях. Хтож дбає про те, щоби брати рецептивну участь у тій праці а вряди-годи ще й діяльну, той згодиться радо з тим, що його погляди й розуміння дещо змодифікувалися. Через свій, що-правда, тільки короткий побут у Липську мав я нагоду вглянути в працю над досвідною психологією, в її методи та знаряддя до того ступня, що я міг лекше зрозуміти й осудити висліди численних досвідних розслідувань. Кількоразове перероблення матеріалу в шкільній науці та в академічних викладах давало спонуку, наново перевірити основні думки і щораз ясніше зрозуміти звязки. Тож коли мене сливе несподівано заохочували до нового опрацювання вичерпаної книжки, виявилася незабаром потреба основно переробити цілість наново. Тільки деякі сторінки старої книжки перейшли без зміни до нової. Проте можна книжку назвати третім накладом першого нарису, бо основні думки й цілі в істоті залишилися ті самі. Сі основні думки й цілі, що науково й дидактично є своєрідні для моєї книжки, хочу коротко з'ясувати.

Наукове становище, на якому стоїть моя книжка, визначається ось якими моментами:

1. Додаткове слівце „досвідна“2) я пропустив, бо психологія сталася самостійною досвідною наукою, що незалежно від метафізичних передпомилок береться розслідувати закони душевного життя. Се, що перше називали раціональною, або спекулятивною психологією, сьогодні вже не має назви психології, але творить частину метафізики. Вправді різко досвідний характер якоїсь науки

1) Часи змінюються й ми змінюємося серед них.

2) В 1. й 2. накладі наголовок книжки був: „Lehrbuch der empirischen Psychologie“ (Підручник досвідної психології).

не вилучає цього, щоби до пояснення більших гуртів прояв користуватися гіпотезами. Психологія не може обійтися без таких помічних засобів таксамо як і фізика. Сим правом науки користувався я головню у з'ясуванні процесу думання й осуду, беручи за основу викладу свою теорію фундаментальної (підставної) аперцепції.¹⁾

2. На психічні явища я дивлюся як на своєрідний гурт прояв, що його не дається зовсім порівнати з фізичними явищами, тож я завсіди ще держуся погляду, що психологія відрізняється від природописних наук своїм предметом. Проти цього виступили в новішому часі визначні дослідники. Вказуючи на міркування, загально знане вже від Канта, що навіть предмети природописних наук є нам дані тільки як змісти нашої свідомости, або як „переживання“, твердили й твердять дальше, що предметом усякої науки є тільки наші переживання. Коли дивитися на зміст переживань, або на предмети досвіду в питоменности, незалежній від підмету, тоді, кажуть, ми займаємося природописними науками. Колиж розсліджуємо зміст досвіду в його відношеннях до підмету, тоді ми займаємося психологією. Отже природописні науки й психологія відрізняються від себе не предметом але тільки становищем розгляду.²⁾ Не зважаючи на те, що цього роду розуміння не можнаби приспособити для шкільних цілей, бо воно стаєть передумовою міркування з обсягу теорії пізнання, я не можу згодитися із сим поглядом навіть по мойому науковому пересвідченні. Своє становище до сих основних питань по часті я вже виложив.³⁾ але маю намір вернути ще раз до цього питання докладніше, як тільки матиму більше дозвілля.

3. Підчеркнений найпаче *Вундтом* характер психічних явищ як події, переведено послідовно в цілій книжці. Таким чином, на мій погляд, устережемося найпевніше похибки *Гербартової* психології, що дивиться на виображення як на свого роду самостійні річи.

¹⁾ Ся теорія з'ясована докладно в мойій книжці „Die Urteilsfunktion“ (Чинність осуду), Відень 1905, дальше обоснована в мойому писанні „Der kritische Idealismus und die reine Logik“ (Критичний ідеалізм і чиста логіка), Відень 1905 та в мойому „Einleitung in die Philosophie“ (Вступ до філософії) (7. й 8. наклад 1919). (Український переклад „Вступу до філософії“ ладиться. Прим. перекл.)

²⁾ *O. Külpe*, Grundriß der Psychologie. S. 1 ff. *Wundt*, Grundriß der Psychologie 4. Aufl. S. 3. (*O. Кільпе*, Нарис психології, стор. 1. і д. *Вундт*, Нарис психології, 4. наклад, стор. 3.)

³⁾ Чинність осуду, стор. 233 і д. — Вступ до філософії, 7. й 8. наклад, стор. 82 дд. і 146 дд. — Пор. дальше мою статтю „Психологія“ у Шілер-Люс, Енциклопедичний підручник науки виховання (Schiller-Loos, Enzyklopädisches Handbuch der Erziehungskunde).

4. Відношення між фізіологічними а психічними проявами я розумію в математичному змислі як відношення чинностейі (функційні). Означеним психічним проявам є підпорядковані означені фізіологічні прояви і навпаки. При сьому вповні збережена своєрідність психічних явищ. Психольоїї ніяк не можна вважати за частину фізіольоїї мозку.

5. Найзамітнішим знамям книжки з наукового боку є біольоічний спосіб помічування душевного життя. Його вже в першому накладі положено в основу, а в новій перерібці переведено ще строгіше та використано успішніше. При всіх психічних проявах питаємося, яке їх значіння для збереження життя особня й роду. Ся метода показалася авторови як знаменитий гевристичний принцип, бо через те можна було ліпше з'ясувати наслідки уваги, як і повстання типових виображіннь. Науку про типові виображіння автор уперше тут виложив і проголосив. І для опису, а особливо для класифікації почувань бісльоічний спосіб помічування показався дуже плідний. Мені здається, що сим шляхом усвідомлюємо собі багато виразніше, я сказавби навіть, багато живіше внутрішній звязок нашого душевного життя.

То булаб і згадана наукові принципи (засновки), по яким я працював над своєю книжкою. Щож тикається дидактичних засновків, то дбав я передусім про те, щоби дати книжку, яку можна читати. Учень повинен у наглому випадку, коли на прикл. опустив кілька викладів через недугу, книжку розуміти та засвоїти собі її зміст. Тому то йшло мені головно о те, щоби писати зрозуміло і звязко. При сьому я старався доволі часто й виразно видизгати провідні точки погляду та принагідними оглядами заохочувати до того, щоби наново переглядати те, чого вже учні навчилися.

Однак те, що подаю, матиме корисний вислід щойно під заохочуючим проводом учителя. Се заслуга нових інструкцій, а треба піднести, що вони вповні числяться із своєрідністю вчителя. „Нічого не шкодить, коли вчитель видвигне свою індивідуальність, бо й він не мусить запускатися в чужу царину.“ „Тож чим обильніший матеріал приносить якийсь підручник із найрозмаїтшого поля, тим він потрібніший і не слід йому закидати, що вимагає від учителя за багато. Він радше тим певніше подає кожному, щоби свобідно вибрав те, що йому найбільше відповідає.“ ¹⁾ В сьому розумінні надіюся, що ані фізик, ані природовець, ані фільольоі, ані германіст, ані історик не парікатиме на недостачу матеріялу.

¹⁾ Lehrplan und Instruktionen für den Unterricht an den Gymnasien in Oesterreich (Науковий план та інструкції для навчання в гімназіях у Австрії) стор. 274, видання Накладні шкільних книжок, Відень 1900. 2. вид.

Щоб унагляднити те, що я мусів сказати про анатомію й фізіологію нервів і змислових приладів (а принагідно й до інших цілей) додано в тексті образки, взяті з визначних творів. Головним джерелом були Ебінггауза *Нарис психології та Едінгера* *Виклади про нервні осередні знаряддя*.¹⁾ Поодинокі образки (як ось обр. 12) зладжено зумисне. Чи тут я вибрав добре, що тикається кількості й вартости, хай вирішать товариші звання.

Я хотівби звернути увагу ще на одну властивість моєї книжки. У ній є доволі багато цитат із поетів. Я просивби дуже, не бачити в сьому якоїсь хвилевої примхи, що її метою є стилістична прикраса. Навпаки, я зробив у своїй власній діяльності як учитель досвіди, що до ілюстрації і закріплення в пам'яті якоїсь глибокої думки ніщо красше не надається, як слово поета. Воно дає сій думці наче вичеканий, гарний вислів. А в психологічних питаннях можна се навіть уважати за підкріплення правдивости якоїсь думки, коли й визначний поет думав так само; вінжеж має прецінь свого роду інтуїтивне знаття душі. Найбільше психологічних глибоких помічень стрічаємо у Гетого, тож і зрозуміла річ, що сього поета наводжу найчастіше. Поруч нього знайдемо й Гомера Софокля, Шілера, а найпаче Грільпарцера. Значіння останнього як мислителя й знавця душі може ще не оцінили як слід. При сьому сі виписки мають ще й бічну мету, а саме бажають пояснювати тяжші місця з поетів, щоб учень мав виображіння про глибину св.та думки; ся глибина нераз укривається в кількох стихах.

Так хай іде моя книжка у школу. Там мусить показати свою вартість. Хоча й чесна наукова праця й багатий практичний досвід працювали спільно при її укладі, то аж ужиток книжки при навчанні покаже, чого їй не стає, в чому її хиба. Тому звертаюся до Вп. Товаришів по званні, що користуватимуться книжкою, із проханням, щоби були ласкаві подавати мені свої досвіди й бажання . . .

Бажаю, щоби книжка причинилася до оживлення і поглиблення навчання філософічної пропедевтики.

Відень, у серпні 1902.

Автор

¹⁾ Ebbinghaus, Grundzüge der Psychologie. Edinger, Vorlesungen über die nervösen Zentralorgane.

Із переднього слова до четвертого видання

Тому, що попередній наклад цього підручника був опрацьований цілком наново, я не бачив причини до різких змін. Тільки § 67 про моральні почування написав я наново, а наступний § про почуття права я випустив. Натомість у подробицях у багато місцях старався я річево й стилістично дещо вигладити. При цьому були мені помічні найпаче численні замітки, що їх подав мені до використання мій давній приятель, шкільний радник Автін фон Леклер (Anton Edler von Leclair). За його дружні труди висловлюю ось тут ще й прилюдно свою щирю дяку.

Нове оброблення мого підручника зустрінulosя і в наукових кругах і в учительських з дуже зичливим прийняттям. Книжку впровадили в багато заведених і вона показалася доброю також у школі. Щоб і даліше так було, поновлюю своє прохання до Ви. Товаришів по званні, що вживають моєї книжки в школі, щоби подавали до мого відома свої бажання й замітки.

Відень, у січні 1907.

Автор

Передне слово до п'ятого видання

Новий наклад змінений тільки мало. § 59 випустив я, бо науку про три основні напрямки почувань з успіхом опрокинули в останніх літах визначні дослідники. В § 66. про моральні почування знову поміщено на бажання із многих боків у новій перерібці виклад про почуття права й почуття чести, що був поміщений у попередніх накладах. Впрочім виправлено дещо стилістично і справлено кілька друкарських похибок.

Йдучи на стрічу бажанням, висловленим із різних боків, додаю в цьому передньому слові спис наукових творів, якими я здебільшого користувався. За наголовком книжки йде коротенька характеристика, а у скобках подано параграфи підручника, що їх опрацьовано по названому творі.

Відень, у квітні 1912.

Автор

Передне слово до шестого видання

Не треба було робити великих змін. Тільки на декількох місцях вставлено кілька речень для ясности й доповнення, а літературу доповнено вичисленням кількох нових творів.

Відень, у серпні 1918.

Автор

Література

Friedrich Jodl, Lehrbuch der Psychologie (Фридрих Йодль, Підручник психології), 3. накл., Штутгарт 1908. В цьому обемистому творі обговорено всі психологічні проблеми дуже основно й докладно. Перед кожним розділом є списана дотична література, при чому взято на вагу не тільки твори, що появились самостійно, але й філософічні часописи. Для ґрунтового ознайомлення з психологією ця книжка доконешна. На викладі Йодля ґрунтується в сій книжці поділ психічних явищ по основним чинностям і ступням розвитку свідомости (§§ 8 і 9 та всюди).

Hermann Ebbinghaus, Grundzüge der Psychologie, (Герман Ебінґгауз, Нариси психології) I. том, 2. накл., Липськ 1905. Сей твір визначається тим, що автор виходить усюди від загально знаних прояв і що виклад бере на вагу так загальні точки погляду як і подає висліди подрібних розслідув (§§ 7, 19, 20, 21).

Wilhelm Wundt, Grundzüge der physiologischen Psychologie. (Вільгельм Вундт, Нариси фізіологічної психології), шестий перероблений накл., 3 томи, Липськ 1908—1911. Поява першого накладу цього твору 1874. дивнула новітню психологію на ступінь самостійної науки. Автор цього підручника завдячує цьому творови заохоту до студіювання психології та основний напрямок своїх психологічних пересвідчень. Основне студіювання цього твору принесе кожному як найбільшу користь, але се студіювання вимагає сильної, напруженої праці. Не можу вказати поодиноких частин підручника, бо цілість є під впливом Вундта, хоч автор у деяких важливих питаннях дійшов до відмінних пересвідчень.

Wilhelm Wundt, Vorlesungen über Menschen- und Tierseele (Вільгельм Вундт, Виклади про душу людини и тварин), 4. накл., Гамбург і Липськ 1906. Надається особливо до введення в досвідні методи (§ 14).

Wilhelm Wundt, Grundriß der Psychologie, (Вільгельм Вундт, Нарис психології), 4. накл., Липськ 1901. Тут розглянені властиві психологічні проблеми. Вундт дає коротко зібраний виклад про душевне життя так, як він йому представляється на основі довголітньої праці дослідника в кінцевому висліді. Книжка дуже важна й вимагає повільного основного студіювання.

Harald Höffding, Psychologie in Umrissen, (Гаральд Гефдінґ, Психологія в обрисах), в німецькому перекладі Бендіксена (Bendixen), 3. накл., Липськ 1901. Має багато влучних помічень (§§ 35, 72 й усюди). (Є також польський переклад і мабуть московський. Прим. перекл.)

William James, Principles of Psychology (Уїлієм Джеймс, Основи психології) 2 томи 1890. (по англійськи). Із цього найвизначнішого твору інтроспективної психології користувався автор розбором перебігу думок та характеристикою спогадів (§§ 25, 33). Варто поручити також виклади для вчителів того самого автора, що вийшли в німецькому перекладі під написом „Psychologie und Erziehung“ (Психологія й виховання), Липськ 1901.

William James, Psychology br efer course (скорочене оброблення) 1904, в німецькому перекладі 1909. (Уїлієм Джеймс, Короткий виклад психології).

Th. Elsenhans, *Lesebuch der Psychologie* (Т. Ельзенганс, Читанка психології), 1912. Основний твір, підносить особливо значіння загального основного розуміння навіть для поодиноких дослідів.

Adolf Horwicz, *Psychologische Analysen auf physiologischer Grundlage* (Адольф Горвіч, Психологічні аналізи на фізіологічній основі), I. том, Гає 1872; II. том, 1. частина, Гає 1875; II. том, 2. частина, Магдебург 1878. В цьому творі, що піддає багато думок, узято перший раз почування як основу всього душевного життя (§ 12 і всюди).

Hugo Münsterberg, *Beiträge zur experimentellen Psychologie* (Гуго Мінстерберг, Причинки до досвідної психології), 4 зшитки, Фрайбург у. Б. 1889—1892. Автор користувався в частині сим твором для розуміння інтенсивності вражінь і наглядности часу (§§ 14 і 51).

A. Bain, *The Senses and the Intellect* (А. Бен, Змисли й розум) 3. наклад. Лондон 1868. для науки про асоціацію твір дуже важний (§§ 28 і 29).

A. Bain, *The Emotions and the Will* (А. Бен, Почування й воля) 3. наклад. Лондон 1880. дуже основний виклад життя почувань.

Ernst Mach, *Analyse der Empfindungen*, (Ернст Мах, Аналіза вражінь), 5. наклад., Єна 1906. Сей розслід, що має сливе епохальне значіння для розвитку теорії пізнання, подає також психологови багато вартісного. Особливоже дуже важна є наука про вражіння простору й часу. Розуміння наглядности часу, виложене в цьому підручнику, погоджується в головному з поглядом *Маха* (§§ 51, 52, 53).

Ernst Mach, *Erkenntnis und Irrtum. Skizzen zur Psychologie der Forschung*, (Ернст Мах, Пізнання й похибка. Нариси до психології досліду), 3. наклад., 1917. Містить у собі незвичайно важні причинки до психології думання.

W. Preyer, *Die Seele des Kindes*, (В. Праєр, Душа дитини), 5. наклад., Липськ 1900. дуже важний збірник прояв із перших трьох літ життя дитини. Визначається старанним помічуванням і добрим упорядкуванням. (Є також московський переклад. Прим. перекл.)

H. Steinthal, *Abriß der Sprachwissenschaft*, (Г. Штайнталь, Нарис мовознавства), I. том, Берлін 1881. і

M. Lazarus, *Leben und Seele*, II. том (Життя й душа), 3. наклад., Берлін 1885. На сих двох творах основується виклад про розвиток мови, але з кількома істотними відмінами (§§ 38 і 39).

G. Gerber, *Die Sprache und das Erkennen*, (Г. Гербер, Мова й пізнання) Берлін, 1884. Сьому творови автор завдячує понуку до поставленої ним власної теорії осуду.

Hugo Münsterberg, *Grundzüge der Psychotechnik*, (Гуго Мінстерберг, Нариси техніки душі) 1913. дає систематично опрацьований перегляд приспосіблення психології до різних ділянок життя.

William Stern, *Die differenzielle Psychologie in ihren Methoden und Grundlagen*, (Уілієм Штерн, Зрізничкована психологія в її методах і основах), 1911. Знаменитий виклад вислідів і завдань психологічного досліду психічної змінливости (*Variabilität*) душевних типів та характеристики поодинокі особистости.

Felix Krueger, *Über Entwicklungspsychologie* (Фелікс Крієр, Про психологію розвитку), 1915. жадає рішучо генетичного, біологічного й суспільного способу помічування душевного життя. В сьому сходиться дуже близько з методами, які перевів автор у сьому підручнику.

W. Jerusalem, *Die Urteilsfunktion* (В. Єрузалем, Чинність осуду), Відень, 1895 (§§ 2. 17, 37—57, 67, 79).

W. Jerusalem, *Über psychologische und logische Urtheilstheorien*, (В. Єрузалем, Про психологічні й логічні теорії осуду). *Vierteljahresschrift für wissen-*

schaftliche Philosophie — чвертьрічник наукової філософії, 1917. (§42).

W. Jerusalem, *Der kritische idealismus und die reine Logik* (В. Єрузалем, Критичний ідеалізм і чиста логіка), Відень 1905. Приносить між іншим нові аргументи для авторової теорії осуду.

W. Jerusalem, *Einleitung in die Philosophie* (В. Єрузалем, Вступ до філософії), 7. й 8. накл., Відень 1919. З цього твору взятий вислів „фундаментальна аперцепція.“

W. Jerusalem, *Laura Bridgman. Erziehung einer Taubstummlinden*. (В. Єрузалем, Лавра Бріджмен. Виховання глухонімої.) Відень 1891. (§§ 5, 38).

W. Jerusalem, *Gedanken und Denker. Gesammelte Aufsätze*, (В. Єрузалем, Думки й мислителі. Зібрані статті), Відень 1905. (§§ 51, 52, 53, 66).

ВСТУП

Основні факти й основні поняття

§ 1. Поняття й предмет психології

Психологія є наукою про події й закони душевного життя.

Її предметом є душевне життя само, наші спогади й думки, наші переконання й сумніви, наші радощі й болі, наші бажання й рішення, коротко всі душевні стани й чинності, як ми їх переживаємо що дня, що години. Сі переживання є нам як такі дані безпосередно. Їх можна пережити тільки в один одинокий спосіб, кожному з нас знаний, але його не дасться ближше описати; сі переживання відрізняються саме сим способом пережиття від проявів у нашому оточенні, в так званому „зовнішньому світі“, до якого в найширшому змислі належить також наше тіло. Сі прояви називаємо фізичними явищами (феноменами) і вони в своїй цілості творять предмет природописних наук. У противенстві до сього прояви в душевному житті називаються психічними явищами і вони саме творять предмет психології.

Характеристичною ознакою фізичних явищ є се, що вони є змислово спостережні, можна їх зробити спостережними (мікроскопами, і т. п.), або принайменше можна їх собі змислово спостережними подумати. Натомість психічні явища не можуть бути ніколи змислово спостережними, ані навіть їх не можна собі змислово спостережними подумати. Моїх думок і рішень, моїх радощів та смутку не можу ніколи бачити ані навіть змислово собі виобразити. Про інші, позитивні признаки психічних явищ буде мова дальше, але вже се одно сказане вистарчає, щоби з'ясувати, що психічні явища творять цілком своєрідну клясу прояв; її не дасться порівнати з фізичними явищами, які є тому предметом особливої науки.

Переживання психічних явищ називаємо цілком загально: свідомістю. Ми маємо свідомість, се не значить нічого иншого, як: ми є здібні переживати психічні явища. Ми є при

свідомості, значить тільки що: ми переживаємо дійсно психічні явища. Так само несвідомість не означає нічого іншого, як часову або постійну нездатність переживати психічні явища. Отже під свідомістю розуміємо риси, спільні рівним психічним явищам, думанню, почуванню, хотінню, загальну прайкмету всіх психічних явищ. Наукове заняття психічними проявами веде за собою те, що їх спільну ціху підносимо до поняття і вем в ціймь протиставимо поодиноким переживанням. Се усамотіювання свідомості став нам близьке найрадше через тісний зв'язок між усіми психічними переживаннями одного й того самого особини (інд відуа); сей зв'язок називаємо звичайно єдністю свідомості. Здається, що сама свідомість тим робом відрізняється як єдність від своїх станів і змістів.

Станом свідомості є кожна дійсно пережита психічна проява у своїй певній індивідуальній означеності в індивідуальному забарвленні. Се, що ми переживаємо внутрішнє, є нічим іншим, як безпереривною чергою станів свідомості. Кожна думка, яка нам промагне через голову, кожне бачання, кожне радість, кожне здивування є найперше зміною посередствого стану свідомості і складником повста.

Змістамими свідомості називаємо групи предметів, що легко вирізняються з цілости інших кожночасних переживань. Їх можна відокремити (визловити) виною увагою. Спогади, образи, уяви, думки мають переважно такі змісти, що легко вирізняються між тим, коли при станах почувань се рідко проявляється.

Усі фактні явища, є. в. явне ціле обурження, терва, боя, хвори ми бачимо, шелесті, що їх чуємо, в дані нам переживання як змісти свідомості. Але, як долго стьмо на позві шоденного досвду, то ми пересвідчені, що се все справді існує поза нами и незалежно від нас. Питання, чи се пересвідчення є оправдане, веде до філософських розваг, починає казати, до розваг теорії пізнання, що виходить уже поза рамки психології.

Се, що ми дійсно переживаємо, є таким чином станами і змістамими нашій свідомості і ми можемо тому и так сказати: предметом виходної є свідомість з її змістливими станами і змістами. Коли говоримо про душевне життя, то при цьому маємо на оці завжди душевне життя людини. Але про без сумнівь також тварина переживає психічні явища, то психологія мусить тробити предметом свого дослїду також душевне життя тварини. А що ми знаємо безпосередно тільки людське душевне життя, то воно мусить творити вихідну точку дослїду, бож воно є його найважнішим і найцікавішим предметом. Нас займає тут майже виключно душевне життя людини. Тільки принагідно будемо наводити певні факти з життя тварини для пояснення.

§ 2. Завдання і становище психології

Психічні явища є нам завжди дані як прояви, як події. Ми завжди до діла тільки з діями, а ніколи з буттям, що остає на одному місці, тріває. Завданням психології мусить бути в першу чергу, сі події як найпростіше описати. Вислови, що їх знаходить дослідник у мові, означають майже завжди дуже зложені комплекси психічних явищ. Се, що ми називаємо спогадом, думкою, бажанням, є завжди цілою групою прояв. Теж поперед опису мусить завжди бути розчленування або аналіз. Складні явища мусяться розібрати і звести до первинних (елементарних) прояв, що не допускають вже дальшого розчленування. Однак не завжди легко перевести сю аналіз. Вона вимагає швидкого помічання і довгої вирави. Через розчленування виступають ясно первинні прояви і їх взаїмні відношення. Отже найвершим завданням психології є так описати прояви душевного життя, щобби ясно виступали об'ясті в ньому первинні прояви та їх взаїмні відношення.

Про методичне значіння аналізу гадки вище ст. 7. і т.

З питанням, з яких первинних прояв складається психічне переживання, виходиться у психології як найтісніше дальше питання, як по встав се являє. Душевне життя є дане нам завжди і всюди як розвиток. Події порушуються не в одному напрямі і протікають на низці часу. Тут зовсім не можна усунути питання про те, що вчашіше, а що пізніше. Навіть що тикається первинних прояв, що їх уже далше не можна звести ні до яких других, психології не мотиме усунути питання, які із сих прояв виступають спершу, а які аж пізніше. Тому завданням психології буде розглянути душевне життя генетично.

Психічної прояви не можна ніколи справді точно і ясно описати, коли не знати, як вона повстала і розвивується. Що на початку спостереження чогось предмету огом не є пробою, але дуже специфічного прояву, про се можна не зовсім точно начашіше при вживанні жадельких тіл, які в перших днях життя мають, що правда, практична свідла, але зовсім ще не мають зорових спостережень.

З генетичним розглядом виходиться знову дуже тісно біологічне розуміння душевного життя. Хто розглядає душевне життя в його розвитку, сей пізнаєть незабаром, як важкі є психічні явища для збереження життя. Нічні почуття вдоволення і невдоволення є важкими дороговказами до відрізнювання горисного і шкідливого. Велика частина нашого душевного міркування стремить до сього, щобби життя поодинокій істоті, ріднові, державі, людетва зробити правдивим і змістовним. Незажна частина наук завдячує своє повстання практичним потребам.

Біологічна точка погляду є для психології незвичайно важним гевристичним принципом, с. зн. засадою дослїду, що веде до відкриття нових правд. А саме, ставляючи до кожного душевного утвору питання, чим він є важливий для збереження життя, ми звертаємо увагу на нові боки прояви, які без сього способу помічування уйшлиби нашої уваги. Через те доходимо до влучнішого схоплення й глибшого розуміння душевного життя.

Завдання психології ґрунтується на сьому, щоби через аналізу звести психічні явища до їх первневих прояв і розслїдити пануючі тут закони, розглядаючи сі явища генетично і біологічно.

Становище психології в системі наук є означене її завданням. Психологія є наукою досвідною. Без усякої передумови що до суті душі приступає вона до розслїду психічних явищ у їх закономірних зв'язках так, як їх кожна одиниця переживає. При сьому користується вона, як се покажемо низше, тими самими методами, випробуваними при розслїді природи. Таким робом у своєму досвідному характері наближується психологія до природописних наук. Далше вона вяжеться з ними ще й тим, що психічні прояви мають незвичайно велику вагу для збереження життя як одиниці так і цілого людського роду. Тож психічні явища творять важний чинник органічного життя взагалі. Наука, що ставить собі завдання прослїдити загальні життєві закони, т. зв. біологія, мусить узгляднити також психічні прояви. Тому, помимо сеї близької стичности, різниться психологія від природописних наук своїм предметом. Психічні явища, як уже сказано, творять своерідну клясу прояв, що різняться від об'єктів природописних наук якими, характеристичними признаками. Але з другого боку сі події мають рішаюче значіння для розвитку людства. Дїлання їх законів проявляється в історії, у зрості мови, в ґовітанні права, в розвитку обичаїв і моральности, мистецтва й літератури. Коли обіймати, як се звичайно буває в новішому часі, всі науки, що їх предметом є витвори людського духа, назвою духових наук, то тоді становище психології можна означити менше більше ось так: у своїй методі йде психологія за природописними науками, але своїм предметом творить основу всіх духових наук.

До духових наук належить в першу чергу історія з її різними розгалуженнями, як: історія політична, культуральна і господарська. Далше сюди належать: мовознавство і філологія, наука права і національна економія. З так званих філософічних дисциплін належать сюди в першу чергу: теорія пізнання.

етика й естетика. Для сих усіх наук конечне знати закони душевного життя. Кожня із сих наук потребує психологічних основ.

§ 3. Методи психології

Так як інші досвідні науки, так і психологія доходить до своїх висновків через помічування і досвід. Однак обі методи прикладається тут ізза своєрідности предмету під многими зглядами інакше ніж звичайно.

Помічування психічних явищ може безпосередно кожен робити тільки сам на собі. Тож методою, що найрадше надається до узискання психологічних фактів, є самопомічування. На зразок англійського слова „introspection“ (дослівно тільки що „глядіти в середину себе“) називаємо сю методу інтроспективною.

Інтроспективна метода перш усього вигідна тим, що прояви, котрі підпадають під помічування, дані нам безпосередно. При помічуванні зовнішного світа ми можемо користуватися тільки нашими зміслами, а їхню спроможність стараємося ще зміцнити штучно зробленими приладами. Отже вірність поробленого помічення залежатиме від бистроти наших зміслів, зглядно від точности ужитих приладів. Помічення відбувається отже по середно. Навпаки прояви в нашій свідомости помічуємо, оскільки їх взагалі можемо вловити, без допомоги непсихічного медія, отже б е з п о с е р е д н о. Ся обставина має той наслідок, що інтроспективна метода, хотяй з нею лучаться всякі труднощі і вона є жерелом всяких похибок, мусить все таки лишитися доконечною основою і передумовою всіх інших метод.

Але з другого боку можна сим користям протиставити також значні хиби. При предметах і проявах зовнішного світа можна, принайменше так звичайно буває, довший час продовжати помічення і повторяти частіше серед тих самих умовин. А саме для природи й перебігу фізичних явищ не має зовсім ніякого впливу те, чи їх помічується, чи ні. Навпаки психічні явища минають скоро і тяжко їх уловити. Та далеко більші труднощі в сьому, що через увагу, яку ми звертаємо на помічувану прояву, сама проява або зовсім переривається або бодай модифікується. Тому помічення удається найпевніше при простіших проявах, при яких вплив уваги ще не так великий. При складних явищах переважно муситимемо ждати, аж сама проява мине, але її слід лишиться ще у спогаді: Колиби я на приклад хотів себе помічувати в часі ви-

буху гніву, тоді гнів у тій самій хвилині втихомириться. А коли вибух мине, тоді зуміємо, деколи навіть по кількох днях, відтворити поодинокі фази прояви у спогаді. Але й спогад не дає ніяких певних висновків, бо він є часто повен прогалин, а то й прямо обманює. Із сим лучиться ще дальша недостача самопомічування. Її причина коріниться у великій індивідуальній різності людей, що має велику вагу у відношенні до психічних явищ. Коли я помітив якусь прояву в моїй свідомості, то я не можу наперед знати, чи я знайшов власність моєї індивідуальної свідомості, чи загальну прикмету людської свідомості. Що йно тоді можна помічування використати для загальної психології, коли його в сей спосіб робиться частіше, а до того ще й другі його потвердять.

Тому то самопомічування доповнюється ще помічуванням других. При цьому належить зазначити підчеркнути, що у других не можемо ніколи помічувати психічної прояви самої, а тільки її вплив на нас. Із сих слів намагаюся опісля заключувати про психічну прояву у свідомості другого. Такими виявами є постава, міни, жести й інші рухи, побачена мова. Мовний вислів даєби нам як найпевніше інтенція свого, що дається в душі другого і буває найблизшим і чистішим зерцлом психологічних фактів, колиби ми не мусли чекатися заведи, з можливістю, що говорючий сам не дає собі зовсім ясно справи зі свого психічного стану, або що має намір обманити нас у цьому дії. До того долується ще й те, що мова є дуже недосконалим орудником вислову психічних явищ. Жива, безперервна струя душевного життя дається передати словами тільки в труднощах, а ніколи зовсім точно. Тому справедливо говорить Шілер:

„Warum kann der lebendige Geist dem Geist nicht erscheinen?

Spricht die Seele, so spricht, ach! schon die Seele nicht mehr“.*)

А що мова не виражає зовсім докладно свого, що відбувається в душі, то тільки тоді розумітимемо другого, що про його душевні стани хочемо робити висновки, коли ми в силі відтворити в нашій власній свідомості ті прояви, які у нього припускаємо. Найлекше удасться се тоді, коли ми самі часто були в подібному положенні і подібне пережили. Так убогий має переважно більше зрозуміння для терпінь бідноти, чим богач. В таких випадках говоримо звичайно „я можу дуже добре вдуматися в таке положення“. Із сього слідує, що прецінь властиво тільки помічування того, що ми самі пережили, подає нам справдішній фактичний матеріал і що тому самопомічування лишається одним мірилом помічування других. А проте й се останнє лишиться одним

*) „В чому причина, що дух не являється духу живому?

Мовить душа, та бач, се вже не мова душі“.

з найважливіших жерел психологічного досвіду. Саме помічання других заохочує нас щодня стежити за собою самими, питати себе слух і здатність займатися слухами собою. Так отже самопомічання і помічання других іде рука в руку. Вони не є двома різними методами, тільки творять разом одну інтроспективну методику, яка характеризується згодом найвлучніше згаданим висловом Штітгерта:

„Wilst du dich selber erkennen, so sieh, wie die andern es treiben,
Wilst du die andern verstehen, blick' in dein eigenes Herz.“*

До помічання других спонукали людей вже на дуже ранньому ступні розвитку практичної мотивації. Діти нас важливе довідатися, що діється в душі нашого ближнього, бо хочемо знати, чого нам від нього варто чекати. Сі практичні мотиви мають ще в сьогодні ту саму силу. Судді, лікарі, учителі мусять у своєму занятті виворити сю здібність. Задіяння, які створюють життя, зростають від привабливих до тяжких, а часто дуже важких. Коли наприклад, із боку дитини заключаємо, що вона має почуття незадоволення, а відносно до свого якусь потребу, то се є доволі певне заключення. Мати дитини часто-густо віддає навіть по тій голосять, суть потреби. Але коли у дитиних рамовах хочемо вивести власні, часто дуже цікаві сподруки виображення, то се значить вже більше і не завжди веде до певних вислідів. Коли вглядімося в зі слів і виразів якоїсь історичної особистості, наприклад, Наполеона І, звернемо образ його колишнього духовного стану і так змалювати його характер, то се завжди певничайно заслугане і так же завдання, яке тому такою різко уявляється при першій пробі. Розуміючи простих звичайно помічання других, що їх створює життя, удається часто також так званим „дванадцяти людьми“ до так званих завдань є безумовно потрібне психологічне визначення.

§ 4. Методи психології (Продовження)

Узяканий інтроспективною методикою річевий фактичний матеріал мусять використати до дійсного досліду. Се дється, як се вже замічено вище, через розгледування або аудію. Всі прояви, які помічуємо на нас самих або про які заключаємо у других, являються при точному розслідуванні всіляко зложеними і скомплікованими. Їх мусять стеже розложити на первинні прояви. При цьому виявляється нерідко, що первинних проявів не можна в дійсності від себе відділити, але можна їх від себе відрізнити.

Коли я чую, наприклад, в сусідній кімнаті удари годинника, то видається, що се проява, яка відбувається в ледви вимірному часі, є на перший погляд цілком проста. Однак легко дається вказати, що вона є зложена з многих процесів, які дадуться ясно відрізнити. Удар годинника викликає в моїй свідомості напе-

*) „Бажаєш себе ти пізнати, гляди, як другі то роблять,
Хочеш ти других понять, глянь тільки в серце своє.“

ред вражіння звука. Се вражіння викликає наслідком ранших досвідів виображіння стінного годинника. Із сим виображінням лучиться осуд, що удар походить від механізму стінного годинника. Колиби я ніколи не видів був годинника і тому ніколи не злучив вражіння звука удару з сим виображінням, тоді удар не мігби викликати ні названого виображіння, ані дотичного осуду. На сьому прикладі видно, що звичайні переживання щоденнього життя стають зрозумілі щойно через психольогічну аналізу.

Аналіза є найважлишою роботою психольога і нею то він відрізняється від висше згаданого практичного знавця людей. Останній користується своїм нерозчленованим досвідом, щоби вгадати, як даний чоловік буде поводитися в даному випадкови. Психольог дбає далеко менше про поодинокий випадок. Він старається радше знайти через розчленування загальний закон, який позначається в помічуваному випадкови. Аналізу складніших явищ можна переводити при помочі самої інтроспективної методи і вона вже тут веде до важних вислідів. Вже на основі сеї методи можемо зрозуміти, що се, що називаємо звичайно змісловими спостереженнями, містить у собі нераз образи спогадів і осуди. Проте сею дорогою доходить ся відносно скоро до межі аналізу. Спостереження якогось предмету оком являється на інтроспективній дорозі чимсь простим, чимсь, чого вже дальше не можна аналізувати. Тут отже місце для психольогічного досвіду; він дає нам змогу дальше розчленовувати.

Досвідну (експериментальну) методу прикладається в психольогії по тих самих правилах, які випробувані при природписних науках. Умовини, серед яких повстає психічне явище, твориться нароком і пляново, і то так, що їх можна змінити як що до кількості (квантитативно), так і що до якості (квалітативно). Правильно належать до одного психольогічного досвіду дві особи: досвідник і спостерігач. Досвідник творить умовини і змінює їх, а спостерігач подає до протоколу на основі самопомічення свої переживання словами або умовденими знаками. Спостерігач не повинен задалегідь знати про зміну, бо се зробилоби його спостерігання менше точними. Щоби досягнути вірні вислиди, на се доконче треба з боку спостерігача довшої вправи. Дальше характеристичним для психольогічних досвідів є се, що їх муситься робити у великій кількості й на різних особах. Тільки так можуть індивідуальні різниці вирівнатися або у своїх флюктуациях точно відмежитися. Досвідник, що зіставляє вислиди і ними опісля научно користується, мусить бути сам дуже часто спостерігачем, с. є. мусить сам піддатися досвідови, коли хоче придбати собі вірне розуміння справи. Як усуди, так і тут доконечними

умовинами є велика точність і строга правда. А що ряд досвідів улаштовується звичайно на основі тимчасового заложення, котре знову часто буває хибне, то треба подати до відома і зовсім невдатні досвіди. Із невдатних досвідів можна звичайно більше навчитися, чим з удатних.

Досвідна метода, яку прикладається у психології щойно від кількадесять літ, дала вже дуже важні висліди. При її помочі вдалося розложити зміслові спостереження багато точніше, чим се було можливе вперед. Знаємо на прикл. тепер, що спостереження якогось предмету оком складається із вражінь сітчатки і рухових вражінь очних мязів. Коли уважно оглядаємо якийсь предмет, то ми призвичаєні в нього вдивлятися. Тож нам здається, що увага й фіксація се одно й те саме. Але через пригожі досвіди можна їх прямо розділити; і таким чином знаємо, що се дві різні прояви, які часто діляють разом. Через досвідну методу пізнали також високе значіння мязевих вражінь для цілого душевного життя.

Звичайно є се первневі духові прояви, а саме змісліві спостереження, що їх всесторонно прояснила досвідна метода. Але з великим успіхом улаштовували також досвіди про часовий перебіг духових прояв, про обсяг свідомости, про закони асоціації та про пам'ять. Її найважливіші висліди подасться на дотичних місцях підручника. Дальше пробували звести до числових виразів ступні інтензивности вражінь, про що буде мова при обговорюванні інтензивности вражінь. В останніх літах робили також спроби над проявами при ненаглядному думанні, над складнішими почуваннями та над актом волі; при сьому комбіновано на всякі лади досвідну методу з інтроспективною. Саме видно щораз ясніше, що обі методи мусять співділати (одна другу доповняти й одна другій помагати).

Першим, хто займався досвідною психологією в більшому обсягу, був Е. Г. Вебер. Його стаття „Змисл дотику й загальне почування“ у Вагнеровому підручному словарі фізіології є ще нині основною працею. І. Т. Фехнер вів з великою ревністю сю річ дальше і робив точні досвіди саме над відношенням подразнення і вражіння. Вільгельм Вундт оснував відтак в Липску в 1879 р. перший інститут для досвідної психології, на зразок якого основано багато подібних заведень в Німеччині, Франції, Італії, Англії, Америці, а в останніх роках також в Австрії. Наслідком сього досвідна психологія розпоряджує виробленими методами і многими нарочно до сього устроєними приладами, які дають змогу робити вповні точні розсліди.

§ 5. Помічні жерела психології

1. Фізіологія. При тісному зв'язку, який буває між духовними проявами й фізіологічними процесами, мусить бути для психолога важким, пізнати точніше фізіологічні прояви, що йдуть у парі з проявами духовними, найніше прояви в мозку. Хоч фізіологія не може нам висвітлити природи духовних прояв, то все таки точніше знання фізіологічних прояв може дати толчок до нової, стараннішої аналізи духовних прояв.

Так відкриття осередка артикуляції (сигнування) для мовних приладів (т. зв. Бровкового осередка) дало психологам правді до вірної аналізи прояв при говоренні й розумінні говореного.

2. Мовознавство. Тому що мова є виразом прояв свідомости (*τὸ ἐν τῇ φωνῇ ἀρτίζουσα τὸν ἐν τῇ ψυχῇ*, клясе Аристотель*) і приваїменше в першопочинах належить її уважати мимовільним витвором, то первісна форма і вигляди слів, оскільки вони дадуться розслідути, клясе яскраве свідомство на духовні стани в дитячому віці народу. Переміна значіння поодиноких слів показує нам знова часто „блудні як дубини“ шляхи, якими йшло людське думання у своєму розвитку. Із різних галузей мовознавства мають тому особливе значіння для психології етимологія й історія мови.

Так етимологія грецького слова *βίδη* „я знаю“ „я побачив“, показує нам, що по народньому розумінні зміслово належдість є одним певним жерелом знання. Пор. Гомер, Іліада II, 185 слід, де виразом виступає первісне значіння.

3. Народовідання (етнографія). Ся наука, яка в останніх десятиках лт дійшла до великого розвитку, займається переважно розслідом фізичних і духових властивостей тих народів, що залишилися на примітивному ступні культури. Отже показується, що в сих племенах поодинокий осібняк у своєму думанні, почуванні й хотінні майже вповні залежний від пануючих виображінь вірування й обичаїв того суспільного гурту, до якого він належить. З сього пізнаємо, що власновільне думання й хотіння розвинулося в людині що йно згодом і помалу. Далеше бачимо, що на низших ступнях культури мають перевагу почування й афекти та що чисто теоретичне підмічування фактів удається примітивній людині з тяжкою бідою, а то й майже є неможливе. Із сього слідує, що багато душевних прояв і психічних диспозицій, які на основі самопомічування видаються нам чимсь вповні первісним, витворилося щойно наслідком суспільного розвитку. Через те, для зрозуміння нашого теперішнього душевного життя треба ще більше, чим се бувало досі, звертатися до вислідів народовідання.

*) Вислови мови, є виразом того, що криється в душі.

Знаменита книжка Курта фон ден Штайнен „Серед диких племен озерної Бразилії“ познайомлює нас на приклад із племенами, в яких є числівники тільки для 1 і 2. З них складають вони 3 і 4, а вже з трудом 5 і 6. В тому самому творі виступає також властивий характер примітивного думання. Се думання пересичене насмірив виображіннями вірування. Воно вводить кожну хоробу й кожен випадок смерті до чарівних впливів злих демонів та стоїть під впливом сих чуттєвих, нерав недорічних виображінь куди більше, чим під впливом безпосередніх об'єктивних досвідів. Порівняй також Levy-Brühl „Le fonctions mentales dans les sociétés inférieures“, Париж 1910. (В приготованій німецькій перекладі автора.)

4. Всесвітня культурна історія. Розвиток людства в найзагальніших обрисах, що його має представити історія, показує нам також виображіння й почування, переважуючі в різних часах у цілих народів як і в поодиноких визначних особистостей. Провіряючи отже вислідні сих розвідів самопомічуванням, знаходимо межі минулість і теперішність не тільки подібности, але й рівниці і через те маємо можливість не тільки пізнати людську свідомість в її змислих однакових прикметах, але і помічувати своєіб, в яких вони розвивають в бігу історичного життя. Що правда, передумовою сього рода помічування є вже певне психологічне вишколення, а вислідні сього помічування є різновартні для історії і для психології.

Подвиги такого Зевітти, Арестиди, Публія Деція Муса, Ариєльда Вінкельманна захоплюють нас ще инші, бо патрістичні почування є в нас такасамо сильні сьогодні, як в ині. Навіть не маємо поділяти ні розуміти виображінь та почувань, що їх великувала іст гудів невільництва у старинних народів і у колонізаторів в Америці. Коли вдумавмося в положення пана, то будемо приписувати собі все ще менше прав над невільниками, ніж їх у дійсності вживували в старину, а коли з другого боку уявимо в положення невільника, то міра свободи, яку далимо собі, буде завжди ще далеко більша, чим та, якою користувалися справжні невільники.

5. Письменство й мистецтво. Розуміється само собою, що твори свободно-творчої духовної чинности, які зберіглися в памятниках красного письменства й плястичного мистецтва, познайомлюють нас із духовними станами їх творів, а ще більше з духом часу, в якому вони поветали, та зі смаком публіки, для якої вони були призначені. На кого ділатимуть твори грецьких поетів та мислителів від Гомера аж до александрійських часів, сей моглме виразно прослідити очищування релігійних виображінь, яке відбулося в народній свідомості. Божества, наділені в Гомерових епопеях великими людськими хибами, стають уже в Аїсхіля, Піндара й Софокля величними сторожами морального порядку світа. Вкінці у Платона й Аристотеля подібуються вже цілком рішучо монотейстичні виображіння, виявлені величаво у гимні на честь Зевеса, уложеному стоїком Клеантом. В найсвіжійшій теперішности можна було замітити виразно, що ве-

лике вражіння, яке викликували у публіки статуї робітників бельгійського різьбара *Константина Мен'є* (Meunier), належить звести до збільшеного зацікавлення, з яким відносимося тепер до робітничих клас.

6. Автобіографії, виявлення, (Bekanntnisse-признання), листи визначних особистостей дають психологови багато цінного матеріалу та достарчають йому дуже цікавих доказів і прикладів на знайдені закони. Із обильного письменства вказатиб тут тільки на сповідь святого *Августина*, на *Гетове* „Із мого життя“ й особливо на *Грільпарцерову* автобіографію.¹⁾

7. Помічування над дітьми, духово упослідженими, людьми хорими на умі дають рівнож дуже важні факти. Поучаюче є тут особливо виховання глухонімосліпої *Лаври Бріджмен* (Laura Bridgman) *Олени Келер* (Keller), *Марії Гертін* (Heurtin) і др.

8. Виявами хоробливого або звихненого душевного життя, які помічуємо на умово хорих або злочинцях, можна часто з успіхом користуватися при осуді нормальних станів.

§ 6. Поняття душі

Віра в душевне єство, різне від тіла, яке по смерті покидає тіло і веде відтак самостійне життя, є глибоко основане в людській природі і стрічається вже дійсно у найпримітивніших народів, що остали на найнижшому ступні культури. Майже всі релігійні системи піднесли сю віру до догми і вона перейшла у многі філософічні системи як самозрозуміла передумова. Тож наукова психологія стрічає вже поняття душі й мусить зайняти до нього становище.

Утворення сього поняття опирається головно на двох основних фактах душевного життя. Перший, се тісний звязок усіх духових переживань осібняка. Кожне спостереження якогось предмету може викликати в мені спогади й почування, може збудити бажання, що їх умовою були попередні переживання. Влучно говорить *Гете*, *Фавст I*:

„Mit der Gedankenfabrik
Wie mit einem Webermeisterstück,
Wo ein Tritt tausend Fäden regt,
Die Schiffllein hinüber, herüber schieben,

¹⁾ З українського письменства: *Дневник Шевченка*. Листи *Драгоманова*, *Коцюбинського*, *Спомини з життя О. Барвінського*. (Прим. перекладчика).

Die Fäden ungesehen fließen,
Ein Schlag tausend Verbindungen schlägt“.*)

Власне сей тісний звязок, що його означуємо звичайно як єдність свідомости, дає нам привід уважати жерело духового діяння (життя, Geschehen) за одноцільне.

Другим основним фактом є, що ми переносимо всі переживання на якийсь підмет, як на їх носія. Се, що чую й бачу, що думаю й відчуваю, то мої переживання. Се „я“, здається, остає притім завсіди те саме. „Я був хлопцем і постарівся“ і був завсіди той самий. „Я думаю“ каже Кант, мусить провозжати всі наші виображіння. Хоча ми цілою істотою оглядатимемо якусь картину, поринемо в глибоке роздумування і немов самі себе забудемо, то один акт волі вистане, щоби наше „я“ збудити знову до повної свідомости. Питання про єство і зміст сього „я“ займатиме нас низше. Тут доволі вказівки на неоспоримий факт свідомости „я“, щоби утворення поняття душі було зрозуміле й оправдане.

Коли взяти до сього ще згаданий в горі характер духових прояв, цілком своєрідний, що не дасться порівнати ні з чим змисло-спостережним, то тим більше стане зрозумілим, що матерії, яку вважається за носійку фізичних прояв, протиставиться душу як носійку духових прояв.

Але, як механіка не може нічого сказати про єство матерії, а тільки просліджує закони рівноваги й руху, так і психологія мусить відмовитися ставляти твердження про єство душі. Душа є для психолога ніщо інше, як тісний звязок душевного життя. Питання про єство, початок, судьбу душі по смерті виходять поза досвід. Сими питаннями займається метафізика, якої завданням є злучити факти досвіду в одну вільну від суперечностей систему. Психологія обмежується до розсліду законів душевного життя.

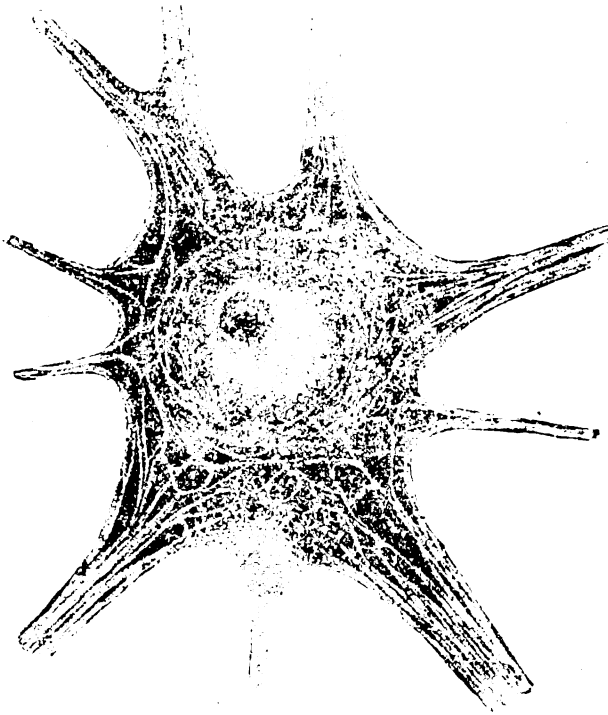
Отже, коли психологія творила раньше частину метафізики, то тепер стала чистою досвідною наукою. Натомість кожня філософічна система, що хоче заслугувати на пошану, мусить розглядати факти душевного життя таксамо, як висліди природописних наук. Ба навіть безпосередність, з якою проявляються духові переживання, ставить заняття психологією як доконечну умову для всякої філософічної спекуляції. Коли психологія веде свою розслідну роботу цілком незалежно від якоїнебудь філософічної системи, то кожня філософія мусить спиратися на психологію.

*) „Що правда, фабрика думок
Варстатом ткацьким виглядає,
Де рух один аж тисячі ниток
Порушує і ткані виробляє,
Сюди-туди той човничок снує,
Один удар всі ниточки сплітає.“
(Переклад Д. Загула, Київ—Відень 1919. „Вернигора“.)

Отже психологія є так само як люба необхідною основою філософії; вона є у правдивому зміслі слова філософічною пропедевтикою.

§ 7. Тіло й душа. Нервний уклад

Психічні прояви, які переживаємо, стоять, як учить досвід, у найрізноморідніших і найтісніших зв'язках з нашим оточенням, а особливо з проявами в нашому тілі. Перешкоди в травленні викликають враження болю і придушені настрої, перешкоди в органах дихання товаришать часто почуванню гніту й тривоги.

Обр. 1. Многоядерна клітина у вигляді протоплазму з низ ідучи виросток є протоплазмальною клітиною; виростки є протоплазмами.

дробицями цих взаємн багато точніше, чим ранше. Тепер знаємо, що мозок є осереднім зв'язком нервного укладу і що всі взаємини між фізіологічними а психічними проявами є функціями нервів.

Анатомія і фізіологія нервного укладу об'єктом велику частину досліджу можна опанувати лиш всестороннім довготривим заняттям. Тут подамо як найкоротше самі доконечні факти для зрозуміння психічних явищ.

Про будову нервів. У своїх останніх первинних формах складаються нерви з двох родів мікроскопічно малих утворів:

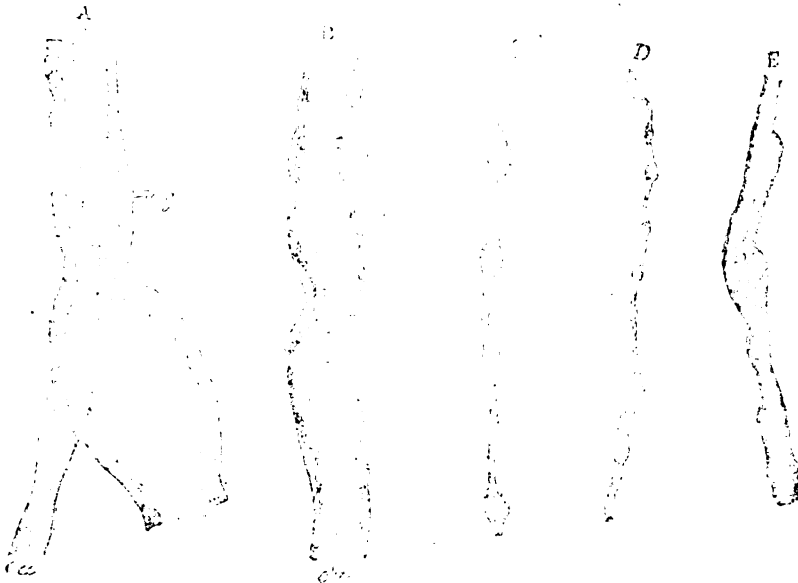
Гливики, почування стиду наганяє нам до лица кров, спричинює, що при радісній вісці наші бочки біють сильніше, а сумна вістка витискає нам сльози. Звісно, є факти, які означуємо коротко як взаємини між тілом

і душею, власного жето вже згаду. Уже від більше чим 2000 літ знаємо, що найважливішим в сім цих взаємин є мозок. Наукові дослідження останнього мисли нас в по-

узлових клітин і нервних волокон. Клітини — се кругляваті протоплазматичні утвори, з яких розходяться звичайно більше вирістків (нор. обр. 1.) Із цих вирістків спосібний лиш один передавати дальше подразнення або побудження, що повстали в клітині. Сей вирісток — се якраз те нервне волокно, що разом із клітиною творить єдність.

Узлові клітини бувають в більшшій винадків злучені у великі гурти, а найгустіші є вони в осередках, про які зараз говорити мемо.

Нервне волокно складається у своїй основі з м'якої нитки, яка в ційй своїй довжині вяжеться зі собою, з так званої осевої нитки. Вона знову складається правдоподібно з дуже тоненьких вслоконців, яких поперечні виміри є так малі, що лежать на границі мікроскопічного бачення. У великій частині перебігу є осева нитка окружена двома оновами (стрижева піхва і піхва Швана). (гл. обр. 2) Довжиною нервні волокна доходять до значних розмірів. На поодиноких місцях бувають вони майже на метр довгі, розтягаючися на прикл. від карку аж до пальців рук або від бедрового стрижня аж до пальців ніг. У своїй перебігу

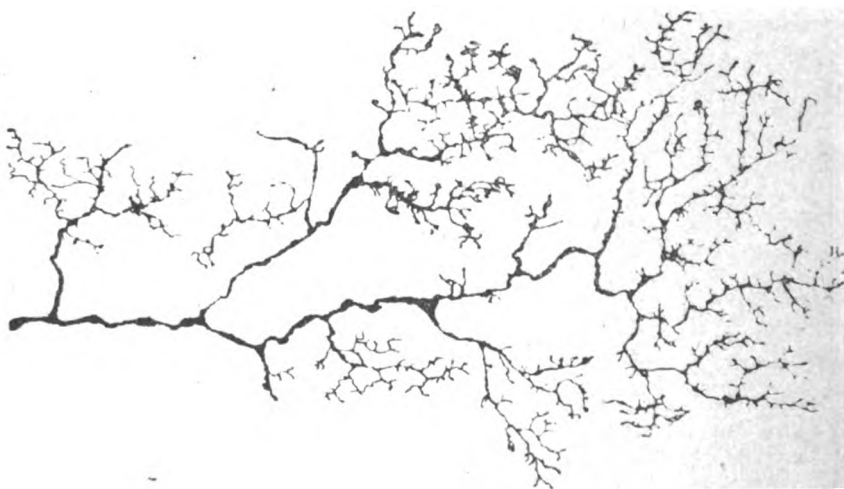

Обр. 2. Різні нервні волокна відосіблені: *a* осева нитка, *m* стрижева піхва, *g* піхва Швана.

волокна многократно розгалужуються. На кінці, відверненому від клітини, осева нитка звичайно торочиться як кисть або розітлюється як дерево (кінцева кисть, кінцеве дерево), (гл. обр. 3.) Сі кінці нерва служать відповідно до функції волокна, яку зараз

обговоримо, або до цього, щоби немов всисати приходять зовні побудження, або промінювати принесене побудження, коли волокно кінчиться м'язом. Самі в собі є сі волокна безбарві і прозорі. Тож там, де вони лежать разом у більших масах, появляється ціла ткани у білому забарвленні, як усюди, де скупчені в більших масах малесенькі прозорі частинки (сніг, піна). Навпаки, більші накопичення узлових клітин (які очевидно є все попереplitані нервними волокнами), виявляють червоново-сіре забарвлення. Тому розрізняємо дотичні ткани як білу і сіру нервну субстанцію. Відокремлені мотузочки з кількох тисячів рівнобіжних нервних волокон називаються нервами. Відокремлений комплекс узлових клітин посеред мас волокон, називаємо гангліоном або сірим зерном.

Чинність нервів. Робота нервних волокон ґрунтується на дальшому провадженні якнебудь одержаного побудження. Сю функцію виконують вони у двох різних напрямках, яким очевидно відповідають різні ділання. Побудження нерва наступає найперше на периферії тіла через фізичні прояви, які ділають як подразки.

Обр. 3. Витягнене кінцеве розгалуження осевої нитки (кінцевого деревця).

Кінцеві деревця нервних волокон, що знаходяться на сьому місці, всисають неначе в себе побудження і розносять його зі шкороістю пересічно 60 *m* на секунду до різних осередків. Де провід переходить через клітини (сіру субстанцію), там шкороість проваду значно меншає. Коли побудження дійде до мозкової кори, то воно перемінюється там в невияснений спосіб на психічний стан, при простих подразках на вражіння. Шляхи нервів, що ведуть в сьому напрямі, називаємо доосередними (центріпетальними), а дотичні нервні волокна називаються по крайньому психічному

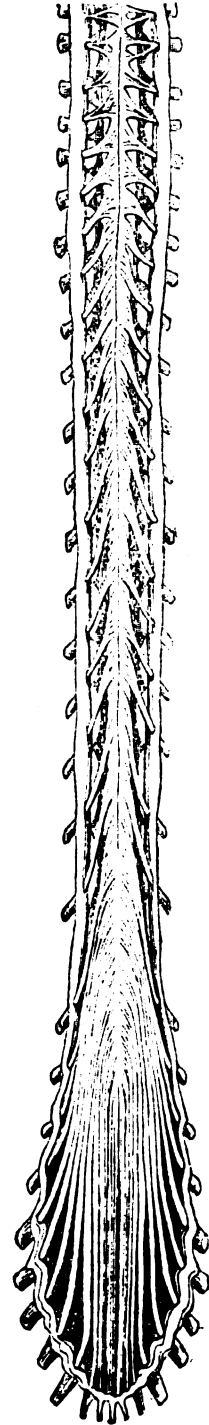
діланні почутними (сензібельними) волокнами або нервами вражіннь. Навпаки побудження може наступити в осередньому органі (от хочби через акт волі.) Волокна, що виростають із клітин, там поміщених, проводять опісля побудження аж до мязів; ті волокна промінують побудження і спричинюють корчення (контракцію) дотичних мязів, а через те рухи. Сі провідні шляхи є відосередними (центріфугальними), а дотичні волокна називаємо руховими (моторичними) нервами. З правила нервні волокна є здібні до проводу тільки в одному напрямку, так що вони можуть проводити або доосередно, або відосередно. Чи є також такі волокна, які можуть виконувати одну й другу чинність, се ще питання.

Будова і чинність нервного укладу. Нервні первневі організми є в людському тілі упорядковані в мистецьку будову, яка обіймає всі частини тіла і творить повязану цілість, уклад. Всі узлові клітини є поділені на три виразно від себе відокремлені і функційно різнородні пласти (верстви).

1. Периферичні узли (ганглії). Ся верства, положена найблизше периферії тіла, складається з безлічи малих клітинних громад, званих узлами (гангліями), які є дуже поширені по хребетному стовпі й голові та взаємно не стоять зі собою в ніякому безпосередньому звязку. Сюди належать по 31 громаді клітин із кожного боку хребетного стрижка; вони постачають горішнім і долішнім кінчинам нервні волокна і посередничать у передачі вражіння й руху в руках і ногах. Дальше сюди належать узли у змислових приладах, в оці й усі, в носі та на язиці, які передають змислові вражіння. Більша частина сих узлів має по два провідні волокна. Одно з них приймає подразнення на периферії, а друге проводить вражіння дальше до осередка.

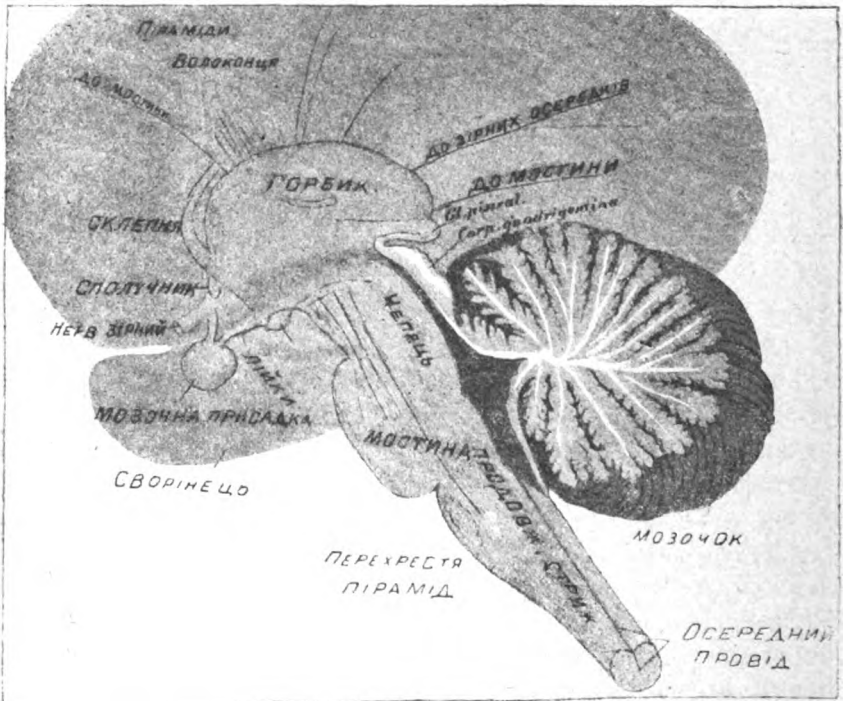
2. Підоболонні (субкортікальні) осередки. По середині межі семи безчи-

Др. В. Єрузалем: Психологія.

Обр. 4. Стриж хребетний або спинний або спиновий із входячими нервними корінцями з переду.

сленими громадами клітин розстелюється друга маса узлових клітин, що стоїть зі собою у звязку. Вона подабає на довгий мотузок, який починається на долі при хребтному стовпі кінчато, а кінчиться в середині голови різними, значними згруділостями. Найдовшу частину цього мотузка творить сіра субстанція хребтного стрижка. тоненький, глибокорівчастий стовп узлових клітин (гл. обр. 4.) В середині голови ложища клітин ширшають, а надто є відокремлені многократно сильними волокнами. Так повстає в напрямку з задю наперед шість характеристичних, різних витворів: продовжений стриж (medulla oblongata), мостина (pons),

Обр. 5. Бічний вид підоболонних осередків мозку разом з мозочком (Cerebellum). Нюхової булавки нема, її треба собі подумати лівобіч зірного нерву.

четверасті горбики (corpora quadrigemina) зі сворінцями в низу (pedunculi), дальше могутні маси узлів горбика зірного (thalami optici), і вкінці, від прочих простірно відділені, у людини дуже заніділі, галини нюху (bulbi olfactorii) (гл. обр. 5.).

Чинности цього осереднього мотузка є різнородні. Насамперед він приймає тут побудження, що приходять з периферійних узлів, комбінує їх на всілякі способи й передає дальше до великого мозку, де настає переміна на пейічні стани. Однак особливо важна функція підоболонних осередків оснований на свому, що вони,

неначе в самостійному обсягу ділання, реагують на вражіння, які приходять із периферії. Се діється таким робом, що вражіння, які приходять із периферії, побуджують в осередньому мотузку рухові волокна і через те викликають на різних місцях тіла рухи. Такі рухи наступають без попереднього акту волі і називаються рефлексивними (остережними).

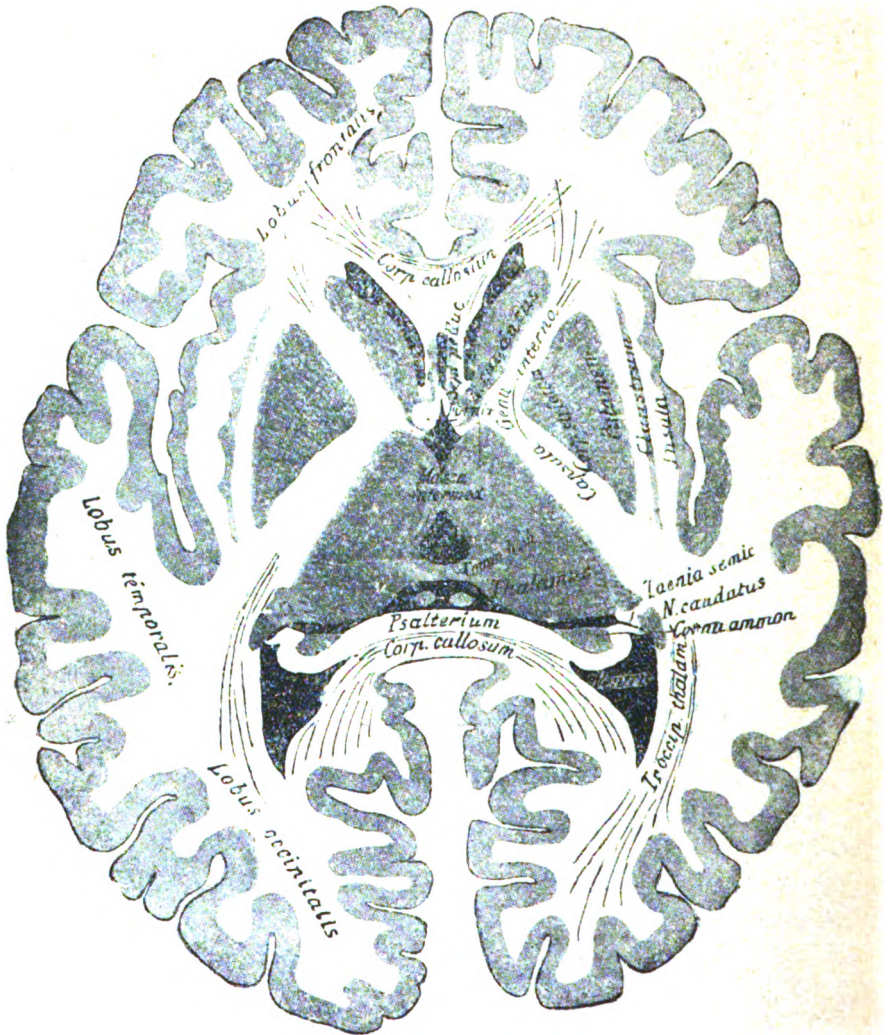
Звуження зіниці при наглому зверненні зору з темряви в ясність, заплущення повіки, коли її діткнеться якесь чуже тіло, побліднення, почервоніння, кашель, пчихання се знані приклади остережних рухів.

Остережні рухи наступають із великою одноманітністю й великою докладністю (прецизією). Вони з правила доцільні, коли служать до сього, щоби затримувати подразнення користні до збереження життя, а шкідливі подразнення відвертати. Однак ся доцільність існує тільки для пересічного числа подразнень, що ділають на організм. Остережні рухи ділають з певністю, що ніколи не обманює. Однак вони бувають чинністю пересічною і заціпенілою, так що при занадто численних відхилах окруження від правила можуть також ділати шкідливо. На приклад: дитячий організм потребує цукру, бо його природна пожива є солодка. Тож загально є доцільне, що дитина реагує на солодощі лизанням, виділюванням слини і поликанням. Але випадково може їй пасти в руки кусник оловяного цукру (Bleizucker), а тоді остережна реакція, сама собою доцільна, приносить їй смерть. Тому точнішого приспособлення організму до кожочасних обставин, влучного вибору рухів, які треба виконати, не можна полишити на волю механізму остережних рухів. До сього потрібний о много складніший прилад третьої верстви; до її обговорення саме переходимо.

3. Великий мозок і мозочок. В малому віддаленні від горішніх частин осереднього мотузка підноситься опукло третя і найвисша верства клітин нервного укладу. Вона складається головно з двох великих і відносно тонких пластків сірої субстанції, з кори великого мозку та мозочка. Великий мозок (гл. обр. 6) складається з двох сливе півкулистіх мас (гемісфер), які скривають під собою зірні горбики, четверасті горбики, а також частину мозочка. Грубість клітинної верстви не велика, може 3 mm у великого мозку, а 1 mm у мозочка. Тим значніший є розмір площі. Поверхню кори великого мозку оцінюють на 1600 см.² Ся відносно значна площа поміщується тільки тому під накривкою черепа, що вона не є гладко розстелена, тільки уложена в незвичайно численні борозди і завої.

Сими бороздами, які всі мають свої назви, ділиться кора мозку на численні завої і плати. (гл. обр. 7.) Особливож розрізняємо звичайно: чолувий плат, тіменний і потиличний. Дуже часто вдалося в останніх десятиліттях доказати, що певні чинности мозку є злучені з певними місцями.

Так знаємо, що членування (артикуляція) мови є. в. ввводження в рух мовних органів, які служать до членування, є злучене з частиною лівого чолового плату. При скаліченнях сеї частини виступають мовні забурення, а то й повна нездібність членувати (моторна афазія).

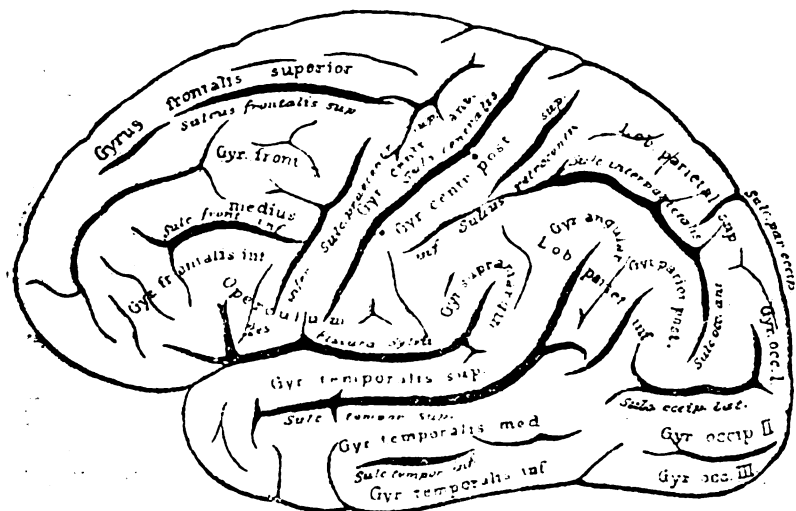

Обр. 6. Поземий перекрій мозку, по боках дещо спадаючо.

Клітинна верства великого мозку й мозочка є переплетена різними жмутками волокон. Вони служать до сього, щоби 1) лучити мозкову кору з підоболонними осередками, 2) установляти лучбу між обома півкулями і 3) лучити взаємно частини поодиноких півкуль одну з другою.

Перший гурт сих волокон, яких цілість називаємо паличковим вінцем (Stabkranz), приносить вражіння з периферії. Вони замінюють-

ся в корі на психічні стани. Друга частина сего гурту переносить немов прикази осереднього органу до інших осередків, а через них до різних знаряддів тіла. В сім гурті особливо важний пірамідний шлях, що посередничить у довільних рухах тіла. Притім є цікаве уладження, що лівій півкулі відповідає права половина тіла, а правій знову ліва половина тіла. Коли отже при апоплектичних ударах параліж обхопить праву половину тіла, то знаємо, що кровавлення наступило в лівій півкулі.

Обр. 7. Бічний вид мозку. Завої (gyri) та пласти (lobuli) означені письмом antiqua, борозди (sulci) і щілини означені курсивним письмом.

Другий гурт, волокна сволокові (комісуральні), лучать відно-відаючі собі частини півкуль. Вкінці третій гурт, волокна асоціа-ційні посередничать у сполуді між різнородними вражіннями і дають змогу до різнородних комбінацій.

Саме найважливішим завданням кори великого мозку є уста-новити як найвсестороннішу сполуку кожної поодинокій ділянки нервного укладу з усіма іншими, а через те непрямо установити злуку кожного поодинокого органу з усіма іншими і так злити організм в одну тісно звязану одність.

Побудження кори великого мозку є як найтісніше звязані з психічними станами. Не підлягає ніякому сумнівові, що нор-мальний перебіг психічних прояв, отже духове здоровля, є звязане зі здоровим мозком. Дальше є певне, що означеним психічним ста-нам відповідають означені прояви в мозку. Сей законом рний звязок є досі знаний тільки цілком загально. В подробицях ле-ви чи можливо установити для найпростіших психічних процесів

відповідну прояву в мозку. Для психічних творів, більше складних се до нині зовсім неможливе. Для знання людського організму, як і для практичних цілей, особливо для лічення духово хорих є дуже важне, щоби сей звязок щораз точніше розслідити і пізнати. Але навіть найточніше його знання не змінить ні на крихітку своєрідности й незрівнаности психічних прояв. Вони стануть завжди діянням різним від усього зміслово спостережного. Прослідити його закони — се завдання окремишньої науки. Фізичні і психічні прояви творять дві віддільні групи прояв, між якими є чимало відношень залежности. Отже психологія не може ніколи стати частиною фізіології, бо її предмет остане завжди своєрідним, незрівнаним.

§ 8. Основні чинности свідомости

Вже загальний звичай говорення відрізняє всілякі психічні прояви. А що сі відрізнявання оснуються на нерозчленованому досвіді, то вони є для науки що найвисше точками опори. Та наука не може на сьому зупинитися. Вона мусить радше шукати поділу, який відповідає логічній зимозі, щоби обем поняття був ясно впорядкований.

Аналогія фізіологічних процесів подає свободне угруповання, яке подибуємо також у звичайній мові. Доосередні нервні шляхи кінчаються переважно у великому мозку, де наступає переміна на психічні стани. Відповідними психічними проявами є передусім вражіння і спостереження. Вони остають опісля у свідомости як образи спогаду. Через увагу й інші процеси однородні предмети лучаться відтак у поняття. Твориться чинність судження, а її вислідом є: пізнання зовнішнього світа та його законів. Доосередним нервним шляхам відповідає отже, як перша основна чинність, пізнавання, а воно само перебігає знову багато ступнів розвитку.

Відосередним шляхам відповідає се, що ми називаємо хотінням, причому знову можна доказати розвиток від темних тенів до свідомих цілих актів волі.

Між оба всувається третя основна чинність, яка відповідає нервним процесам внутрі осередків. Сю основну чинність пізнати по сьому, що душа неначе займала становище до внішніх вражіннь. Відповідно до сього, чи сі вражіння будуть корисні життю, чи шкідливі, їх приймаємо із вдоволенням, або невдоволенням. Здібність цілої свідомости реагувати на поодинокі вражіння і спостереження додатно або відємно, переживати їх як приємні або неприємні і через те впливати на волю, се основна чинність почування.

Психічні процеси, що справді відбуваються, не є ніяк обумовлені тільки одною із цих трьох основних чинностей, а радше при кожній прояві ділають усі три разом. Осуд не твориться без того, щоби предмет, який маємо осудити, не збудив нашого зацікавлення (почування) і щоби ми не звернули на нього нашої уваги (воля). Таксамо почування є звязані з виображіннями й осудами і містять в собі з другого боку вже гони й бажання. Передумовою кожного акту волі є виображіння й міркування. Се не повстає ніколи без попередніх почувань вдоволення і невдоволення. Але, коли навіть усі три основні чинности ділають разом, то нераз переважає то одна то друга і з огляду на переважаючу основу чинність називаємо опісля переживання думкою, почуванням, або актом волі.

Усі три основні чинности розвиваються в змислі, доцільному для збереження життя. Чинність пізнання не може спинитися на змислових вражіннях і спостереженнях, тільки мусить їх при помочи попередніх спостережень порадкувати і групувати, відділяти постійні властивости від випадкових, бо йнакше ми не моглиби ніколи вірно користуватись оточенням, або ліпше кажучи, не могли би ніколи в ньому доцільно поводитися. Так отже творяться наперед із практичних понук точніші форми чинности пізнання. До них у певному значінні належить також мова, яка дає змогу многим поодиноким бествам спільно працювати і так у значній мірі пособляє пізнанню.

Чинність волі, яка первісно виявляється тільки в темних гонючих діланнях, привчається згодом приспособлювати остережні рухи, гони й інстинкти до висших цілей і є в силі опісля сі гони й природники (інстинкти) то підпомагати то спиняти. Відповідно до тяжших завдань вироблюється воля до сього, щоби ставити собі віддалені цілі й через зручну комбінацію та строге придержування етичної цілі таки те осягнути.

Чинність почування видосконалюється рівнож щораз більше і ми вчимося з меншою натугою відчувати хвилеве, але шкідливе вдоволення, чим пізніше невдоволення, що є його певним вислідом. Багатий розвиток чуттєвого життя відкриває також щораз то нові жерела втіхи, особливо в царині естетики й так надає життю більше змісту. Людина „багатіє скарбами, про які довго її груди мовчала“.

§ 9. Ступні розвитку свідомости

Підчас коли три основні чинности свідомости ділають поруч себе і разом зі собою, то генетичне помічування виказує

дальший, дуже важний поділ психічних прояв. Саме можна знову, спираючися на верствування нервних осередків на основі самопочування розрізнати також такі верстви свідомости, в яких прояви виказують в певному зміслі своє існування одні над другими. Воно є в часті також чергуванням. Усі психічні прояви, які виступають будьто як безпосередні ділання зовнішніх або внутрішніх подразнень, будьто виявляються прямо в рухах тіла, називаємо першорядними проявами. Сюди належать вражіння і спостереження зміслів, предметів, які тепер бачимо, тони, які чуємо, радість, яку тепер відчуваємо, ділання волі, що його саме наміряємо виконати.

Першорядним психічним проявам відповідає фізіологічно все, що стоїть прямо у звязку з периферійними узлами першої кінгансті верстви. Се є отже таксамо прояви у зміслових приладах, як і довільні рухи.

Різним від сього є в своїй суті образи спогадів усіх сих прояв, виображена барва, подуманий тон, спогад про пережите почування вдоволення. Всі ці прояви, що не стоять прямо у звязку зі зовнішніми проявами, називаємо другорядними проявами. На існування другорядних прояв спирається все вищий розвиток душевного життя. Образи спогаду творять у нас йому взаїмному звязку се, що називаємо досвідом. Виображіння пережитого вириває навіть тоді, коли зовнішнє подразнення не повторяється і таким чином я можу послугуватися досвідом, зробленим попередно. При кожному новому спостереженні долучаються образи спогадів попередніх спостережень і вчать мене вірніше витолкувати і використати нове спостереження. Будучність є тоді для мене вже не чимсь цілком темним, зовсім незганим. На основі теперішности творю осуди дождання про се, що прийде, і так я не є вже цілком іграшкою подій.

В царні чинности пізнання можна ствердити це дальший ступінь розвитку. Другорядні прояви стають ще, як образи спогадів, особнево (індивідуально) сваченими й особнево забарвленими переживаннями та зберігають свою наглядність. Але заравом виображіння, що повстали незалежно від зовнішніх подразнень, зміряють до сього, щоби стати типовими виображіннями (§ 35.) Чим більше вони, як такі, набирають ваги, тим легше свідомість на своїому найвищому ступні розвитку підносить їх до наглядних понять. Виображування стає думанням. Психічні процеси на сьому ступні можемо назвати треторядними проявами. Тут збираємо поодинокі випадки разом і з безлици досвіду висновуємо закони діяння.

Чинности почування і хотіння є у своїому естві завжди першорядні. Кожне дійсне почування і кожен справжній

акт волі стоять у прямому відношенні до тілесних станів і рухів. Проте будемо виразно розрізняти прояви життя почування й думання, які стоять у зв'язку із другорядними й третьюрядними утворами пізнання, від тих, які є зв'язані з першорядними актами, зі самими змісловими вражіннями та змісловими спостереженнями. Отже остільки і для сеї групи є важний поділ по ступням розвитку.

Фізіологічно другорядним і третьюрядним проявам відповідають прояви в корі великого мозку. Вони ґрунтуються по часті на сполучі із підоболонними осередками, по часті відбуваються цілковито внутрі кори.

Третьюрядні прояви набирають для розвитку душевного життя ще особливої ваги через те, що ведуть до вчинків, які переживуть осібняка і стануть тривкою власністю людства. Крик, що виривається зі здавленої груди, перетворився через такі прояви в мову. Вона укладом звуку дає змогу передавати найглибші думки і тим передаваням втворює далі самі думки в спосіб, що його тяжко охопити зором. Релігійні системи вірувань, закони, обичаї, наукові досліди, твори мистецтва всякого рода належить уважати втворами сього ступня. Вони творять помалу духове майно людства, що веде самостійне життя поруч природи і понад природою. Се духове придбання, збільшуване кожним поколінням, впливає знов зі свого боку на розвиток осібняка, що приходить на світ у суспільний організм, засвоює собі вже з матірною мовою чимало праці думки попередніх поколінь і таким робом зискує знамените звання до нової духової праці.

Всі dokonані людством психічні вчинки вступують таким робом супроти осібняка як щось даного, предметного. Сі спільні вчинки минулості, як вони виявляються в мові й релігії, в законах і обичаях, в науці й мистецтві, можна, в противенстві до поодинокого ества або до предметного духа, означити як предметного духа, уживаючи вислову, укованого філософом Геглем. Ми всі стоїмо від молодости під впливом предметного духа. Шілер виказав у своїй академічній вступній мові дуже наглядно, як то до розуміння одного одинокого історичного факту є конечне знання цілої всесвітної історії. Таксамо мусілиби ми мати перед очима цілий дотеперішній духовий розвиток людства, щоби вповні зрозуміти психічну прояву у свідомості людини теперішности. Що наші пізнання є вислудом духової спільної праці, яку досі виконано, се можемо таксамо виразно бачити на кожному граматичному розборі очерку (періоду), як і на кожній альгебраїчній операції. Без орудників думання, що їх для нас випрацювали грецькі та римські граматиками, не моглиби ми порадити собі ні зі складним очерком, ні не вдалося нам без праці

думання грецьких, арабських та індійських математиків, уложити рівняння, сконструувати й обчислити геометричну фігуру. Але й спосіб, як виявляються на віні наші почування й гони, є обусловлений догелерішнім духовим розвитком. Людська є саме, як се вірно пізнав Арістотель, від самого початку *πολιτικόν ζῷον* суспільним вством, і тільки через спільну працю многих створено наші духові добра.

Так ступні розвитку свідомости ведуть від людини до людства і знов назад до поодинокї істоти. Воно під впливом предметного духа розвивається в багату особистість, яка знов є покликана не тільки придбати й посідати се, що одержала в спадку від своїх батьків, але ще побільшити власною працею і таким чином збогатити духове надбання людства.

§ 10. Психічні диспозиції

Помічування основних чинностей і ступнів розвитку свідомости вже показало, що психічні прояви, раз пережиті, не пропадають безслідно навіть тоді, коли знову зробили місце другим проявам. Щоденний досвід учить нас, що зроблені нами спостереження виривають знову при нагоді як образи спогаду. Чим частіше відбувалася тасама проява, тим легше й скорше вона виступає знову при даній нагоді. Як маємо вправу тілесних приладів так само існує факт психічної вправи. На ній ґрунтується всяке вчення, всяке придбання психічних здібностей.

Сі факти спонукують нас, попри психічну прояву або переживання, що в них здійснюється душевне життя. Івести в психологію ще помічне поняття. Воно означає здібність переживати певні психічні прояви. На се помічне поняття утворено термін „психічна диспозиція“.

Звичайно ще нині послуґуються в психології образом, що прояви, колись живі у свідомости, на прикл. висображіння, погинають оісіля, коли їх вже нема в свідомости, під поріг свідомости, щоби оісіля виринути знову. Але сей образ викликає хибне виображіння, немовби психічні прояви були вствами, які навіть тоді зберігаються десь нетикані, коли їх не переживаємо, немов ждуть на се, щоби знову появитися. Та треба замітити, що все психічне зовсім не є просторне, зміслово помітне, а навпаки є дане завжди тільки як проява, як діяння, а ніколи як супокійне буття. Саме тому й психічної диспозиції не можна собі наглядно виобразити. Вона є помічним поняттям, утвореним по аналогії поняття потенціальної енергії.

Всі прикмети, характеристичні для своєрідності якоїсь людини, се ніщо інше, як психічні диспозиції. Мова має великий засіб таких означень, що їх аж тоді можна влучно зрозуміти, коли уявимо собі, що вони є психічними диспозиціями і коли знаємо, до яких вчинків вони приспособлюють. Память є на приклад психічною диспозицією, яка загально витворює в нас хист переживати образи-спогаду. В сьому значінні має, звісно, кожна людина память. Добра память — се психічна диспозиція, яка приспособлює до сього, щоби по невеликому числі потворень відтворювати довші ряди виображінь і осудів можливо без зміни. Уява — се психічна диспозиція, яка дає спромогу складати із первнів виображінь нові витвори. Талачт, хист, бистрота розуміння, второпність, дурнота, чуттєве-уздібнення (Gemütsart), вдача (Gesinnung), характер, се дальші приклади психічних диспозицій.

Як психічні прояви стоять у різнородних відношеннях залежності до фізіологічних процесів, так психічні диспозиції стоять у найтіснішому звязку з фізіологічними диспозиціями. Музикальний слух, талант до рисування — се психічні диспозиції, зовсім ясно злучені з означеними фізіологічними диспозиціями. Кожна придбана вмільсть, на прикл. читання, писання, числення має свою основу в спільній праці фізіологічних і психічних диспозицій.

Відповідно до основних чинностей свідомости будемо розрізняти в кожній царині, в царині пізнавання, почування й хотіння, різнородні диспозиції. Так у психології пізнавання наткнемося на диспозиції спостереження, спогаду й осуду. На приклад всяке придбане знання опирається на диспозиціях осуду, які уздібнюють до сього, щоби в означеній ділянці видавати швидкі й вірні осуди.

Диспозиції почування грають велику ролю при відрізняванні своєрідности якоїнебудь людини. Се, що давніша психологія називала темпераментами, то ніщо інше як диспозиції, почування. Коли сі диспозиції зводили в старині до мішанини певних соків, на приклад крови й жовчі, то сьогодні муситимемо вважати за фізіологічні основи сих диспозицій почувань на всякий випадок питоменности нервного укладу.

Диспозиціями волі є на приклад се, що називаємо, вдачею або характером.

Деколи буде треба нам розрізнявати також першо- й другорядні диспозиції. Однак з огляду на ступні розвитку свідомости важніше розрізнявати вроджені і надбані диспозиції. Так здібність переживати вражіння зору й слуху, відрізнати висні й низні тони, певно є диспозицією вродженою; здібність розуміти, матерню мову й уживати її є певно диспозицією надбаною.

Люди відрізняються один від одного кількістю, силою і якістю психічних диспозицій. Психологія взяла дотепер за предмет свого розсліду тільки диспозиції, спільні всім людям. Поруч сеї загальної психології, якою займаємося виключно в сій книжці, почали останніми літами розсліджувати спеціальніші диспозиції, щоби тим чином дійти до угруповання й поділу оснований на науці. Сеї різничкова (діференціальна) психологія знаходить багате поле діяльності й магіме у своїх вислідах також важні практичні наслідки, важливі головно для виховання й навчання.

§ 11. Поділ психології

На основі висше сказаного поділ психології впливає сливе сам із себе. Відповідно до трьох основних чинностей свідомости магімемо насамперед три часті а саме:

1. Психологію пізнання.
2. Психологію почування.
3. Психологію хотіння.

В сих поодиноких частях прийдеться нам відповідно до ступнів розвитку свідомости поступати генетично і насамперед розглядати прови першорядні, а олісля друго- і третьорядні.

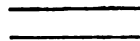
В царині пізнання, де ступні розвитку виступають вразно, буде відтак ось який поділ:

1. Вражіння і спостереження.
2. Виображіння.
3. Думання і мова.

А що розвиток думання є дуже часто звязаний із мовою, то мусимо їх розглядати разом.

У психології почування й хотіння, що по своїй природі є все першорядними, генетичний розгляд мусітиме поступати по черзі від першорядних до друго- й третьорядних умовин сих прояв.

Розмежування психічних прояв і диспозицій буде узгляднемо в кожному розділі.

ПЕРШИЙ РОЗДІЛ

Психологія пізнавання

А. Вражіння і спостереження

§ 12. Повставання і загальні прикмети вражіння

Початком душевного життя є правдоподібно темне почування життя, яке порушується в супротивних станах вдоволення й невдоволення. Се почування належить уважати як первісну, ще зовсім не зрізничковану реакцію свідомости на подразнення, що ділають в окруженні та внутрі тіла. Здається, що сього почування не супроводять ніякі виображіння і що воно має ще зовсім замотаний, хаотичний характер. При пробудженні з глибокого сну, або безсилля, переживаємо щось подібного до сього, і такий стан свідомости можемо припускати в новонароджених дітей.

Стани невдоволення є при сьому о много виразніше замітні, ніж стани вдоволення, і виражаються в живих рухах. Вже в перших днях, ба може в перших годинах свого життя, переживає дитина різні роди почувань вдоволення й невдоволення. Душевне життя починає вже різничкуватися і різноманітно формуватися. Молода душа замічує неначе тільки се, що пособляє її розвиткови або шкодить. Прояви окруження, існують для неї лиш о стільки, о скільки вони приносять вдоволення або невдоволення. Чим різноманітніші вражіння впливають на дитину, тим більше різничкується її почування вдоволення або невдоволення. Коли отже спрвола проминає щораз більше часу між сном а криком і дитина має дозвілля дати на себе ділати окруженню, то різні стани вдоволення й невдоволення виступають щораз виразніше. Холод викликує інше невдоволення, ніж голод, тепла купіль викликує почування вдоволення, яке виразно відрізняється від того почування, що його дитина переживає от хочби при їжі. Зміни стану свідомости, що їх переживає дитина, містять відтак, поруч почування вдоволення й невдоволення, ще виразно замітний складник і сей складник стоїть із природою подразнення в багато тіснішому звязку, ніж первісне почування вдоволення і невдоволення.

Сей складник є психічним первнем, який ми називаємо вражінням. На впливаюче подразнення душа реагує йнакше у вражінні, ніж у почуванні вдоволення й невдоволення. Між вражінням а подразненням заходить тісний звязок, так що вражіння можна назвати чинністю подразнення. Почування є предметно-практичне, а вражіння предметно-теоретичне. У вражінні маємо перед собою якраз перший ступінь розвитку основної чинности пізнання. Вражіння — се первні, з яких спровола складається наш образ світа.

Простих вражінь, як самостійних закінчених переживань, не буває. Ми подибуємо їх у різних гуртах тільки як однакові первні та щойно психольогічний розбір пізнав у них первневі прояви, яких не можна дальше розложити. Розвинена свідомість знає тільки гурти вражінь, що відносяться до зовнішніх або внутрішніх подразнень і являються нам тільки як дані річи, або прояви. Такі комплекси вражінь, звані спостереженнями, будуть нас займати нераз пізніше.

Просте, або чисте вражіння є отже психічною первневою проявою, яку висліджуємо через аналізу. Се, чим різниться одне вражіння від другого і в чому виявляється відношення залежности між подразненням і вражінням, називаємо змістом, або якістю вражіння. Якоство однакові вражіння різняться своєю різною силою, або інтенсивністю. Вкінці лишається здебільшого решта того почування вдоволення, або невдоволення, з якого вирізничкувалося вражіння, в ньому самому. Сю вартість вдоволення, або невдоволення, називаємо чуттєвим тоном вражіння.

Якість, сила і чуттєвий тон се загальні прикмети вражіння. Якоство означеного вражіння не можна собі подумати без певної сили, а також без чуттєвого тону, хоча він часами є навіть мало замінний. Про кожную із сих прикмет прийдеться ще говорити.

§ 13. Якість вражіння

Якості вражіння не дадуться близше описати. Кожен, хто їх переживає, знає їх, а в кого нема відповідних фізіольогічних і психічних диспозицій, тому їх знання не можна передати. Сліпий не знає нічого про барви, глухий з уродження не знає нічого про тони й шелести. Отже не розходитья о дефініцію, або о означення змісту поняття т. в. „якість вражіння“. Треба радше угляднати об'єм сього поняття відповідним групуванням первневих прояв, що їх означуємо як вражіння. При сьому основнй поділу для такої класифікації не можна брати із самих психічних переживань, бо з такої точки погляду не можнаби сказати нічо іншого як те.

що ми переживаємо різні якості вражінь, яких не можна порівнювати одні з одними. Радше мусимо взятися за групування подразнень, що викликають вражіння, щоби переконатися, чи під поодинокі гурт подразнень можна підпорядкувати певні класи вражінь.

Під подразненням розуміємо взагалі фізичну причину вражіння. Прояви поза організмом, що діляють на кінець нерва, діляють як фізикальні подразнення. Механічний натиск, або удар, хвилі світла та голосу — се приклади фізикальних подразнень. Побудження нервів ділає відтак дальше як фізіологічне подразнення. Фізіологічні подразнення є знов або периферичними, коли побуджується перша з клітинних верстов, згаданих висше, або осередніми, коли подразнення доходить до другої і третьої верстви. Осередні можна ще дальше поділити на субкортикальні (друга клітинна верства, осередній шнур) і на кортикальні (коли побудження доходить до кори великого мозку). Конечною умовою сього, щоби наступило вражіння, є, очевидно, кортикальне подразнення.

Для класифікації вражінь є корисне знайти інакший поділ подразнень. Вони дадуться наперед розложити на подразнення зовнішні і внутрішні. Зовнішні подразнення — се прояви поза організмом, внутрішні відбуваються у внутрі тіла.

Зовнішні подразнення розпадаються знов на два гурти. Перший гурт творять прояви, що діляють на цілу поверхню тіла, всюди там, де знаходяться кінці нерва (кінцеві деревця або кінцеві кисти, пор. висше стор. 16). Такими проявами є механічний натиск або удар, теплота, електричні токи й хемічні діланья. Їх можна назвати загальними змисловими подразненнями. Відповідаючи їм вражіння звичайно вважано цілком за приналежні до змислу дотику. Однак вони є так різnorodні, що краще називати частину їх змисловими вражіннями у ширшому розумінні а назву вражіння дотику обмежити до вузшого обширу.

Другий гурт зовнішніх подразнень складається з прояв, що можуть ділати тільки на особливі знаряддя, які знаходяться на периферії тіла. Такими проявами є хвилі світла й голосу і зовсім означені хемічні процеси, що викликають запах і смак. Такі подразнення назв'їм специфічними змисловими подразненнями. Викликані ними вражіння є змисловими вражіннями у вузшому значінні, званими також тільки змисловими вражіннями. Суму фізіологічних і психічних диспозицій, які уздібнюють до сього, щоби переживати такі вражіння, називаємо коротко змислами. Чоловік має пять таких змислів: змисл дотику, змисл слуху, змисл зору, змисл нюху і змисл смаку. Ізга

своєї ваги для цілоти душевного життя обговоримо поодинокі змісли пізніше докладно.

Як внутрішні подразнення ділають у першу чергу вегетативні прояви внутрі нашого тіла, як ось: віддихання, харчування, травлення, виділювання й інше. А що сливе через усі знаряддя, що служать сим функціям, переходять нервні волокна, то вже нормальний перебіг сих процесів викликає всілякі вражіння. Голод, спрага, почуття ситости, брак віддиху, задуха — се знані назви для сього роду вражінь. Найвиразніше виринають вони у свідомости, коли в розвитку вегетативних процесів наступає перешкода. Сю клясу вражінь називають переважно одною назвою: вітальні (життєві) вражіння. Вони неначе відсвічують у нашій свідомости загальний стан організму, наше загальне здоровля. Вони є до певної міри підкладом, на якому розвиваються зміслові вражіння і мають великий вплив на їх перебіг, як також на складніші стани другорядні і третьорядні. Коли ми бадьорі, тоді образи, придбані нашими зміслами, стають живіші, сума надбаних диспозицій постійно стоїть нам до послуги, ми маємо до розпорядимости наші психічні сили, ми готові ними покористуватися. Зате для приголомшеного, втомленого, сонце не світить так ясно, квіти не пахнуть так приємно, він із трудом пригадує собі і не може ні на що рішитися. Суму важних життєвих вражінь називаємо часто ще й загальним почуттям, загальним здоровлям, настроєм.

Як внутрішні подразнення ділають дальше мимовільні і довільні рухи наших органів. А що мязи не тільки іннервовані руховими волокнами, але й попереплітані й обмотані почутними волокнами, то доконане стягнення і наступний рух приходить до свідомости як вражіння мязів або суставів. Сі вражіння мають дуже велике значіння для цілоти душевного життя; здебільшого їх гуртується разом під назвою рухових вражінь.

Рухові вражіння передають почутні нервні волокна, що переплітають мязи, сугави, жили і вязанки тіла. Через рухові вражіння усвідомлюємо собі довершенні рухи, і то так само доцільні, як і мимовільні. Рухові вражіння є переважно злучені з іншими психічними проявами в нероздільні гурти й тому легко їх не завважуємо. Насправжки й їх значіння пізнали щойно в останніх десятиліттях. Через них довідуємося точно про знаряддя нашого тіла і тим робом пізнаємо їх та вчимося їх уживати. Рухові вражіння є всі точно зльокалізовані с. зн. відносяться до означених місць тіла. Тому вони грають рішаючу ролю при розвитку виображіння простору.

Рухові вражіння творять даліше істотну складову частину всіх спостережень зміслу дотику й зору. Таким чином вони передають вражіння опору, яке ми переживаємо при дотиканні тіла і при спробі той опір здусити. Се вражіння причиняється головню до спостереження цілкости, непроникливости, на якій ґрунтується, як покажеться пізніше, головню виображіння самостійних, незалежних від нас річей.

Про важну роллю, яку грають рухові вражіння при повставанні спостережень зору, буде мова пізніше. Осуди про спочинок або рух нашого тіла, орієнтування, осуди про напрямок і скорість руху, даліше почуття рівноваги, а при її заколоті почуття завороту, — всі вони ґрунтуються остаточно на рухових вражіннях.

Як внутрішні подразнення ділають даліше прояви в осередному органі. Вони побуджують частини мозку, прилучені до поодиноких гуртів вражінь, без рівновартного зміслового подразнення ізвні. Принагідно наступають такі осередні побудження при цілком нормальному, явному стані, богато частіше ві сні і в горячці. Із сими побудженнями завсіди злучені злуди осуду, коли ми витворені вражіння відносимо нібито до зовнішних подразнень. Так хорим на горячку видається, що близько горіючої свічки, чи деінде, бачать виразно постаті. Часто вони навіть знають, що справді нема там нічого, але не можуть опертися сьому вражінню. Такі прояви називаємо галюцинаціями, коли не ділає ніяке зовнішнє зміслове подразнення, а ілюзіями тоді, коли зміслове подразнення сильно переінтчене осередним побудженням і коли зовсім невірно його толкують. Прямим, головню електричним подразненням осередних партій зміслових нервів можна й доцільно викликати такі прояви. Назвім їх осередними змісловими вражіннями.

Відповідно до сього маємо ось який поділ вражінь що до їх якости:

I. Викликані зовнішніми подразненнями:

A. Зміслові вражіння в ширшому значінні (викликані загальними змісловими подразненнями).

B. Зміслові вражіння у вузшому зміслі (вони виринули через специфічні [подрібні] зміслові подразнення).

II. Викликані внутрішніми подразненнями:

A. Життєві вражіння.

B. Рухові вражіння.

B. Осередні зміслові вражіння.

§ 14. Інтенсивність вражіння

Вище ми сказали (стор. 32), що вражіння, рівні що до якості, можуть різнитися ступнем або інтенсивністю (напругою). Однак се треба ширше пояснити.

Ми пізнали у вражінні психічну первневу прояву, зміну нашого стану свідомости, означену щодо змісту, залежну від нервного подразнення. А що наш організм і наша свідомість творить суцільну одність, то кожна зміна мусить ділати на цілість. Отже зрозуміле само собою, що ці зміни виявляють різниці не тільки щодо якості, але також щодо кількості. Мірно сильне подразнення світла змінитиме наш стан свідомости в меншому ступні, ніж великий гамір, або запаморочуючий запах. Сильніші подразнення є здебільшого саме проявами, що мають більше значіння для збереження нашого життя, ніж слабші. Більша інтенсивність зазначається ярко передум'ям у сильніших почуваннях і гонах, що їх побуджують сильні подразнення.

Таким чином на кожне вражіння припадає якась інтенсивність. Вона набирає значіння головно через те, що поширює ділання на подальші части організму. Однак порівняння інтенсивностей двох рівночасно, або безпосередно по собі пережитих вражінь удається тільки дуже неточно, коли вражіння дуже різне щодо якості. Тяжко, ба сливе неможливо сказати, чи ся червона барва має більшу, чи меншу інтенсивність, ніж сей тон. Тільки дуже великі різниці можна в таких випадках розвізнати. Однак чим подібніші якості двох вражінь, тим ніжнішою буде наша змога відрізнявати ці інтенсивности. При рівних барвах розрізняємо легко більшу або меншу ясність, при тонах більшу або меншу силу тону. Зміна стану свідомости немов задержує тут тойсам напрямок і відноситься до тих самих чинностей.

Ся здібність точнішого порівняння інтенсивностей вражінь, рівних щодо змісту, або подібних, привела на думку, щоби ці інтенсивности не тільки оцінювати, але також мірити. Ще довго перед психологами перевели такий помір астрономи, поділивши зорі, видні голим оком, по їх силі світла на шість громад. Різниця сили світла зір першої і другої величини є при сьому рівнозначна різниці сили світла зір другої і третьої величини і т. д. Таким робом, коли прийметься за одиницю різницю двох слідуєчих по собі сил світла, то різниця в силах світла першої і третьої величини мусить мати числову вартість 2, а першої і четвертої 3. Справді астрономи переводять ці поміри після довшої вправи з великою точністю і продовжують поділ також поза межу сього, що бачимо голим оком.

Е. Г. Вебер і Г. Т. Фехнер робили над вимірністю інтенсивності вражіння точні досліді. Опісля вели їх дальше і розбирали інші дослідники. Важніші висліди цих дослідів ось які:

Не кожне подразнення є так сильне, щоби викликати вражіння. Фізична проява (тут мова тільки про фізикальні подразнення) мусить щойно осягнути певний ступінь, щоби вражіння стало якраз помітним. Сю силу подразнення називаємо порогом подразнення, а відповідаюче їй вражіння мінімальним (найменшим) в ражінням. Але є ще також горішня крайня вартість подразнення, поза якою повиснення сили подразнення вже не викликує повиснення інтенсивності вражіння. Сю горішню крайню вартість називаємо висотою подразнення, а відповідаюче їй вражіння найвисшим вражінням.

Надто слабкими подразненнями булиби на прикл. слова, вимовлені тихим шепетом, не чутні, або мала кількість пахучої матерії, що не в силі викликати вражіння нюху. Тоді кажемо: такі подразнення лежать під порогом, або є незамітні. Поріг подразнення не є постійною величиною, але може приймати різні вартості навіть при тому самому роді подразнення, відповідно до різноти особнів, або відповідно до різних психічних станів одного й того самого особня. Для тих, що не дочувають, залишаються під порогом такі звукові подразнення, що для нормально чуючих є давно помітні. Те саме відноситься в деякій мірі до слабих подразнень світла й барви в осіб коротко- і слабозорих. Коли ми запопадно чимсь займаємось, то подразнення дотику, яке виконує муха, що лазить по нашій шкірі, може ще бути не помічене, підчас коли іншим разом ми се миттю помітимо.

Подібно буває з висотою подразнення. Слабі очі на прикл., вже осліплює сила світла, яку ще цілком добре зносять нормальні очі. Коли подразнення міцнішає поза висоту подразнення, то се має часто руйнуючий вплив на дотичний орган. За сильні звукові подразнення можуть довести до глухоти, перед надто сильним подразненням світла хорониться око замкненням повік, але світло ще й тоді впливає шкідливо.

В межах обидвох крайніх вартостей вражіння розсліджено основно відношення між силою подразнення й інтенсивністю вражіння. Не кожне зміцнення подразнення є в силі піднести інтенсивність вражіння. Приріст подразнення мусить радше дійти до означеної сили, щоби помітити різницю в інтенсивності вражіння. Се мінімум приросту подразнення, якого треба, щоби підвиснення інтенсивності вражіння зробити якраз помітним, називаємо порогом різниці. Вартість порога різниці є з одного боку при різних якостях вражінь дуже різна. Так на прикл. при вражіннях світла

доводі вже незначного приросту ясности, щоби наступило підвищення інтенсивности вражіння; при вражіннях натиску треба значного зміцнення подразнення, щоби підвищити інтенсивність вражіння. Але з другого боку при однакових якостях вражінь вартість порога різниці залежить знову від сили існуючого вже подразнення.

Коли на прикл. до ваги 1 kg, що спочиває на руці, треба доложити $\frac{1}{3}$ kg, щоби викликати підвищення вражіння натиску, то при вазі 2 kg треба подразнення побільшити о $\frac{2}{3}$ kg, щоби різницю саме помітити. Отже тут панує ось який закон: Поріг різниці стоїть до існуючої вже сили подразнення в постійному відношенні. Се відношення для різних якостей вражінь мусимо наити шляхом досвіду. Сей закон, що його винайшов Вебер, а розвинув далше Фехнер, називаємо законом Вебера, або основним психофізичним законом.

При численних спробах, роблених на те, щоби ствердити постійне відношення межі приростом подразнення і ділячим подразненням, або винайти поріг різниці для різних родів вражіння, показалося, що вразливість на різницю буває постійна тільки тоді, коли вживати подразнень середньої сили, а навпаки вона значно змінюється, коли подразнення наближуються до порога подразнення, або до висоти подразнення.

Для подразнень силга середньої сили обчислено вразливість на різницю на $\frac{1}{100}$, се значить, що подразнення силга мусить збільшитися о $\frac{1}{100}$ своєї сили, щоби різницю саме помітити. Для однакоих подразнень обчислено сю вартість на $\frac{1}{3}$, таксамо для вражінь натиску. При м'язевих вражіннях, які врипають при відношенні дварів, відповідаюча числова вартість є $\frac{1}{12}$.

Фехнер хотів піти крок вперед і дійти до безоглядної міри інтенсивности вражіння, до її числового виразу. В ти цілі старався спершу звести сам закон Вебера до математичного виразу. Його хід думок можна легко зрозуміти ось як: Фехнер приймає спершу, що якраз помітні вражіння і якраз помітні різниці є рівно помітними, отже є рівними вражіннями, зглядно різницями. Коли отже шукаємо числового відношення, що відповідаєби вповні відношенню між силою подразнення и інтенсивністю вражіння, то при передумовах Вебера-Фехнера, маємо відношення числа до свого логаритму. Коли на прикл. написати числа 1, 10, 100, 1000 одно за другим, то (для бази 10) відповідними логаритмами є 0, 1, 2, 3. Коли розглядати зріст чисел і їх відношення до попереднього числа, то маємо: $\frac{10}{1} = 10$, $\frac{100}{10} = 10$, $\frac{1000}{100} = 10$. Відношення між приростом а тим числом, яке є, лишається таксамо постійним, як се мусить бути при силі подразнення, коли вона має викликати однаково сильні різниці вражіння. Відтіля виводить Фехнер ось таке правило: вражіння росте з логаритмом подразнення (фундаментальна формулка). Колиж Фехнер вводить у рахунок ще порогову вартість подразнення її уважає її за одиницю, то її відвідає вражіння 0. Кожному справжньому подразненню відповідаєме се вражіння, якого величина рівнається логаритмови подразнення, так що поставлено правило: інтенсивність вражіння рівнається логаритмови сили подразнення (мірнича формулка).

Вірність цього твердження оспорювали не раз і то справедливо. Передумова, що всі якраз помітні вражіння є однаково помітні, або може й одному рівні, не справджується, і її збиває самопомічування. Коли до ваги 10 kg. доложити $3\frac{1}{2}$ kg. то приріст відчувається зовсім інакше, ніж, коли би ми до 1 kg. доложити $\frac{1}{2}$ kg. Помітний приріст до вражіння, що є само в собі вже дуже інтенсивне, має сильні побічні впливи, які Фехнер знехтував. Даліше одиниця, ним прийнята, не є чимсь сталим, тривким, чимсь, що завжди як мірило будо би під рукою. Одним словом: спроба безоглядного поміру інтенсивности вражіння, хоча вона сама в собі буде завжди цікавою, не вдалася.

§ 15. Чуттєвий тон вражіння

Решту почувань вдоволення й невдоволення, що лишається ще у вражінні, виділеному із сих станів, назвали ми чуттєвим тоном вражіння. Чуттєвий тон впливає не з тої самої основної чинности, що й вражіння, а є переважно з ним злучений. Тому чуттєвий тон можна назвати також реакцією цілої свідомости на зміну, що відбувається у вражінні. Чисте просте вражіння є рідко вповні вільне від нього. Щойно, коли із вражіння розвинулися висші психічні творива, тоді зникає почування аж до незамітності: почування вдоволення притуплюється скоро через привычку, а почування невдоволення зберігається довше.

Чуттєвий тон вражіння залежить:

1. Від якости вражіння. Певні якости вражіння ділають завжди або переважно приємно, дисгармонія переважно неприємно. Запах рожі переважно приємний, запах сірководня є завжди невиносний.

2. Від інтенсивности вражіння. Деякі вражіння є до певного ступня приємні, а поза ним викликають почування невдоволення. Де подразнення наближується до висоти подразнення, то воно викликає завжди неприємні вражіння. Військова музика, яка дуже приємно ділає з певного віддалення, стає невиносною, коли ми до неї надто наблизимся. Те саме відноситься до вражінь світла й барви, як і до деяких запахів.

3. Від загального стану свідомости й від особливих властивостей. Холод і теплота є для нас відповідно до обставин приємні, або неприємні. Запах пажму є для деякого приємний, для деякого огидний. Найпаче при вражіннях смаку помітна велика різнота чуттєвого тону, що знайшла свій вираз у приказці „de gustibus non est disputandum“, (годі розводитися про те, що кому до вподоби).

Вражіння зі сильним тоном викликають переважно виразно означене пожадання, або відпорність і тому біологічно мають велике значіння, с. зн. вони важні для збереження життя. Такі вра-

жіння, як на прикл. запах і смак, можна назвати практичними вражіннями.

Вражіння з малим тоном, або без ніякого тону безпосередно не відносяться до збереження життя, тому що не викликають ніякого пожадання. Зате відношення залежності до зовнішнього подразнення виступає в них виразніше. Через те ці вражіння дуже важні для пізнання зовнішнього світа. Се пізнання є для збереження життя остаточно ще важніше, ніж безпосередно викликане пожадання, або відпорність. Але відношення до збереження життя є тут більше посереднє, складніше. Найблизшим вислідом вражінь з малим тоном і гуртів, зложених з таких вражінь, є пізнання предмету, який викликає ці вражіння. Такі вражіння, що їх передає змісл дотику, слуху й зору, називаємо також теоретичними вражіннями.

§ 16. Зміслові вражіння у ширшому значінні

До них зачисляємо 1. вражіння болю, 2. вражіння температури.

Вражіння болю викликають загальні зовнішні зміслові подразнення, як ось: механічний натиск, або удар, електричні токи, хемічні ділання, високі ступні теплоти й холоду. Вражіння болю внутрі тіла, отже вражіння, викликані внутрішніми подразненнями, лучаються з правила тільки при ненормальних патологічних станах і вказують на якісь недомагання. Вражіння болю, яке очевидно має завсіди тін уемний, се значить є голучене з почуванням невдоволення, відрізняється від загального почування невдоволення тим, що воно є льокалізоване, с. зн. відноситься до певного місця тіла. В сій льокалізації маємо один із найосновніших пернів наглядности простору, яку обговоримо аж пізніше.

Поріг подразнення при вражінні болю лежить багато висше, ніж поріг інших вражінь, бо часто якась вражіння переходить у вражіння болю, коли подразнення наближується до висоти подразнення. Якщо біль наближується до горішньої крайньої вартости, то дотичний орган видіє, приходить неміч або й смерть, коли болю не можна усунути. Вражіння болю є різнородне. Ті роди означаємо звичайно відповідно до природи подразнення. Так говоримо про біль пекучий, колючий, стискаючий, судорожний ітп.

Вражіння болю є біологічно важне, бо воно звіщає про небезпеки, що загрожують поодиноким місцям тіла й часто спричинює рухи, пригожі до охорони організму перед такими небезпеками.

Вражіння температури. І вони належать до зміслових вражінь у ширшому значінні, бо можуть повставати на цілій по-

верхні шкіри тіла і в ній. Розрізняємо їх два роди: вражіння тепла і вражіння холоду, оба додатні стани, що виступають як протиставні прояви.

Як подразнення є чинні ті рухи молекулів, що їх фізика вважає за причини або радше за властиву суть теплоти. Вражіння температури в сути річі виринає через приспособлення власної теплоти організму до оточення. При цілковитому приспособленні стоїть організм на психологічній нульовій точці. Якщо температура підвищиться, то наступає вражіння тепла, а спад температури веде за собою психологічну нульову точку вражіння холоду. Вражіння тепла має більше ступнів, ніж вражіння холоду, бо останнє взагалі притуплює вразливість. Вражіння температури може бути також зльокалізоване, коли тільки означені місця шкіри є виставлені на подразнення.

Чуттєвий тон вражіння температури залежить дуже сильно від інтенсивності вражіння, від загального стану й від особливих властивостей. З правила можна сказати, що вражіння тепла триває довше і є в більшій мірі приємне, ніж вражіння холоду.

Приладами для вражіння температури є взагалі закінчення нервів у поверхні шкіри. В новішому часі вдалося понадто розрізнити серед тих закінчень точки тепла й холоду. Особливо останні можна виразно вказати. Більшому або меншому гурткові сих точок відповідає також більша або менша вразливість температури на різних місцях тіла. Повіка, чоло, лице, підборіддя — є найвразливіші місця. Вразливість на грудях, череві, рамени й руці є менша, а найменша на підстегні й нозі. Про різні вражіння температури частей тіла можна втезнитися, входячи до доволі теплої, або доволі холодної купелі.

§ 17. Вражіння і спостереження

Вражіння означили ми вище як психічний первень основної чинности пізнання, первень, що його не дасться даліше розкласти. Але разом замітили ми, що в нашій свідомості ніколи нема чистого вражіння, тільки воно приходить завжди злучене в гуртові твори. Ми бачимо не світло й барву, тільки освічені простори й барвні поверхні. Се, що ми дістаємо в руки, збуджує не самі тільки почування натиску й температури, але ми се відчуваємо як тіло, як річ кінчасту, округлу, рапаву, тверду, або мягку.

Гурти, в які злучені вражіння, являється по праву як належні до себе через спільне існування (коекзистенцію) в просторі й тяглість у зміні. Отже в нашій свідомості є снага зводити такий гурт вражінь до одноцільної причини і збирати разом в одність. Такий гурт вражінь, що його наша свідомість обхоплює як цілість, називається спостереженням.

Фізичною умовою цього, щоби витворилися спостереження, є гурт подразнень, що спільно існує в просторі й таглас змінюється. Психічною умовою є, крім вражіннь, що відповідають поодиноким подразненням, ще акт синтези. В ньому, як се побачимо пізніше, позначається чинність загального психологічного закону. Через сей акт синтези ясно освідомлюємо собі у спостереженні відношення до подразнень. Се стичність вправді була у вражінні, але не помічували її з повною ясністю. Се що ми спостерігаємо, се не наші власні стани, тільки предмети нашого оточення.

Спостереження розпадаються, відповідно до різних зміслових органів, на різні громади. Суми фізіологічних і психічних диспозицій, які уздібноють до цього, щоби переживати певні роди спостережень, називаємо, як ми вже замітили, з м и с л а м и. Тепер обговоримо ті поодинокі гурти, що ми їх висше означили як зміслові вражіння у вузному значінні, при чому говоритимемо про вражіння і спостереження разом.

Спостереження як і вражіння належить до першорядного ступня. З актом синтези, що обусловлює його повстання, стрінемося пізніше при другорядних і третьорядних творивах, де ми його описав зможемо означити точно згідно з його природою.

§ 18. Змисл дотику

Вражіння і спостереження, що їх передає змисл дотику, мають превелику вагу з одного боку для збереження життя, а з другого для розвитку висших психічних чинностей. Вражіння дотику творять свого роду перехід від загальних до подрібних зміслових вражіннь. Здається також, що змисл дотику є найпервісний з усіх зміслів і дуже правдоподібно, що у низших звірів розвинулися з органів дотику інші зміслові знаряддя, як око й ухо.

Дотикові подразнення, що ділають із вні, є завжди свого роду натиском, однак поріг подразнення лежить так глибоко, що вже само дотикнення якогось місця шкіри чужим тілом викликає вражіння дотику. Також в самому тілі рухи мязів і головні суглоби (суглоби), є чимало злучені з вражіннями дотику, що зливаються із властивими вражіннями руху в нерозлучні гурти. Взагалі тісна злука між вражіннями дотику й руху є незвичайно важним фактом душевного життя.

Своєрідним знам'ям вражіння дотику є його точна локалізація. Коли якийсь тіло дотикає нашої шкіри, тоді ми відносимо вражіння завжди до дотичного місця тіла. Однак се локалізація не є однаково докладна на всіх місцях тіла. Вебер найшиш.

що найточніше локалізуємо на кінчику язика й на кінцях пальців, а найменше точно на середині хребта.

Проби робиться в сей спосіб: цирклем, якого кінці притуплені, дотикаємо різних місць тіла, точно означивши віддаль кінців циркуля один від одного. Дотикаємося місця обидвома кінцями параз і приближаємо їх один до одного так довго, аж відчуємо дтикнення не як подвійне, а тільки як поєдинче. Віддаль кінців циркуля в сії хвилі, коли оба вражіння зливаються, подає міру вразливості. Чим менша се віддаль, тым вразливість дотичного місця скіри більша. Спроби *Вебера* що показалися також вірні при наступній провірці, дали ось-такі числа:

кінчик язика	1 mm
кінці пальців	2 mm
червоний край губ	5 mm
верх руки	31 mm
яблоко коліна й оголиця	36 mm
середина хребта	68 mm

Через вправу можна сю нормальну міру дуже піднести. Те нераз стверджено на сліпих. Через духову втому меншає замітно вразливість скіри. Тому спробу *Вебера* можна прикласти також до ствердження й поміру духової втоми (на прикл. у шкільних дітей). Переводимо досліди над дітьми перед наукою і відтак знову після науки і при кінці одержуємо правильно більші числа.

Дотикові спостереження дають змогу пізнати поверхню окружаючих нас тіл. Прикмети тіл, що їх пізнаємо змислом дотику, є ось-ті: острокінчастий і округлий, рапавий і гладкий, твердий і м'який, мокрий і сухий. Отже сі прикмети є якостями вражіння дотику, або, як також кажуть, даними (датоми) змислу дотику. Всі ті спостереження належить уважати за гурти вражінь дотику й руху. Особливо прикмети твердий і м'який належить головню звести до більшого, або меншого опору, що його ставить тіло здушенню. А сей опір доходить до свідомости через вражіння руху. (Гл. в горі стор. 32). На се вражіння опору спирається також наше знання про непроникливість, або ціпкість тіл. Змислом дотику пізнаємо наше власне тіло й відношення положення його частей, при чому, звісно, велику ролю грають знову вражіння руху.

Нарешті пізнаємо також величину й вигляд дотиканих тіл, коли просуваємо пальцями по їхній поверхні. При сьому комбінуються вражіння дотику і вражіння мазів. Розуміється само собою, що людей зі всіма змислами слюмагає при сьому, очевидно, у великій мірі змисл зору; однак на сліпих можна замітити, що тут багато може зробити змисл дотику. Отже змисл дотику творить оспєву нашої наглядности простору й вельми причиняється до її вироблення.

Дальше характеристичним знамям дотикових спостережень є надзвичайна сила пересвідчення оснований на них осудів. Се, що бачимо, або чуємо, може на нашу гадку далеко лєкше спиратися на

обмані, ніж се, що, як нам здається, знаємо на основі дотикових спостережень. Нераз помічували, що освічені сліпці уявили собі, начеб вони датеко менше піддали обману ви ніж видючі.

Знавши в факт, замічених уже *Аристотелем*, що коли положимо середній і вказовий палець один на другому і вложимо між оба кінці пальців кульку, то вона викликує вображення, немов би були дві кульки. Хто робить сей досвід перший раз, сей з початку не може вірити, що справді є тільки одна кулька. Вражіння, яке викликує сей змісловий обман, досі як слід не вичислений, доказує високу вірогідність даних зміслу дотику.

Спостереження дотикового зміслу є основою нашого розуміння тілесного світа. Точніше виробляється воно через змісл зору. До його обговорення отсе переходимо.

§ 19. Змісл зору

Ясність і барва

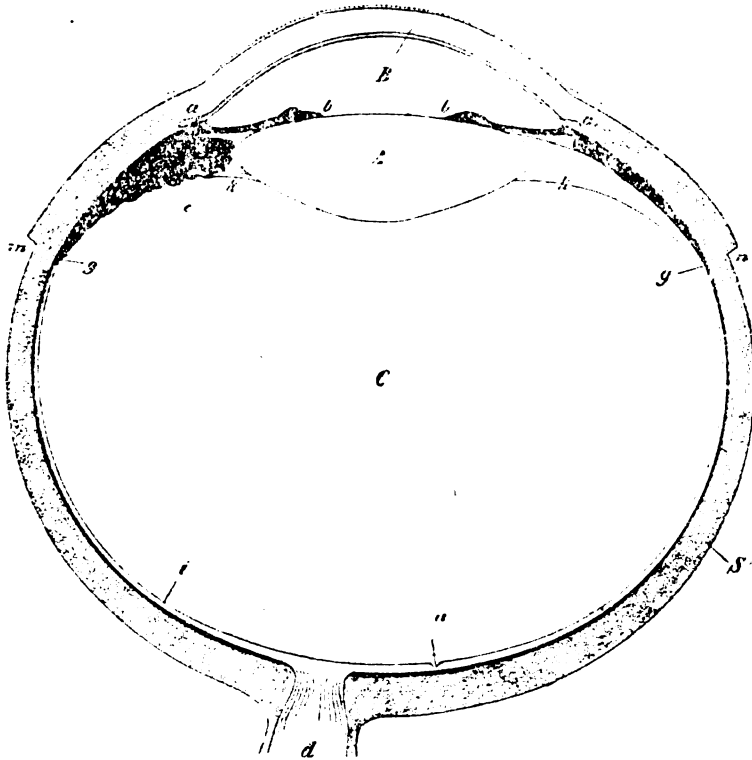
Психічні прояви, що їх перелає змісл зору, можна без труду розложити на дві громади. Вони разом характеризують найважливіші ступні розвитку сих прояв. Отже розрізняємо: 1. Вражіння світла й барви. 2. Спостереження предметів. В дійности сі громади не є відділені, бо кожне вражіння світла й барви злучене з просторними спостереженнями; з другого боку кожне спостереження містить у собі вражіння світла й барви і є їх передумовою. Однак легко можна сказати, що світло й барва є першорядними, початковими первинними, які щойно в сполучі з іншими проявами розвиваються у властиві спостереження зору.

Як фізикальні подразнення ділають тремтіння етеру різної довжини хвиль і різної переломности. Закони, що відносяться до передачі, ломання, поглищення і рефлексії (відбивання) хвиль світла, є предметом геометричної і фізикальної оптики

Як фізіологічні подразнення ділають найперше переміни хиль світла в оці й побудження периферичної клітинки й верстви, знаної під назвою сітчанки (сітківки, retina). Побудження передається дальше зірним (очним) нервом, що виходить зі сітчанки до осереднього органу.

З анатомії зірного приладу. Люцьке око є кулистим тілом, обнятим двома покринами (гл. обр. 8). Зовнішня твердиця (твердівка, sclera) є туга, як виправлена сфера, і тримає все в цілости. Ззаду просаджує її зірний нерв, а зпереду вона переходить у прозору роговатку (роговку, cornea). Внутрішня, судиниця (choroidea), містить численні кровоносні судини й напинець, що грає роль при приспособлености (аккомодациї). Передню частину судиниці творить дугівка (радужка, iris) зі зірним отвором, або зіницею (зрячкою, чоловічком, pupilla). Зніця звужується, або розширюється остережно, відповідно до сього, чи впливається більша, або менша кількість світла. Отже непрозора дугівка ділає як заслона. Середина ока є виповнена воднистою теччу, кристальною сочкою і склистим тілом. Вони ділають усі як орудники, що переломлюють світло. Поза склистим тілом розпростирається сітчанка (нерівка, сітківка, retina), нервна ткань,

зложена з чимало верстов. Вона має найбільше значіння для вірних спостережень. (гл. обр. 9). Менше більше по її середині знаходиться осередня заглибина (fovea centralis), звана також жовтою плямою, місце найвиразнішого бачення. З сітчанки виходять провідні волокна, що лучаться в вірний

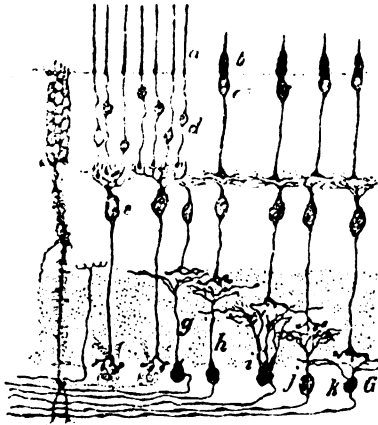
Обр. 8. Поземий переріз правого людського ока. S твєрдця (твєрдівка, sclera); B рогівка, (рогівка, cornea) A кристална сочка, C тїло склисте, g судинниця (choroidea), b дугівка (радужка, iris), і сітчанка, p жовта пляма з осередною заглибиною, d вірний нерв.

нерв і проводять побудження крізь стїну твєрдиці (sclera) до осереднього органу. Місце, де виступає вірний нерв, складається тільки з волокон і тому воно не є вразливе навіть на промінї світла. Тому називають його слїпою плямою.

До вірного приладу належать, звїсно також частини мозку, в яких подразнення світла викликають побудження, отже вірні горбки, четверастї горбки й певні частини мозкової кори. *Геріні* збирає всі нервні первні, які побуджуються при вражїнні зору, під назвою „субстанції бачення“ і сїм виразом будемо також й ми принагідно користуватися. Процес побудження основується правдоподїбно на хемїчних змїнах субстанції бачення.

Як при кожному гурті вражїнь, так і при вражїннях зору розрізняємо: якість, интенсивність і чуттєвий тон. Як якості вражїння зору виступають: світло й барва. В безбарвому вражїнні світла знаємо також різниці ясности, що їх відчуваємо як відтїнки интенсивности. Означення таких ступнів є: ясний,

темний, чорний, при чому треба зазначити, що й цілковиту темряву годиться уважати за позитивне вражіння, а не тільки за відсутність вражіння світла.

Обр. 9. Поперечний переріз через сітчанку, а і б палички й чопики, с і d клітини чопикові і клітини паличкови, G (g, h, i, j, k) узлові клітини зірного перка.

Вражіння барви розпадаються на дві громади: білу й чорну; їх, разом із посередніми відтінками сірої, називаємо нейтральними барвами. А що тут відтінки йдуть тільки в одному напрямку, то нейтральні барви можна представити прямою лінією, якої обидві кінцеві точки означуємо як „білу“ й „чорну“. Віддаль поміж ними містить усі можливі відтінки сірої.

Другу групу творять пестрі барви. Коли сонішне світло розложити призмою і зловити відтак се розложене світло на дошку, або стіну, то одержимо так званий спектр. На ньому появляються найважливіші барви у званому порядку: червона, оранжева, жовта, зелена, синя, фіолетна. Сі спектральні барви переходять згодом одна в другу, червона через оранжеву в жовту, жовта в зелену, зелена в синю. Остання у фіолетній зближається знову до червоної. Як символу пестрих барв звичайно вживають кружка, якого периферія представляє барви з їхніми переходами. Коли зачнемо вдолі від червоної і наложимо далі на ліво спектр, то периферія вертає при фіолетній знову до червоної, однак між фіолетною а червоною остає ще прогалина. Коли виповнимо її пурпурною барвою, мішаниною червоної і фіолетної, то кружок замкнеться. (гл. обр. 10) Між спектральними барвами виступає чотири барви: червона й зелена, жовта й синя як основні барви. Вони означають у спектрі немов зворотні точки в переходах і відтінках барв. Оранжева барва пригадує таксамо червону, як і жовту, фіолетна пригадує таксамо синю, як і червону. Зате нема ні одного барвного відтінку, що пригадувавби рівночасно червону й зелену, або рівночасно жовту й синю.

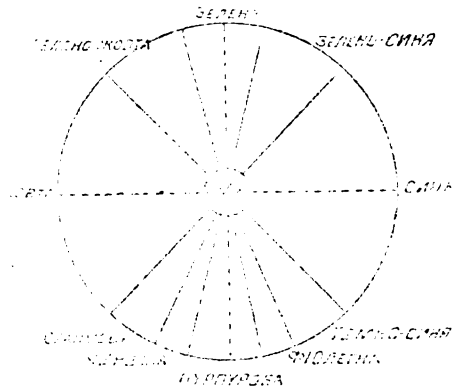
У пестрих барв, яких найважливішими представницями є спектральні барви, розрізняємо три річі: 1. тон барви, с. є. знамя, яким чотири основні барви відрізняються одна від одної 2. яскравість, с. є. більшу, або меншу силу світла і 3. ступінь насичення, с. є. більшу, або меншу різницю кожної барви від білої, або сірої. Отже ми кажемо: барва має жовтавий тон, сві-

тять сильно і є досить насичена. Один і той сам тон червоної барви може світити ясніше, або темніше, може бути більше, або менше насичений.

Коли хочемо мати перегляд усіх можливих відтінків барв по тоні, яскравості й ступні насичення, то до сього знаменито надається так званий осьмикутник барв (гл. обр. 11.).

Віссю фігури є проста лінія біло-чорна з лежачими між ними відтінками сірої (сивої). Скісно довкола лежить чотирикутник. На його кінцях наложені основні барви, і то так, що жовта приходить при білій, синя при чорній. Площі, відповідаючі поодиноким тонам барв, подають відтак усі барви того самого тону в різних ступнях яскравості, підчас коли середина осьмикутника містить різні ступні насичення. Через відповідні перерізи одержуємо перегляд усіх можливих барв і пересвідчуємося, що до означення своєрідності якоїсь барви потрібні три дані й вони вповні вистарчають.

Непряме бачення і сліпота на барви. Тільки середня частина сітчанки є вразлива на всі спектральні барви, або, висловлюючися фізикально, побудима проміннями світла о всякій довжині хвиль. Проміні, що падають на сю частину, бачимо, як то кажуть, прямо, а проміні, що падають на бічні частини, бачимо непрямо. Крайні береги сітчанки не приймають пе-

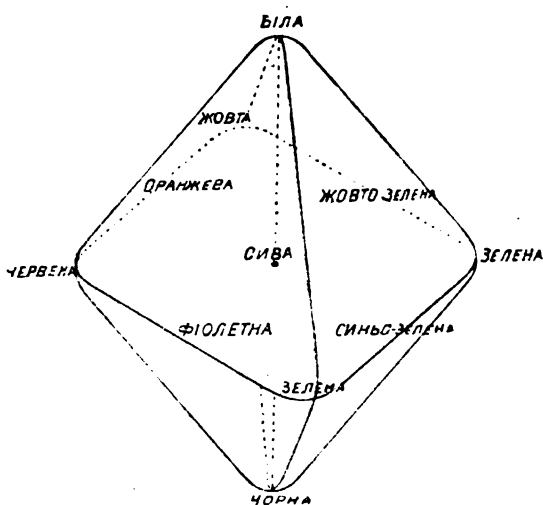
Обр. 10. Кругок барв.

стрих барв і відрізняють тільки білу й чорну з відтінками сірої. Між тим паходиться поле, де відрізняємо тільки жовто-синю, але не червоно-зелену. Отже спектр являється в непряму баченні або цілком сірим з різними ступнями яскравості, або розпадається на дві часті. Місце зеленої барви являється безбарвим, ясний кінець жовтим, темний синім, кожен у різній ясности. Ті самі прояви виступають також при т.зв. сліпоті на барви. Менше більше 2% усіх людей бачить на цілій сітчанці так, як нормальні люде в непряму баченні. Сей рід сліпоти на барви називають звичайно червоно-зеленою сліпотою. Особи, сліпі на барви, не відрізняють червоних і зелених сигналових кружків. Оба видаються їм сірими з різною ясністю. А що се розрізнювання є дуже важне при залізничій службі, то розсліджують правильну вразливість на барви усіх, хто старається о приняття до залізничої служби. Лучаються також випадки цілковитої сліпоти на барви.

Такі особи бачать спектр так, як він нам являється тільки тоді, коли проміні падають на крайній беріг сітчанки.

Випадків непрямого бачення у звичайному житті не замічуємо, бо наша увага лучиться переважно з фіксацією, при чому поодинокі часті помічуваного предмету відбиваються відтак одна по другій на місці найвиразнішого бачення. Через вправу можна однак легко помічувати також се, що бачимо непрямо й можна пересвідчитися про те, що ми тут сказали.

Мішанина барв. Доповняючі барви. Коли скоро обертається кружок, помальований спектральними барвами, то барвний кружок видається сірим. То саме діється, коли на кружку намальовані не всі барви, але тільки дві, що в кружку барв лежать на протилежних полюсах. Такі пари барв, що доповняються до білої, називаємо доповняючими барвами. Доповняючими барвами є: червона й синьо-зелена, оранжева й синя, зелена й пурпурна.

Обр. 11. Осьмікутник барв

Отже мішанина всіх спектральних барв, так як і мішанина двох доповняючих барв, дає білу або сіру, відповідно до чистоти вжитих барв. Крім цього найважливішого закону мішання є ще інші закони, але їх обговорення на цьому місці завело би нас за далеко.

Прояви противенства. Післяобрази. Коли полегити кусні с того па-

перу на різно забарвлених підставах, то смуги паперу являються в різній ясності. Ті, що лежать на темній підставі, видаються яснішими, а найяснішими тоді, коли підстава чорна. На червоній підставі смуги впадають в зеленаве, на синій в жовтаве. Отже на ясність і тон барви впливає дуже часто оточення. (Рівночасне противенство.) Сильні світляні вражіння лишають по собі післяобрази (пізніше виступаючі образи). Вони виступають тоді, коли світляне подразнення перестає діяти. Післяобрази є додатні, коли мають тесаме забарвлення, як первісне вражіння, а уємні, коли являються в доповняючій, або в супротивній барві. Коли довший час дивитися в червоне світло, а відтак поглянути скоро на білу стіну, то на ній по-являється зелена пляма. Післяобраз рвнається щодо вигляду

й величини переважно первісному подразненню. Ся проява, яку можна різно змінювати, називається поступним (суцесивним) противенством.

До теорії барвних вражіннь. Різномодність барвних вражіннь, часто вельми замітні прояви, що при сьому лучаються, домагаються одноцільного вяснення. З проголошених теорій обговоримо тут коротко дві.

Теорія *Юнга-Гельмгольца* (поставлена англійським фізиком *Юнгом* (*Young*), а розвинена дальше *Гельмгольцом* (*Helmholtz*) приймає, що на сіпчанці є три різні нервні первні. Кожен із тих первнів побудимий тільки певними проміннями. Надто є нервні елементи, що відчувають червоно, зелено й фіолетно. Сонішне світло побуджує всі три гурти, а вислідом їх спільного ділання є вражіння безбарвого світла. Коли побуджуємо тільки поодинокий гурт, то повстають вражіння червоної барви, зеленої та фіолетної. Побудження червоне й зелене викликає жовту барву в різних відтінках. Зелене й фіолетне дає відтінки синього, червоне й фіолетне викликає пурпурне вражіння. Щоби вяснити прояви противенства, мусить теорія приймати обмани осуду. Також випадки сліпоти на барви годяться з теорією тільки при допомозі натяганих помічних гіпотез.

Багато простіша й вимовніша є теорія *Герінга*. *Герінг* приймає шість основних барв: чорну, білу, червону, зелену, жовту, синю. З них по дві належать до себе як найтісніше. Вражіння світла й барви викликають хемічні процеси в субстанції бачення, а то: дісиміляція (Д) й асиміляція (А). Отже треба прийняти три різні основні процеси, через які повстають усі вражіння барв: процес чорно-білий, процес червоно-зелений і процес жовто-синій. Сі антагоністичні барви викликають або прояви Д, або прояви А. З трьох субстанцій у найбільшій многоті заступлена чорно-біла субстанція й її побуджують усі проміні. Дісиміляції відповідає біла барва, асиміляції чорна а різним фазам сих процесів відповідають відтінки сірого, що лежать поміж ними. Так само ясні барви: червона-жовта відповідають дісиміляції, темні: зелена-синя асиміляції. Прояви противенства пояснюються тут просто антагоністичним характером процесів, які безнастанно впливають на себе. Доповняючі післяобрази належить прямо звести до асиміляції, що наступає після дісиміляції, або навпаки. Особливо просто й переконуючо можна вяснити описані прояви сліпоти на барви. Сліпим на червону-зелену барву бракує прямо субстанції червоно-зеленої, а зовсім сліпим на барви не достає також субстанції жовто-синьї. Теорію *Герінга*, яку в подробицях дасться ще дальше розвинути, кладуть що раз частіше в основу пояснення сих прояв.

§ 20. Змисл зору. Спостереження предметів

Діти переживають світло й барву в перших днях життя тільки як особливі роди почувань вдоволення і невдоволення, а освічених і забарвлених предметів вони не спостерігають як таких. Щойно пізніше вчиться дитина відносити вражіння світла й барви до предметів свого окруження і доходить до спостереження предметів. У розвиненій свідомості приходять вражіння світла й барви в переважаючій більшині випадків тільки як первні таких спостережень. Спостереження предметів наступають через те, що

гурти вражіннь світла й барви виступають злучені й лучаться при сьому із вражіннями руху. Сей процес звязаний з певними фізіологічними і психічними умовами.

Найважнішою фізіологічною умовою для спостереження якогось предмету є образ на сітчанці. З поодиноких точок предмету виходять проміні. Вони переходять через медію ока, що передомлюють світло й відтворюють на сітчанці відвернений образ предмету. Образ на сітчанці можна бачити у свіжо забитих звіріз, серед певних обставин також в людському сці об'єктивно. Образ є вповні виразний тільки на жовтій плямі, отже бачений прямо. На бічних частинах сітчанки, отже в непрямому баченні, є він невиразний.

Питання, чому ми бачимо предмети прямими, хоч образ на сітчанці відвернений, не є поставлене влучно. Прецінь образ на сітчанці є тільки одною з фізіологічних умов повстання спостереження. До сього мусять долучитися прояви в осередньому органі, щоби спостереження стало фактом. Коли дотичні мозкові партії чомусь не функціонують, то всеж при цілком нормальному образі на сітчанці наступає така повна сліпота (худобяча сліпота). Про природу сих осередніх прояв, через які наступає щойно спостереження, ми зонсім нічого не знаємо. Далі не бачимо нашого образу на сітчанці, а тільки предмет. Відвернений образ на сітчанці є фактом фізикальної оптики, що з іншими її законами стоїть у повній згоді, але се не творить психологічної проблеми.

Коли би отже наше око було непорушне, то можна би прямо бачити тільки малу частину окруження. Шойно рухи ока дають нам точний образ зовнішнього світа.

Насамперед треба тут назвати можливість приспособлености ока (Akkommodationsvermögen). Напружуючий мускулиниці справляє через своє корчення того рода зміну в лучевому закривленні кристальної сочки, що око приспособлюється до різних віддалень, с. є. до певної межі близини й дальні предмети можна бачити виразно.

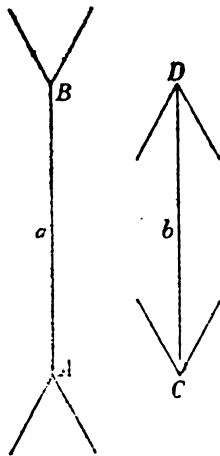
Однж ще важнішими для вірного спостереження є рухи цілого ока, виконувані трьома парами мязів. Сі мязи дають змогу, оку крутитися до середини й навіні, (до носа й до висків), підноситися в гору й опускатися в діл. Точка предмету, що її проміні падають на жовту пляму, називається точкою бачення. Як довго око є в спокою, то точка бачення може змінитися тільки тоді, коли предмет рухається. Однак через рухи ока стає можливе, що злишня всі, або бодай переважна частина точок предмету одна після другої, стають точками бачення. Рух очей, виконаний на те, щоби прямо бачити якийнебудь предмет, називається фіксацією. Отже ми фіксуємо предмет, се значить: ми доводимо до сього, що виходячі з предмету проміні падають на місце найвиразнішого баченя.

Так бачимо прямо всі частини предмету, одну по другій. При цьому, очевидно, з вражіннями сітчанки лучаться вражіння мязів, що повстають при рухови очей. Сполука й комбінація сих вражін у нашій свідомості надає нашому полю бачення його означений вид і дозволяє нам пізнати величину, стать, віддаль, спочинок і рух предметів.

Вид поля бачення. Перший із трьох висше названих пар мязів, простий внутрішній і простий зовнішній зірний мяз (*rectus internus* та *rectus externus*), порушає око, а з ним точку глядіння в доземому напрямі, рівнобіжно до прямої, потягнутої через осередки обох очей. Навпаки: комбінована чинність обох інших пар мязів (простий горішній — *rectus superior*, простий долішній — *rectus inferior*, скісний горішній — *obliquus superior* і скісний долішній — *obliquus inferior*) справляє, що точка глядіння мандрує в гору й на діл, однак не в прямому напрямку, тільки в луковому. Коли око є приспособлене (аккомодоване) до можливо найбільшої віддалі, то всі точки глядіння, що їх стрічаємо тоді, коли дивимося в поземому напрямку, є рівно від нас віддалені. Колиж ми звертаємо око завсіди вправо, а при цьому обертаємося звільна кругом себе самих, то точки глядіння описують круг. Сей круг називаємо обрієм, або виднокругом (горизонтом від грецького *ὄριζον* обмежую) через те, що він обмежує наше глядіння. А коли опісля, піднісши око в гору та загнувши ще й голову взад, звернемо точку глядіння в гору, то точки глядіння описують лукові круги, які доповнюються до найбільших півкругів половини порожньої кулі. Отже коли ми з підзисненого становища водимо зором свобідно, то наше поле бачення приймає вид внутрішньої поверхні кулі; в її середоточці находимося ми самі. Відповідно до нашого становища на землі бачимо, очевидно, тільки горішню половину сеї поверхні кулі. А коли ми звертаємо нашу увагу на різні точки обрія одну по другій, то перемірюємо поле бачення при помочі лучів, які можемо собі подумати від нас до тих точок. Через те одержуємо виображіння двовимірної площі. Перемірення поля бачення в напрямі висоти наступає відповідно до згаданих у горі мандрівок точки глядіння, викликаних рухами очних мязів. Сі рухи, що їм, розуміється само собою, товаришать зражіння мязів, причиняються багато до витворення наглядности тривимірного простору.

Спостереження величини. Для осуду величини предмету міродайний в першу чергу образ на сітчанці. Коли подумати собі прямі лінії (прозорні лінії), потягнені від точок образу сітчанки до точок предмету, то сі прозорні лінії, що перетинаються в середоточці зіниці, замикають кут, званий кутом зору. Сей кут

зору в взагалі мірою для осуду величини предмету. Тому то предмети, що їх видно під однаковим кутом зору видаються взагалі однаково великими. Із двох однаково великих предметів видається дальший меншим, бо його видно під меншим кутом зору. Однак кут зору не в нашим єдиним мірилом при оцінці величини. Наперед видається з двох предметів, бачених під однаковим кутом зору, дальший більшим, бо з попередніх досвідів знаємо, що дальші предмети видаються меншими, ніж вони є насправжки. Далше: частини предмету, що відбиваються на бічних частинах сітчанки, мають дуже незначну виразність, так що й тут допомагають рухи очей. О много точніший погляд на величину предмету маємо тоді, коли водимо по ньому зором. Кінечним до сього рухам товаришать вражіння мязів, що зливаються із вражіннями сітчанки в одну цілість. Залежність оцінки величини від рухів очей і вражінь мязів, що при сьому вириняють, можна показати на чимало досвідах зі щоденного життя. На прикл., коли ми хочемо потягнути пряму так, щоби вона була однаково довга з даною прямою, то се вдається нам о много легше, коли обидві прямі мають тойсам напрямок. Але коли на прикл. маємо дозему пряму зробити однаково рівною з поземсю, то наш осуд тоді о много менче певний.

Обр. 12.

Велике число обманів величини й напрямку, званих „геометрично-оптичними обманами“ тому, що при сьому вживається здебільшого геометричних конструкцій, пояснюється залежністю спостереження величини й виду від вражінь мязів. Один із найпростіших обманів представлений на обр. 12. Обі прямі AB і CD є однаковісінько довгі. Проте лінія рисунку „ a “ видається довша. Кут, що розбігається в гору, спонукує нас легко, при слідженні напрямку, продовжати відповідний рух поза B . Навпаки: на рисунку „ b “ звернені на діл рамена кута немов спинюють рух.

Спостереження постати. Образ на сітчанці творить також основу для спостереження постатей, коли розклад точок образу відповідає розкладови точок предмету. Але точним і виразним стає спостереження аж тоді, коли точку глядіння пересуваємо здовж крайніх ліній предмету. Отже також спостереження постати ґрунтується на комбінації вражінь сітчанки і вражінь руху. Фігури, які одна одну накривають, але мають різне положення, пізнаємо щойно по довшому помічванні як такі, що накриваються, коли усвідомимо собі через повторне виконання рухів очей рівність обмежуючих ліній і утворених ними кутів.

Вражіння м'язів, витворені при огляданні постатей, є також жерелом різних первневих естетичних почувань. Геометричний орнамент видається при-надний, коли зможемо легко його схопити, с. зн. коли при слідженні обмежуючих ліній мусимо робити рухи очей мірно сильні й легко викональні. Коли однак якась фігура вимагає непривичних комбінацій рухів очей, то вона ділає естетично неприємно, бо вражіння м'язів є за сильні, а надто мушу нераз силкуватися надармо, щоби вхопити вид. По довшому часі, коли я в рухах краще вправився, і на перший погляд ухопив вид — тоді здебільшого зникає естетичний несмак. Рівці, поведені рівнобіжно до подовжнього напрямку колюми, ділають приємно, бо вони спричинюють часто повторення зірних рухів у гору, що їх вже дало само призначення колюми. Колиж знайдеться колюму, поділену поперечними перерізами, то спричинене тим спинення руху в гору відчуваємо неприємно і щойно по кількаразовому огляданні привикаємо до сього. Симетрія ділає приємно рівністю виконуваних при сьому очних рухів, асиметрія не подобається. Однак при сьому треба замітити, що симетрія мусить виявляти певне багатство, щоби ділати естетично. Порожнє коло останеться естетично рівнодушним. Колиж воно поперетягане лучами, а вони є ще замкнені дугами, то симетрія є досить багата, щоби ділати естетично. Тим пояснюємо собі часте вживання зоряного орнаменту.

Спостереження порушуваних предметів. Коли оглядаємо порушувани предмети, то звичайно слідимо за ними зором; через те видаються нам предмети наче ворущливі. До фіксування їх мусимо безнастанно порушати своє око. Вражіння м'язів поучують нас про напрям і скорість руху. Сим пояснюється не один змисловий обман. При скорій їзді залізницею рухається тіло, а через те й очі, хоч вражіння м'язів не дає нам про сей рух ніякої звістки. Колиж ми на прикл., хочемо фіксувати один із телеграфічних стовпів на шляху, то мусимо за ним слідити зором, с. зн. мусимо виконувати рухи, як звичайно при предметах, що порушаються у супротивному напрямку. В подібний спосіб видається нам, коли ми довго оберталися кругом, а опісля втомлені впали на крісло, що стіни кімнати обертаються в протилежному напрямку.

Спостереження віддалі. Орудником для оцінки відносної віддалі предметів від нашого ока є приспособлення (а к к о м о д а ц і я). Але воно каже нам тільки, чи якийнебудь із бачених предметів знаходиться ближше, чи далше від нас. При більших віддальх і сей осуд став непевним. Для оцінки абсолютної віддалі якогось предмету від нашого ока є міродайні: або знову таки очні рухи, або попередні досвіди. Часто оцінюємо віддаль предмету працею, потрібною на те, щоби дійти до предмету. Принагідно беремо також на увагу позірну величину бачених предметів. Отже коли знаємо дійсну величину, то оцінюємо віддаль тим більшою, чим меншим видається нам предмет. Оцінка є певна завсіди тільки для відносно малих віддалей, для більших вона неповна також

й у розвиненій свідомості. Що вона спирається на досвіді і треба її собі придбати, се бачимо на дітях, що деколи хапають за місяць, і на оперованих сліпороджених, що в перших годинах по операції вважають за цілком близькі всі предмети, виразно помітні.

Вимір у глибину. Подвійне око. Змисл зору навчає нас не тільки про відносну віддаль предметів від нас і один від одного. Бачимо ще в виді тіл частини предмету не тільки в розкладі на площі, але також у різній глибині. Але спостереження вимірів у глибину мусить кожний із нас щойно вивчитися, хоч ми сього виучування і не замічуємо. Оперовані сліпороджені вважали нераз кулю за коло, а щестистінник за чотирукутник. Щойно через дотикання предметів вони запевнювалися про тілесність предметів, а бачили їх тільки на площі.

Спостереження виміру в глибину є найважливішим вислідом подвійного ока, або двоочного (бінокулярного) бачення. Що правда зорові спостереження обидвох очей у нормальному стані відносимо завсіді до одного предмету, а подвійне бачення є переважно доказом патологічних станів. Всеж образи того самого предмету на сітчанці є в обидвох очах різні. Через комбінацію сих різних образів на сітчанці повстає тілесне бачення. На сьому факті основується оптичний прилад, с т е р е о с к о п. Він дає змогу два рисунки того самого предмету на площі в той спосіб комбінувати, що з сього повстає тілесний образ.

На тілесне бачення впливає впрочім помітно спільне ділання спостережень зору й дотику. Як уже замічено в горі, пізнання масивности, непроникливости тіл спирається на спостереженні опору, що його тіло ставить здавленню. Дитині в перших хвиликах життя дає вражіння світла й барви переважно привід виконувати хватні рухи. Коли дитина тримає опісля предмет у руках, то змисл дотику немов стверджує се, чого зірне вражіння наче догадується. Колиж зірне вражіння повториться, то виступають знову попередні спостереження дотику як образи спогаду і скріплюють вражіння тілесности предметів. Сі спогади дотику зливаються опісля із вражіннями зору так, що часто видається нам, немовби ми бачили се, що знаємо тільки через дотикові спостереження, давніше пережиті.

На всякий випадок зірні й дотикові спостереження, що містять у собі всілякі рухові вражіння як первні, ділають разом, і з сього спільного ділання твориться помалу наш погляд про окружаючий нас тілесний світ, розложений у тривимірному просторі. Гін самозбереження силує нас формально пізнавати щораз точніше сей світ. Від його своєрідности чейже чимало залежить наше щастя й горе.

§ 21. Змисл слуху

Вражіння, передавані змістом слуху, є або звуками, або шелестами. Тяжко подати словами різницю між обома групами, але вона кожному znana зі щоденного досвіду. До характеристики обох можна сказати, що звуки вважаються більше внутрішніми станами, психічними проявами, котрі не мають простірного характеру, тільки часовий і є здатні викликувати сильні чуттєві наслідки. Навпаки шелестів не вважаємо так дуже за самостійні вражіння, тільки ізза асоціацій, про які буде мова далі, відносимо їх до попередніх спостережень зору й дотику і толкуємо їх як признаки подій, що відбуваються в просторі. Тому специфічні прикмети слухового зміслу виражаються о много ясніше при звуках, ніж при шелестах, підчас коли останні є важніші для збереження життя і загального розвитку свідомости.

Як фізикальні подразнення ділають при всіх вражіннях слуху довжинні дрожання (*longitudinae*) повітря, викликувані дряжачими рухами різних тіл. У внутрішньому вусі перетворюються ці дряжання на фізіологічні подразнення, а з останніх виринають, доведені до осередного приладу дотичними нервами, вражіння слуху.

З анатомії і фізіології слухового приладу. (гл. обр. 13) Внішнє вухо складається з ушної чашини і слухового проводу, замкненого тарабанною оболонною (около 1 mm груга, скісно прилягаюча оболонна)

Тарабанна оболонна попадає через доведені до неї дряжання повітря в тремтіння і передає їх даліше трьома слуховими кісточками (клевчиком, ковальцем, стременцем), що находяться в тарабанній ямині (середуше вухо). Стремєнце натискає на округле віконце перевойника і вводить через те в рух так звану слухову водицю. Перевойник (внутрішнє вухо) — є кістна управа. Вона у сво-

Обр. 13. Схематичний переріз уха. D внішній провід ушний, B B тарабанна ямина, A перевойник, C тарабанна оболонна, O віконце овальне, G віконце округле.

йому нутрі містить два скіряні мішочки й численні канали та порожні, всі виповнені водою. Їх означується разом як скіряний перешийник. (гл. обр. 14.) Один із тих мішочків, округлий, стоїть у звязку з так званим скіряним слимаком. Сей слимак находиться у скіряній і є одним із найважніших органів слухової прояви. Долішня оболонна скіряного слимака, так звана підставова оболонна, має клітинний уклад, знаний під назвою „прилад Кортія“. Дуже складної будови сього приладу, який стоїть у звязку з кінцевими волокнами слухового нерву, не будемо даліше описувати. Підставова оболонна сама складається з великого числа получених скірою волоконців. По теорії Гельмгольца, загально доволі признаній, ці волоконця

настроєні на різні висоти тону й дряжать, коли побуджуємо дотичний тон. До цього дряжання зводимо ніжну здібність розрізнявати висоту тонів і вичувати горішні тони. Другий із вище названих мішочків, еліптичний, має три луковаті канали, що виступають із мішочка плішковатими набреніlostями (згрубіннями). Сі луковаті проводи стоять у звязку з поставами й рухами голови і мабуть також грають ролю при заколоченнях рівноваги тіла, що виявляються вражіннями завороту.

Отже мистецька будова вуха служить, здається, двом цілком різним завданням. Сьому відповідають також обидва нерви, що мають свій початок у внутрішньому вусі. Сликамовий нерв (*nervus cochlearis*) повинен би передавати вражіння слуху, нерв присіночний (*nervus vestibularis*) мавби відноситися до вражіння рівноваги. Однак обидва нерви лучаться і біжать опісля цілком близько поруч себе. Вони творять разом нерв слуховий (*nervus acusticus*), що його вачисляють до осьмого мозкового нерву.

Фізичною причиною вражіння шелесту є дряжання, що повтаряється нерівномірно, або, як звичайно говорять, є неперіодичні. Зате вражіння звука викликають періодичні дряжання, що, хоч мають свої часто дуже складні форми, повтаряються завжди в зовсім рівномірній спосіб. Вже самостереження характеризує переважно звуки як зложені вражіння. Первневі

Обр. 14. Схема скірного перенійника. *e* еліптичний, *f* круглий мішочок; *a*, *b*, *c*, скірні лукові хідники, *h*, *i* скірний слимак, *k* нерв слимака, *n* присіночний нерв.

вражіння, з яких повстають звуки, називаємо тонами. В акустиці розрізняємо строго поняття: тон і звук. Тон характеризується своєю простою формою дряжання і недостатчею звукового забарвлення. Психологічно не можна повести різкої границі. Що ми справді чуємо, — се переважно звуки; чисті тони, цілком безбарві,

майже ніколи не приходять. Дальше вживаємо поруч себе обидвох виразів і розуміємо під тонами вражіння більше первневі, елементарніці, а під звуками вражіння більше зложені.

У звуків відрізняємо, як звісно, силу, висоту й барву. Таксамо звісне, що сила залежить від кількості (амплітуди), високість від тривання, барва від форми дряжань. Точність, з якою є тут знані відношення до фізикальних подразнень, не сміє нас заманити, щоби на місце вражіння покласти фізикальну прояву. Вражіння треба радше розсліджувати чисто психологічно.

Знаменною прикметою звукового вражіння є високість. Навіть людина музикально зовсім невправлена розрізняє певно високі й низькі тони й уміє, саме при слуханні скалі, подати зовсім певно, чи ряд порушається „в гору“, чи „в долину“. Ви-

рази „високий“ і „низький“ — се загально вживані метафори. Греки називали низькі тони „тяжкими“ (*βαρῆς*), високі „остримми“ (*ἀξῆς*). На ділі низькі тони мають у собі щось темного, важкого, щось, що притягає до землі, високі щось ясного, світляного, стремлячого в гору. Ряд тонів, зложений відповідно до висоти і низькості, або коротко щодо їхнього положення тону, є одновимірний. Від даного тону можна йти далі тільки у двох протилежних напрямках. Отже символом слога ряду є пряма лінія.

Тут упорядковані в безперервний ряд якостеві різноти. Але сей ряд робить на нас вражіння, начеб він був інтенсивно ступенований. Нам здається, що помічуємо в ньому зміцнення й ослаблення. Уклад у безперервному, одновимірному ряді мусимо вважати невиясненою дальшєвластивістю звукових вражінь. Вражіння, що сей ряд є ступенований інтенсивно, береться по часті відсіль, що при співанні скалі розширення і звуження голосниці супроводять вражіння м'язів, що дійсно інтенсивно ступеновані.

Висота тону залежить, як сказано, від тривання дряжання. На місце тривання кладемо звичайно, як їх взаємну вартість. Число дряжань в одній хвилині. Границю вразливості висоти тону знайшли вже з достаточною певністю. Вісім до п'ятицять дряжань в одній хвилині відповідає найнижшєму тонови, а приблизно 50.000 дряжань найвисшєму. Вільніші дряжання повітря відчуває наше вухо ще як удари повітря, а скорші як шипіння. Вразливість на різниці є в низшєх положєнєях дуже значна, у вишєх вона дуже сильно меншає. Для обширу 64 до 1024 дряжань (С — с₃ в музикальному означуванні) розрізнявали ще тони, що їх числа дряжань різнилися лише о 0.2. Важнішою від сеї яркої спосібности відрізнявати діференції висоти є інша прикмета вражінь звука. Коли йдемо в ряді тонів даліше, то раз у раз стрічаємо тони, що всеж виявляють певну подібність, певне посвоячення з попередніми, хоч вони різно високі. Найбільше помітною є подібність між одним тоном і його октавою с. є. тоном, що повстає через подвійне число дряжань. Уже в старині замітили сі звукові посвоячення і знайшли, що вони стрічаються між такими тонами, яких числа дряжань, або довжини струн стоять у відношеннях, що їх можна виразити малими числами. На основі сих фактів, які треба знову прийняти як первісні, установлєно музикальні скалі. Їх подробиці не можуть нас тут даліше займати.

Барва вражінь тону є знамям, котрим відрізняються ще тони однакової сили й висоти. Той сам тон звучить інакше, коли його викличемо на роялі, на скрипці, або людським голосом. Різні музичні інструменти пізнаємо по звуковому забарвленні. Сі різниці викликають у різних інструментах що правда також переважно побічні шелести. Барва тону у вузшєму мисті, або музикальна барва звука зависить від виду дряжань. Отже кожний

вид філі, оскільки дрожання є тільки періодичні, дасться розложити на якесь число простих, маятникових дрожань (званих також синусовими дрожаннями). Таксамо кожний тон можна розложити на частні тони. Найнизшим із них є основний тон що його, як нам здається, вичуваємо як найвиразніше. Інші, яких числа дрожань є цілочисельними многократями числа дрожань основного тону, називаються його горішніми тонами. Їх числимо в осьтакий спосіб: коли взяти за одиницю основний тон, то перший горішній тон, якого число дрожань є подвійне, є рівний октаві основного тону. Другий, якого число дрожань є потрійне, творить дуодециму, а третій подвійну октаву основного тону.

Основний тон	1 п (дрожань)	} основного тону.
перший горішній тон	2 п (октава)	
другий " "	3 п (дуодецима)	
третій " "	4 п (подвійна октава)	

Тон, викликаний тільки синусовими дрожаннями, не має горішніх тонів. Він дав ясний, м'який звук, але, як висловлюється *Гельмгольц*, є без характеру, без „заправи“. Такі тони можна приблизно викликувати строевими вилками. Се чисті тони без барви. Отже барву означуємо, як се тепер можемо сказати точніше, числом і силою горішніх тонів. Через те тон стається багатшим, величавішим, мовляв, тілеснішим і яснішає. При деякій вправі вдасться вичувати горішні тони.

Наука про гармонію і дисонанс, про переходи й комбінаційні тони, про мельодійні ділання певних рядів звуків належить у части до акустики, в части до теорії музики. Про естетичні ділання звукових вражіннь буде мова пізніше.

Шелести можна поділити на хвилеві й тревалі. Гук або тріск — се приклади хвилевих шелестів; гудіння, брентіння, дзижчання, шипіння — то приклади тревалих шелестів. Дуже часто лучаються шелести, що складаються із скоро по собі наступаючих хвилевих шелестів, як наприклад, тріскіт і плюскіт. Висоту й низкість можна в певному змислі розрізнити також при шелестах. Але значіння вражіння шелесту основується, як сказано, головно на викликаних ним виображіннях. Се показується найвиразніше у зворогах мови: чую кроки, кінський тупіт, туркіт воза і т. п. Кажемо тим, що шелест, який чуємо, викликає в нас означені виображіння та спонукує нас до осудів. Вірне толкування шелестів є для збереження життя дуже важне й тому людина вже дуже вчасно вправлялася в ньому. Примітивні народи є вишколені в сьому знаменито. На сьому основується кінець кінців також розуміння мови, а її значіння для душевного життя розглядатимемо пізніше основно.

Р и т м. Розгляд слухових спостережень надається добре до сього, щоби вказати на незвичайно важну, але досі достаточо ще не розсліджену прояву душевного життя. Є се ритмічне членування рухів та зміслових вражінь. Вже фізіологічні прояви при віддиху та при діяльності серця виказують ритмічне членування. Так само ми порякуємо наші рухи ритмічно, як ось ходження, і чуємо істотну пільгу при праці, коли вона відбувається по тактам. В новішому часі звернули увагу на се, що вже нецивілізовані племена влаштувають свої спільні праці ритмічно та виконують їх у супроводі ритмічних співів. При молоченні ціпом у хліборобів, при ударах молота в ковалів, ба навіть у способі, як шезці та кравці орудують голками, можна підмітити ритмічний лад.

Коли прислухаємося якийсь час до тикання маятникового годинника, або до ударів метронома, то мимоволі кладемо сильніший натиск на один удар і вносимо в рух, з об'єктивного погляду цілком рівномірний, суб'єктивно ритм. У кожній мові є ритмічний уклад складів і слів, а поезія тільки далі розвиває те, що є дане в зародках. Ба навіть здається, що й музика має своє останнє й найглибше жерело в ритмічному почуванні, яке лежить глибоко в людській природі. Навіть мелодію і гармонію можна зрозуміти як незвичайно тонкі й багаті різничування первісного ритмічного уложення. Здається, що ритм є дійсно загальною прикметою нашого органічного життя, прикметою, нераз міродатною для розуміння й формування нашого оточення. Отже мистці, що розвивають далі ритм, який є в нас, не творять нічого іншого, тільки приводять нам до свідомости нас самих. Тож Гете каже вповні правду, коли на питання: „*Wer teilt die fließend immer gleiche Reihe belebend ab, daß sie sich rhythmisch regt?*“ дає відповідь: „*Des Menschen Kraft, im Dichter offenbart.*“¹⁾

Льокалізація слухових вражінь наступає в певному значінні безпосередно. Бачимо, що цілком маленькі діти вже звертають голову туди, відки походить шелест. Сей простірний змісл уха розвивають далі сліпі, а він улекшує їм орієнтацію. У людей з повними зміслами виключно дотикові й зорові спостереження перебирають на себе орієнтування в просторі, так що простірний змісл уха розвивається мало. Тож у розвиненої людини з повними зміслами льокалізація слухових вражінь є в більшині випадків тільки посередна. Ми зачисляємо причини звука, що їх припускаємо, до розвиненого вже дотикового й зорового простору.

¹⁾ Хто ділить рівно ряд, що все йде плінно й життя йому дає, щоб біг ритмічно? Людини міць, на імя їй поет.“

§ 22. Змисл смаку й нюху

Вражіння сих обидвох змислів викликується хемічними діланьями, що вводять у стан побудження кінцеві знаряддя нервів смаку й нюху. Тому то й називають ті два змисли хемічними змислами. Нерви смаку побуджується тільки плинними матеріями, (зглядно такими, що в слині розпускаються), нерви нюху тільки газовими матеріями.

Знаряддями смакового вражіння є піднебіння, кінчик язика й насад (задня частина) язика. Якости вражіння смаку не можна означити так точно, як якости розгляданих досі змислів. Вирази: кислий (квасний), солодкий, гіркий, солений означають найважливіші класи вражіння смаку, однак серед них виступають різnorodні відтінки, що повстають по часті через мшанину різних вражінь смаку (солодко-кислий, квасний, гірке-солодкий), а по часті через те, що до вражіння смаку долучуються вражіння дотику і зливаються з ними тісно. Вражіння смаку має завжди тон. Томуто є при ньому так багато індивідуальних різниць.

Знаряддями нюхового змислу є слизниця носа. Якости нюхового вражіння є неозначені й їх тяжко усталити, так що мова не утворила ні одніського слова, яке означає виключно якість Запаху. Тому ми називаємо більшу частину запахів на зразок їх побудників (запах рожі, фіялки, пижма), або позичаємо означення з інших змислових царин, коли говоримо про колючий, гризкий запах. Вражіння нюху мають також завжди тон, тому то вони мають, так само як вражіння смаку, практичне значіння для нашого життя, викликаючи, через побудження почувань, вдоволення і невдоволення, пожадання й опір. Спостереження нюху є дуже тісно злучені з виображіннями матерій, котрі їх побуджують, і викликають тому часто образи спогаду, хоч ми навіть не знаємо, чем побуджуються згадані виображіння. (див. низше стор. 81. і дд.)

§ 23. Загальне значіння змислових спостережень

Змисли передають нам образ оточуючого нас зовнішнього світа. Ми вчимося щораз то ліпше поводитися в сьому світі, що містить у собі більшу частину умов, пригожих до збереження нашого життя. Помічування нашого оточення, передане змисловими спостереженнями, каже нам, що се оточення складається з великого числа самостійних, від нас незалежних річей, уложених у тривимірному просторі. Пересвідчення про існування самостійних тілесних річей дає нам головно змисл зору й дотику. Їхні спостереження лучаться зі собою на різні способи і

доповняють себе. Спостереження змислу слуху, нюху й смаку відносяться у більшині випадків до попередніх спостережень зору й дотику. Сі спостереження розуміємо як чинності, прикмети і стани річей. Де се відношення менше виразно виступає, там спостереження слуху, нюху і смаку, до яких прилучаються в сьому значінні ще вражіння болю й температури, розуміємо як внутрішні стани й тоді вони стоять у тісному звязку з нашим життям почувань. Через те повстають або живі почування вдоволення і невдоволення, злучені з більше або менше сильними пожаданнями, і викликають відповідні рухи наступу або оборони, або згадані спостереження стають жерелами естетичних почувань. Сей останній випадок матимемо саме при звукових вражіннях.

При переживанні змислових спостережень поводимося взагалі рецептивно (відбираючо). При спостереженні якогось предмету за поміччю ока не маємо почування, начеб ми могли спостереження викликати самохіть. Ми мусимо бачити те, що тут є, і таким робом стоїмо під примусом об'єктивної прояви, що відбувається незалежно від нас. Чим точніше наші спостереження відповідають об'єктивним подіям, що їх спричинюють, тим краще змисли виповнюють своє біологічне завдання, тим ліпше можемо приспособитись до оточення. Як найвірніше, по змозі, відтворення об'єктивної дійсности нашими змислами є для нас важною умовою життя. Проте наше поведення при переживанні змислових спостережень не є вповні рецептивне, се не сама тільки пасивність, само поставлення себе в стан побудження. Як ми показали, спостереження повстають переважно щойно через те, що змислові вражіння лучаться з руховими вражіннями. Рухи, викликані тими мязовими вражіннями, показують, що наш організм мусить самочинно ділати, щоби здобути зовнішній світ. Отже рухи служать не тільки до сього, щоби затримати пожиточне, а захистити себе перед шкідливим, вони беруть участь також в чинности пізнання і помагають нам узискати образ зовнішнього світа.

Отже вже в спостереженні розвиває наш організм у собі не тільки снагу до приймання, або рецептивність, але також сьєю самочинність, або спонтанічність. Акт сеї самочинности маємо вже у висше (стор. 45) згаданому зібранні гуртів вражінь в'одноцільні, самостійні творива й побачимо низше ще виразніше, як сей акт зібрання вяжеться з нашим цілим розумінням світа. У спостереженнях, що їх переживає розвинена свідомість, містяться далі сливе завсіди первні, що походять від попередніх спостережень і належать уже до другорядного ступня розвитку, до життя

виображінь. А тут розвивається самочинність, спонтанічність свідомости щораз виразніше і щораз енергічніше. Матеріал, узисканий змислами, формується (приймає вид) в певному значінні вже у спостереженні. Ся формуюча діяльність продовжується на другорядному ступні й так розвивається далі власна діяльність душі, що міститься вже у спостереженні. Однак змислові спостереження творять трівку основу, матеріал, що його душа придбала собі зі внї. Сей матеріал мусітиме душа опрацювати, уформувати й уложити, щоби щораз точніше пізнавати і щораз певніше опанувати оточення організму с. є. його життєві умови.

Б. Про виображіння

§ 24. Виображіння

Коли би вражіння і спостереження пропали без сліду, як тільки перестало би ділати змислове подразнення, тоді не могло би розвинути ся багатше душевне життя. Людина зійшла би до стану одноднівки, для якої немає ні вчера, ні завтра, а тільки сьогодні, всяке пізнання, всякий розвиток, коротко всяке життя було би неможливе. Але, як знаємо, вже звіряча, а в багато висшому ступні людська свідомість має прикмету, що може знову витворювати образи предметів, що повстали в нас через спостереження, навіть коли змислове подразнення перестало ділати. Сю прояву називаємо репродукцією (відтворенням), а репродуковане (відтворене) спостереження зветься виображінням.

Вислови „виображіння“ і „виобразити“ означають прояву дуже влучним образом. „Я можу собі дуже добре виобразити дїм та його оточення“ значить: „Я є в силі при помочі психічної діяльности образ того дому поставити перед своє внутрішнє око, т. значить: витворити у своїй свідомости.“ Сей спосіб вислову має тільки тоді значіння, коли я дому не бачу. Отже наше поняття про виображіння, взяте трохи вузше, ніж звичайно, відповідає точно загальному вживанню в мові.

З розглядом чинности виображіння вступаємо в царину чисто психічних прояв. На сьому ступні свідомість стається незалежна від випадкового, що правда, існування внїшніх подразнень. Тепер можна упорядкувати призибраний запас спостережень, довести до звязків одні з одними й через таке духове перероблення узискати прозорий образ внїшнього й внутрішнього світа. Із виображування розвивається думання. Завданням останнього пізнати світ і підчинити природу людському духови. На виображуванні основуються всі висші почування, що захоплюють нас благородними вчинками, підносять серце до Бога, видають твори мистецтва та ними насолоджуються. Нарешті виображування змінє звірячий гін у свідому

волю, яка щораз більше поглиблює самосвідомість та різьбить характер. Виображування творить отже основу висшого душевного життя. Незвичайно важне не тільки для психології, але для всіх наук, також й для практичного життя, розслідити закони, чинні при творенні й перебігу виображень, пізнати сполуки та гуртові творива, в які лучаться прості виображіння.

§ 25. Виображіння і спостереження

Виображування є висшим ступнем розвитку тої самої основної функції свідомости, чинної також у спостеріганні. Се мусимо мати на увазі, коли хочемо вірно схопити різницю між виображінням і спостереженням.

Нераз говорили, що виображіння якогонебудь предмету, або прояви є що до змісту тотожне зі спостереженням того самого предмету, але відрізняється від сього останнього ступнем живости. Виображений грім, мовляв, не гремить, виображене сонце не світить. Се, правда, вірне, але характеристична різниця обидвох прояв не в сьому. Бож навіть серед певних обставин може скоїтися таке, що живе виображіння дає тісамі чуттєві наслідки, як змислове спостереження. Виображіння огидливої страви вже нераз викликало блювоти.

Замітна різниця лежить радше в сьому, що самочинність душі, яка міститься вже як первень у спостереженні, розвивається багато сильніше в житті виображіння і через те багато виразніше позначається у свідомости. Мої спостереження приходять до мене зівні, й їх мені накидають наче силоміць. Мої образи спогаду й мої уявні виображіння є в більшині незалежні від внішніх подразнень, я можу їх викликати самохіть, вони є мовою власністю, якою я завсіди можу розпорядити, вони належать до мене. Ми відбуваємо подорожі, щоби завсіди орудувати образами спогаду про те, що бачили й тішитися ними. Спостереження виринають у периферії, виображіння в осередку. Спостереження належать до першорядного, а виображіння до другорядного ступня, і в сьому замітна ознака обидвох переживань. Спостереження ділає безпосередно, з повною внутрішньою живістю, з непоборною силою, але воно приходить зівні й лишається самітне, вбоге. коли не викличе виображень, що його лучать з моїм цілим „Я“. Виображіння не осягне в нормальному стані, навіть при найживішій уяві, ніколи безпосередности, ані непоборности спостереження, але воно останеться завсіди багате, завсіди вложене в багатий звязок.

Тому спостереження переробляється, формується й укладається за поміччю виображіння, се останнє знову здане на постійний дсвіз, на постійне збагачування зміслами.

§ 26. Головні кляси виображінь

Під виображінням розуміємо відтворене спостереження, а спосіб, як відтворюються спостереження, становить найблизшу основу поділу для клясифікації виображінь. Звісно, зараз тут мусимо замітити, що члени поділу рішучо один одного не виключають, тільки що всюди є посередні ступні та переходи, як сього не можна йнакше сподіватись при характері психічних прояв, що має вид подій і виключає всяку постійність (непорушність).

Виображіння, що відтворюють можливо незмінно попередні переживання, називаємо спогадними виображіннями. Психічну диспозицію переживати виображіння спогаду називаємо пам'яттю.

Колиж ми зі спостережених первнів робимо нові творива, що в сій комбінації не були предметом попереднього спостереження, тоді говоримо про виображіння уявні або фантазійні. Диспозиція до творення таких виображінь називається силою уяви, або фантазією. Так спогадні виображіння як і уявні зискують серед певних обставин, що їх низше розсліджуватимемо, прикмету уходити за представників одної кляси предметів. Але через те такі переживання зискують виразно замітну своєрідність і творять осібну клясу виображінь, що мають особливу вагу для дальшого розвитку виображування в думанні як і для мистецького формування. Для сеї кляси вибираємо означення: типові виображіння. Психічна диспозиція творити типові виображіння не має ніякої загально вживаної назви. Причина сього мабуть та, що на сі виображіння досі за мало звернули увагу й замало їх розслідили.

Наперед обговоримо закони, що панують над перебігом виображінь взагалі, а відтак розглянемо окремо різні кляси.

§ 27. Перебіг виображінь

Перебіг виображінь видається нам, при першому роздумуванні про се, так різноманітний, так дуже стоїть він під впливом індивідуальних різниць, так глузує собі зі всякого обчислення, що ми з початку ледви чи вважаємо за можливе, установити закони сього перебігу. Ми не знаємо, що нам самим, а ще менше, що кому іншому впаде на думку ось за хвильку. Колиж старанно розслідимо й розчленуємо поодинокі ряди виображінь, пережиті нами самими,

саме ті, що їх перебіг остався в пам'яті, то зараз таки замітимо, що нашим виображуванням, як і всім, що сталося, не кермує сліпий припадок, тільки воно підчиняється певним законам, що опановують його перебіг. Отже є два різні чинники, що мають рішучий вплив на перебіг наших виображень.

По перше: се попередні досвіди, що дають нашому виображуванню напрямок і зміст. Спостереження викликає, як образи спогаду, такі виображення, що часто були з ним злучені. Так вид родинної місцевини по довшій непрямій оживить образи наших найдорозших і пригадає нам іграшки молодощів, коли місце тих іграшок ми саме знову побачили. Учень при виді вчителя думатиме про предмет, що його сей учитель звичайно викладав. Дальше спостереження пригадуватиме нам такі предмети, що мають якунебудь схожість із предметом саме помічуваним. Так пізнаємо часто членів одної родини по подібности рисів, обличча, мови, постави й т. п.

По друге: на перебіг наших виображень мають рішучий вплив пануючі диспозиції почування й волі. Сумний настрій улекшує виринання образів поважного характеру і спинює спогади радісних подій. Живе зацікавлення якимсь предметом спричинює, що лекше запам'ятуємо се, що вяжеться з тим предметом і якраз се вишукуємо з многоти зовсім різних річей. Так ботанік при кожній прогульці замічатиме рослини, другий перейде попри них, не звернувши уваги. Дальше: коли носимося з певною метою, з непохитним пляном, то все, що відноситься до сього пляну, будитиме нашу увагу й викликувати в нас виображення, про які хто інший, що не має сього пляну, навіть і не подумає. Коли на прикл. хтось цікавиться науковим дослідом якогось говору, то при мандрівках у дотичній окрузі, питаючи селянина о дорогу, вичує у його відповіді важну для нього форму слова, на яку зовсім не зверне уваги той, хто мандрує по околиці як турист.

Обидва чинники ділають сливе завжди разом у дійсному житті виображень. Але для розгляду є вказане займатися ними нарізно.

Попередні досвіди творять немов матеріял, царину, на якій відбувається перебіг виображень. Вони є основним чинником. Назв'єм перебіг виображень, оскільки на нього має рішучий вплив сам перший чинник, асоціативним перебігом, а закони, що з сього випливають, законами асоціації. Під асоціацією розуміємо лучбу виображень, зіставлення їх у свідомості поруч себе в ряд.

Ділання другого чинника пізнаємо пізніше як аперцепцію, а відповідно до сього перебіг виображень під впливом головно диспозицій почування й волі, назвемо аперцептивним перебігом.

§ 28. Асоціативний перебіг виображінь. Закон стичности

Асоціативний перебіг виображінь — сього не годиться забувати — се абстракція. Диспозиції почування й волі не перестають ніколи вмшуватися в наш перебіг думок. Колиж ми на разі не звертаємо уваги на їх вплив, то поступаємо подібно як фізик, що установлює закони підойми спершу а т. зв. „математичній підоймі“, а впливи тертя, тягару рамен підойми і т. п. уводить у рахунок аж пізніше. Впрочме випадки, де можемо бачити асоціативний перебіг виображінь бодай у приблизній чистоті. У сні, при певних духових забуреннях, в части також у дітей, здається, що вплив волевих диспозицій сливе зовсім уступає.

Закони, що володіють асоціативним перебігом виображінь, називаємо коротко законами асоціації. Вже Аристотель пізнав був найважніші з них. Сі закони можна звести до двох головних форм: до асоціацій через стичність і до асоціацій через подібність.

Закон стичности звучить: спостереження, або виображіння, що ми їх пережили часто рівночасно, або безпосередно одно по одному, входить зі собою у звязки сього роду, що при виринанні одного члена відтворюються також другі члени лучби. Виображіння, таким робом злучені зі собою, вяжуться разом немов механічно через часте стикання, і відсіль походить назва закона (від англійського слова contiguity — стикання, стичність).

Асоціації стичности, що повстають зі спостережень того самого зміслу, називаються також спливами. Злука поодиноких частин тут часто така тісна, що вони часто зовсім не приходять до свідомости нарізно, а хиба в цілости. Так спливаються часто предмети уладження кімнати в одноцілий образ. А коли в нашій неприяві попередавали предмети обстанови, то при вході в кімнату зразам замічаємо, що тут щось змінилося. Щойно коли при близшому огляданні всього поодинокого розпускаємо немов сей сплив, тоді пізнаємо рід зміни. По короткому часі новий порядок предметів зіллється знову в один загальний образ. Також тони мелодії зливаються легко в одну сильно звязану цілість.

Однак важнішими, ніж спливи є асоціації стичности, що повстають зі спостережень різних зміслів, і роди спостережень, які творяться із вражінь, що наступають після себе правильно.

Тут вппадає в око знов упривілейоване становище зірного й дотикового спостереження. Запах і смак цитрини викликають нехибно виображіння зору, або його образ, а прецінь цитрина

головно побуджує вражіння нюху й смаку. Так само звук музичного інструменту викликає неминучо його образ, хоч також тут своєрідною ознакою є не зовнішня форма, а барва звука. У сліпих виступають на місце вражінь зору спостереження дотику. Спостереження зору й дотику творять ядро, а довкола нього громадається спостереження прочих зміслів. Ми можемо затримати виключно образи зору й дотику, спостереження інших зміслів не мають зовсім тої самотійности, тільки їх відносимо завсіди до образів зору й дотику; які є немовби їх носіями.

Для розвитку душевного життя мають найбільше значіння комбінації зірних і слухових вражінь. Голос, ба крок якоїсь людини викликає часто перед очі нашої душі її образ. Однак найширшою і найважнішою цариною сих звуків є мова і тісно злучене з нею письмо.

Дитина вчиться своєї матірньої мови таким робом, що привикає лучити певні звуки з певними зірними образами. При навчанні розуміння ділає спершу тільки змісл слуху, при говоренні береться на увагу також мязеві вражіння. Впрочім вони відтворюються пізніше також при слуханні. Отже коли дитина має розуміти матірню мову, то мусить бути лучба між виображіннями предметів і звуковими образами мовних означень сих предметів. Коли вона має говорити сею мовою, то знову виображіння предметів мусять тісно лучитися з рухами мовних приладів, які витворюють дотичне слово. Чинности при говоренні є о много складніші, ніж при розумінні, тж і останне розвивається о много ранше першого. При навчанні читання лучить дитина найперше форму букв зі звуком і рівночасно з дотичним рухом мовних приладів. Ся чинність так займає з початку дитину, що значіння звука зовсім не відтворюється. Зі змісту уступу, прочитаного дитиною для вправи, не знає вона часто подати ані слова, а навряд розуміє зміст легісінько, коли їй хтось уступ прочитає. Щойно коли наступила дуже тісна злука букви зі звуком, доходить до свідомости також значіння звука і письменний знак лучиться відтак безпосередно з виображінням, яке звук відтворює. Щойно тоді ми можемо розуміти, що читаємо, навіть без вимовлювання. Але сполука звука і значіння остається завсіди первісною і тіснішою, ніж злука письменного знаку і значіння. Тому й говоримо про живе слово в противенстві до мертвої букви.

Як складним є фізіологічний і, коли сміємо так висловитися, також психічний механізм, що ним користуємося при різних чинностях говорення, розуміння, читання й писання, про се поучують нас вельми точно явища а ф а зії (безмовности), про яку буде мова в додатку.

Спробуйте да підставі сказаного проаналізувати чинність при виучуванні чужих мов і при сьому відповісти от хочби на осьті питання: Що значить

не могли читати по грецьки? Що значить могли читати по французьки зглядно по англійськи, або не могли читати? Що значить розуміти по французьки? І які ступні довершености можна тут розрізнити, коли узгляднитися тільки закон стичности?

Асоціації стичности творяться, як ми вже бачили з міркування про навчання говорення і читання, не тільки між змісловими спостереженнями, але також між спостереженнями й рухами. Спостереження нот збуджує у фортепяніста виображіння відповідного положення пальців і злучених із тим мязевих вражінь та викликує скоро й певно відповідні рухи пальців. Чим частіше злучені поодинокі члени асоціації стичности, тим скорше й певніше пробігає ряд і на сьому основується все те, що ми в житті зємо привичкою і вправою. Отже що в нашому оточенні є постійно разом, се зростається в нашій душі в міцні асоціації. Їхні поодинокі члени відтворюють один одного. Таксамо наші щоденні заняття стаються рядами міцних асоціацій стичности і так доцільною привичкою приспособлюємося щораз краще до правильного перебігу сього, що діється навкруги нас. Таким робом творяться між людьми, приналежними до того самого народу, однакового стану, або подібних галузей звання, рівномірности, що часто стаються для сих народів, станів і звань характеристичними признаками. Так по привичці творяться звичаї, обичаї й уладження, спосіб говорення й думання та зберігаються часто з великою тугістю.

Як довго все йде правильною ходою й остається в старих межах, як довго кліматичні відносини й суспільні стани не змінюються значно, так довго привички витворені асоціаціями стичности, ділають дуже корисно та пособляють збереженню життя. Коли ряд доцільно приспособлених рухів пробігає скоро й певно, щадимо час і силу. Як тільки змінені обставини й відносини вимагають нового приспособлення, тоді привичні, усталені асоціації ділають дуже часто як гальма, ставлячи опір злукам, що їх треба наново створити.

Дорога, яку щодня верстаємо з нашого мешкання у школу, або до уряду, стається згодом чергою тісно злучених виображінь і рухів. Колиж ми змінимо мешкання, то лучається легко, що при виході зі школи, або уряду йдемо механічно на старе мешкання. Отже у привично пробігаючому ряді знаходимо опір і мусимо його побороти новим приспособленням. Се, що замічаємо ось тут у житті одиниці на дрібній події, відбувається в більшій мірі і з далеко важнішими наслідками в цілих народів. Зміна способу думання і відчущання, конечно ізза зміни відносин, знаходить сильний опір в усталених по привичці злуках. В пятому столітті перед Христом бачимо, як в Атенях відбувається рух умів і під кличами *νίσιον* та *φρόσις* стають проти себе привичка й нове приспособлення. Подібні рухи виринають удобі відродження, а найпаче у 18. столітті, де у Франції ведуть боротьбу проти привичного

традиційного способу думання й відчущання мечем, а в Німеччині пером. Коли супроти традиції покликуємося на природу й признаємо старе протиприродним, а нове природним, то се має свою основу в сьому, що кожне бурливе відчущання люде схильні вважати природною силою і приписують їй право на признання.

Отже факти, яких виразом є закон стичности, мають велике значіння для розвитку людської душі. Се значіння основується на викликаному приспособленні до отсчення та на скорому й певнму перебігу рядів, до яких ми привикли. Сили при сьому заощадженої треба, очевидно, часто також вжити до того, щоби розлучити, або дісоціювати се, що було злучене стичністю.

§ 29. Асоціація через подібність

Поруч закона стичности є ще, як звісно, другий закон, що означає асоціативний перебіг наших виображінь:

Спостереження і виображіння збуджують у нашій свідомости раніші спостереження й виображіння, котрі скидаються якнебудь на ті, що виступають саме тепер. Сей закон називають законом подібности.

Сила сього закона виявляється цілком інакше, ніж сила закона стичности. Коли оглядатимемо світлину когось із наших знайомих, то його пізнаємо, бо вираз обличча, викликаний світливою, є схожий з тим виразом, що його полишили в нас риси обличчя тої особи. Сама чинність пізнання є осудом, до якого спонукує нас асоціація подібности, що є його основою.

Нераз означували поняття подібности тим, що говорили, немовби подібність є з'єдиненням рівности й різности. Проти сього означення не можна нічого замітити з льоїчного становища і се означення повинно би пособляти зрозумінню при геометричному понятті подібности, як і взагалі в житті. Однак у психології ся аналіза подібности більше заплуває, ніж вияснює. Коли дивитися на асоціацію подібности як на зложену з асоціації рівности й асоціації стичности, то се не відповідає дійсности. Саме в душевному житті не зустрінеш узагалі вповні рівних спостережень або виображінь. Спостереження, яке я переживаю саме тепер, не є ніколи тожсаме з пережитим раніше. Колиж я при сьому всетаки пригадую собі попереднє, то се тільки подібність, а не рівність, або тожсамість (ідентичність), що ділає асоціативно. Коли різниць не замічаємо, то беремо подібність за рівність. Колиж їх замітимо, то й для нашого розуміння подібність злучена з неподібністю і ми незабаром низше побачимо, що саме такі асоціації часто приходять і мають велике значіння. Се відповідає вповні дійсности, коли приймаємо асоціацію подібности як первісний факт, якого не зведеш ні до якого іншого і відкидаємо її розчленування на асоціацію рівности й стичности.

Нове виринання подібних виображінь спонукує здебільшого до осудів, і се зовсім не легко вилучити акт асоціації з цілого гурту. Тому означимо осуд, до якого спонукує нас асоціація по-

дібности, як ідентифікацію і постараймося з'ясувати значіння асоціації подібности на різних родах таких ідентифікацій.

Ідентифікація зміслових спостережень. Ідентифікація вдається взагалі легше, коли подібности не занадто товаришать різностям, або надто їх не оточують; однак вона є важніша та значніша, коли попри подібности виступають різности. Мельодію, яку ми вже чули тоді, як її грала військова орхестра, пізнаємо легко, коли її грає знов орхестра. Але вичуваємо її також на роялі та на скрипці, коли ми сяк-так музикальні. Впрочім до пізнання мельодії багато причиняється спроба переспівати її собі самому, бо тоді до слухових вражінь прилучаються ще мязеві вражіння голосових приладів.

Ідентифікуємо однакові барви, однакові форми на різних предметах. Ідентифікація однакової подоби, тих самих обмежуючих ліній різних тіл і площ веде напереді до геометрії, яка займається чистими формами. Ідентифікація подібних зірних спостережень починається також до сього, що подібні річи називаємо тим самим іменем. Ось таким робом треба звести первневі класифікації і гуртування кінець кінцем до асоціації подібности.

Ідентифікація відношень. Анальогія. Однак асоціації подібности існують не тільки між поодинокими виображіннями. Часто одно відношення між виображіннями викликає думку про подібне відношення, замічене раніше. Ідентифікацію таких відношень називаємо анальогією.

Вже між первневими вражіннями різних зміслів помічаємо вчасно подібности. Так на приклад: говоримо про острій запах, щоби натякнути, що вражіння нюху викликає в нас подібне почування, яке ми переживаємо, коли шкіра доторкнеться якогось острокінчастого предмету. Говоримо про ясні тони, а також про яскраві барви. Діти означають звичайно низькі, глухі тони просто як чорні. Подібність показується тут усюди в почуванні, отже с. зн. у відношенні вражіння до загальної свідомости.

Вишукування анальогії часто доводить до далекосяглих практичних вислідів. Коли віднайшли анальогію пари з другими порушаючими силами (силою мязів, струєю води), то дали основу до винаходу парової машини. Таксамо довго тяглося, заки люде навчилися ідентифікувати блискавку з електричною іскрою, а грім з наступним по ньому лоскотом. Процеси думання, що виходять тут на яву, правда, вже дуже складні, але їх основу творять чейже асоціації подібности. Через ідентифікацію відношень стається класифікація предметів, основана на самій подібности зміслових вражінь, о много точніша й більме річева. Лилик (кажан) пригадає своєю внішною подобою певно птахів. Щойно помічення, що

він родить живі молоді, повчило про його приналежність до ссавців. Цілий поділ тварин на хребовців і безхребовців ґрунтується на ідентифікації відношень. Так відкрили важні подібності, закриті дужою зверхньою різницею.

Дальше аналогія має ілюстративне значіння. Історична подія, історична особистість стається зрозумілішою, коли пригадати подібну. „Порівнай себе, пізнай, що ти є,“ кличе Антоніо до зневіреного Таса, а ще виразніше характеризується в тому самому творі ілюстративну силу аналогії в осьтих віршах:

„Wenn ganz was Unerwartetes begegnet,
Wenn unser Blick was Ungeheueres sieht,
Steht unser Geist auf eine Weile still;
Wir haben nichts, womit wir das vergleichen.“¹⁾

На сьому спирається також оживляюча сила метафор і порівнянь. Тут може поет показати свою ориґінальність, вишукуючи схожості, котрих передше ми не завважали. Навпаки троп метонімії ґрунтується на асоціаціях стичности, вже даних, і дає мало простору поетичній уяві.

Цікаву сполуку асоціацій подібности й стичности творять розвинені порівняння в Гомера. Коли на прикл. ридачого Патрокля порівнюється з малою дівчинкою, котра слізко просить матір взяти її на руки, то тільки виображіння заплаканого дитячого личка ґрунтується на асоціаціях подібности. Але дальші висновки є тільки асоціаціями стичности, що не стоять у ніякому звязку з порівнюваним предметом. Поет слідкує за своїм перебігом виображінь у своїй найвній приємности відтворювати те, що бачить, і ще не відчуває більше льюбичної потреби, спинитися при своїому предметі.

Здібність творити ідентифікації, або вишукувати подібности, у різних людей розвинена дуже всіляко. Здається, що ступінь, в якому існує ся психічна диспозиція, творить частину диспозицій, котрі називаємо йнакше даром пімання, талановитістю, розсудністю.

§ 30. Ще про асоціативний перебіг виображінь

Буває часто, що в нас виринає виображіння, але ми не можемо вказати на те, що його викликало. Нагло думаємо про якусь минулу подію і не знаємо, що нас привело до сього. Такі виображіння назвали нераз **с в о б і д н о в и с т у п а ю ч и м и** виображіннями й думали, що їх виринання пояснюється тільки тим, що відпадають усі спинюючі причини. Та точніші помічення й спроби доказали, що такі виображіння викликаються рівнож асоціацією, переважно стичністю, однак у той спосіб, що середні члени ряду

1) „Коли неждане щось стрінеться,
Коли наш зір незвикле щось побачить,
Наш дух на хвильку затихає;
Нема нічо, з чим можна б се зрівнати. (Гете, Торквато Тасо).

залишаються не свідомими. Через те маємо позірну прогалину й приймаємо свobodно виступаючі виображіння. А се суперечить законам асоціації.

Особливо вражіння нюху ділають як несвідомі середні члени. (Див. вище стор. 58.) Авторони сеї книжки оповідали ось який випадок: Вищий старшина працює вечером у своїй кімнаті. Ненадійно перед ним стає образ с-льського краєвиду, глибокої яруги. В ній знаходиться дідуган, що його веде молода дівчина. Образ так живий, що виображіння перешкаджає старшині працювати тим паче, що зовсім не може зміркувати, що значить се виображіння та як він сам темер на нього наскочив. Колиж він устає від стола й проходитьується по кімнаті, замічає на столі у склянці китицю *Pigola uniflora*¹⁾. Вид сих квітів вияснює йому все. Може перед трийцяти роками він був у тій околиці, котра так живо станула перед його очима. Там побачив перший раз *pigola uniflora* і втішався її запахом. Рівночасно бачив у ярузі дідугана з дівчиною. Запах квітів асоціював йому виображіння, якого походження він не міг собі спершу пояснити. Подібні досвіди робимо принагідно всі, а коли старанно звернемо на се увагу, то звичайно віднайдемо член середній, що спершу ми були його несвідомі.

Взагалі можемо сказати, що всяке відтворення спирається на асоціації. Тому, щоби собі щось пригадати, стараємося відновити виображіння, котрі були в злучі з пригадуваням. Коли на прикл. пригадаємо собі, що ми мали на такому ось місці якийсь помисел, то, забувши про нього, йдемо знову на те місце в надії, що помисел вернеться, і нераз такі спроби успішні.

Грільпарцер оповідає у своїй азтбіографії, що в нього вкринув наново плян до йогож „Золотого руна“, коли знову грав пенні симфонії, з яких звуками були злучені його думки про сеї твір.

Нераз говориться також про асоціації через противенство (контраст). Часто твердили, що виображіння відтворює не тільки подібні виображіння, але также вражіння зовсім протилежного змісту. Але не слід говорити, що світло пригадує темноту, гамір тишину. Коли ярке освітлення сліпить моє око, то я шукаю темноти, коли городський гамір мене томить, то я пригадую собі з тугою тишу сільського життя. З більшим уже правом можна сказати, що карлик пригадує великана, але тут спричинює асоціацію не противенство, тільки спільнота. Карлик і великан обидва є відхилами від середньої міри й моя розвинена свідомість винаходить подібність відношень проти різниці зміслвого вражіння. Пари понять як: правий-лівий, горі-долі і т. п. приходять у думці так часто, що злучені одні з одними не тільки льогічним відношенням, але також й асоціацією стичности. Так отже поясняємо прояви контрасту по части втомую, по части обома законами асоціації подібности й стичности.

Асоціативний перебіг виображінь приводить до осудів, а сі осуди вважають хибно нераз за асоціації. Особливо зловне пізна-

¹⁾ Грушечка.

вання — се частий випадок сеї заміни. Нераз уважали зновне пізнання якогось предмету за найпростіший випадок відтворення й хотіли говорити про безпосереднє відтворення. Однак насправжки зновне пізнання є осудом, що його вирішують на підставі асоціації подібности та стичности. Коли я по довгій проволочі переїзжаю залізницею через знану мені околицю, то що хвилини виступає зновне пізнання. „Тут дім“, говорю так приблизно, „де я провів багато приємних годин“. Вид дому будить через асоціації подібности попередні спостереження того самого предмету, а до сього долучається, як асоціації стичности, цілий ряд інших виображінь. Сі вражіння викликають разом осуд зновного пізнання, часто злучений із найрізномірнішими почуваннями. Асоціативний перебіг виображінь творить основу й умову зновного пізнання, але ще не є актом, тільки щойно його викликає.

Асоціативний перебіг є, як уже замічено в горі, у розвиненій чуткій свідомості завжди злучений з аперцептивними проявами і вони його модифікують. Де закони асоціації впливають самі на перебіг, як се приблизно діється у сні, то сей перебіг робить вражіння чогось заплутаного, хаотичного. Отже щоби зрозуміти справжній перебіг виображінь, треба пошукати за чинниками, які поруч законів асоціації впливають на сей перебіг.

§ 31. Аперцептивний перебіг виображінь. Увага

Вплив чуттєвих і волевих диспозицій на наш перебіг виображінь виявляється наперед у прояві уваги.

Увага — се психічний стан, в якому ділають разом у виразно помітний спосіб три названі в горі основні чинности свідомості. Увага ґрунтується на певного рода з'осередженні цілого організму на дождане вражіння. Коли дивимося на кітку, що чигає на свою здобич, то маємо наглядний образ уваги. Се з'осередження звужує, звісно, внутрішнє поле бачення та, збираючи всю силу в одну точку, зміцнює чинности, що служать до його ціли. Коли ми станемось „одним оком“ „одним ухом“, то сі органи й підпорядковані їм частини мозку виконують більшу працю, ніж звичайно. Заразом відтворюються також всі виображіння, що стоять у звязку з предметом уваги й таким чином більшає здібність осуду для дожданого вражіння. Се все відбувається в означеній ціли, щоб дождане вражіння схопити як найвірніше і як найповніше та скоро й певно вжити відповідних заходів.

Увага стається тільки тоді вповні зрозуміла, коли зберігаємо біологічну точку погляду. Відрухів (остережних рухів), як ми замітили вище (стор. 19), не вистарчає до збереження життя. Щоби доцільно протиділати на впливи оточення, с. зн. щоби

вжити відповідних заходів до збереження життя, до сього dokonче треба спонтанічних виявів організму. До найважливіших чинностей сього рода належить як найточніше пізнати поодинокі предмети й події оточення. Мусимо знати чого нам побоюватися від річей нашого оточення, від хмар і хвиль, від тварин та людей. На те мусимо напружати всі наші психічні сили й саме сю напругу називаємо увагою. Коли зачуємо в нашому околі якийсь шум, то прислухаємося, намагаємося пізнати напрямок і природу шуму, щоби зміркувати, що з сього може вийти.

Увагу супроводять звичайно рухи. Вони служать до сього, щоби піднести вразливість якогось змислового органу, або усунути перешкоди. При уважному огляданні очима фіксуємо звичайно предмет; також при паслухуванні виконуємо відповідні рухи голови. Сим рухам товаришать вражіння напруги й доводять по довшому часі до чималої втоми.

Біологічне розуміння уваги пояснює нам також, для чого часто відрізняють довільну й мимовільну увагу. Коли чуємо на прикл. в нашому безпосередньому сусідстві стріл, або якийсь сильний шум, то жахаємося й немов щось нас силує напружити увагу та стежити за причинами шуму. Зі сильних шумів треба звичайно заключати про насильні події. Вони не повинні бути для нас байдужі, коли відбуваються близько нас, бо можуть загрожувати нашому життю. Натомісь, коли дивимося підчас проходу на цікаву рослину, то залежить від нашої вподоби, чи хочемо її ближше оглядати, чи ні. Збереження нашого життя від сього безпосередню не залежить. Розвиток свідомости доводить до сього, що наші інтереси стають різnorodніші. Сильніші, більше життєві інтереси будять мимоволі увагу, слабші, більше посередні побуджують волю до доцільної чинности, яку управильнює саме довільна увага.

В дітей кожне сильніше змислове вражіння побуджує увагу а відтягає від предмету, яким вони цікавились раніше. Предмети їхньої уваги змінюються скоро й їм буває тяжко з'осереджуватися довший час на одному ряді виображінь. Так звана довільна увага є якраз завжди чимсь посереднім, бо напруження волі, конечно при сьому, веде до швидкої втоми. Вчитель, що се знає, мусітиме видумати орудники, щоби прикувати увагу дітей іншими орудниками, а не безнаставнім зазігом до їхньої сили волі.

Увага вляжеться тісно з тим, що в буденному житті звемо „інтересом“. При сьому не маємо на ввазі практичного інтересу, який означає тільки що хосен, користь, а тільки думаємо про теоретичний інтерес, який виявляємо звичайно до певних духових занять. Теоретичний інтерес — се чуттєва диспозиція. Вона

виявляється в сьому, що тішимося чинністю нашої пізнавальної чинності взагалі, або певними родами сеї чинності. Коли говоримо про когось, що він цікавиться мвами, прирологісними науками, описами подорожей, музикою, театром, спортом і т. д., то розуміємо через те, що заняття сими річами справляє йому втіху. Він бере книжки, котрі говорять про сі предмети, вишукує в книжках і часописах місця, що торкаються його предмету, йде туди де про се можна щонебудь чути, або бачити. Се, що побуджує наш інтерес, є в силі заповнити нашу увагу. Вчитель, що вміє зацікавити учнів, оживить повсякчас також їхню увагу.

Ось так інтерес є своєрідним жерелом, а при сьому наче прямом для уваги й тим пояснюються її впливи на перебіг виображінь. Сі впливи бувають розмаїті; їх можна впорядкувати ось як:

1. Чинність вибору. Кожен акт уваги доконує якогось вибору між даними спостереженнями, або асоціаціями. Наші вроджені, або придбані психічні диспозиції роблять те, що зпоміж вражінь, які на нас натискають, певні гурти відзначаємо. Сю чинність вибору виконуємо часто несвідомо. Тому різні особи, що відбули подорож по тих самих околицях, оповідають неоднаково про свої подорожі, бо саме кожен, нехотя, або й не помітивши сього, зробив між вражіннями вибір, що відповідає його своєрідности.

2. Звуження внутрішнього поля бачення. Через увагу звужується внутрішнє поле бачення, бо організм з'осерджується на дождане вражіння. Всі диспозиції, звязані з предметом уваги, міцнішають, а інші уступають на дальший плян. При огляданні картини пригадуємо собі все, що вяжеться з представленим предметом, узагалі з малярством, але легко не дочуваємо шелесту в нашому сусідстві. Чим інтенсивніша увага, тим сильніше звуження, тим більша нездібність перейти скоро на іншу царину. Кожий учитель робить досвід, що більшина учнів на годині латини трудніше пригадує собі математичну формулу, історичну дату, ніж тоді, коли йде річ про дотичний предмет.

3. Розклад виображінь. Щоб узискати виразний образ якогось предмету, треба часто звертати увагу на поодинокі частини, або навіть на поодинокі значеня предмету, подібно, як ми фіксуємо різні частини того самого предмету одну по одній, щоби всі відтворилися на місці найвираженішого бачення. Колиж ми звертаємо увагу на одно значеня, всі інші уступають самі на дальший плян. Коли я звертаю точну увагу на кольорит картини, то обриси можу вказати менше точно. Коли читаю хор Софокля, звертаючи особливу увагу на віршування, то зміст уступає на дальший плян. Коли переводжу коректу арфуша друку, то, звертаючи старанно

ввагу на букви й перепинання. Можу небагато подати зі змісту прочитаного. Таксамо дитина, що вчиться читати, не розуміє з початку нічогосінько з того, що вона саме з трудом прочитала по складах. Всеж таки пізніше вчимося комбінувати деякі чинности й можемо звертати увагу навіть на більше знамен рівночасно. Звертаючи по черзі увагу на різні прикмети, пізнаємо предмет з різних боків, отже повніше. При сьому маємо ще важний побічний успіх. Що при поверхновому огляданні видавалося нам одню, неподільною цілістю, се показується тепер зложеним. Ми оглядали нарізно різні первні, з яких вона складається і через те вони зискують деяку самостійність. Ними розпоряджуємо тоді, коли їх потребуємо. Низше побачимо, що сі первні мають велику вагу при творенні уявних виображінь. Тепер можна барву, вигляд, величину помічених предметів відділювати і знову комбінувати в нові злуки; таксамо можна робити з висотою тону й барвою звука, як і з безчисленними іншими певнями даних гуртів виображінь.

4. Абстракція. Дальшим побічним успіхом уваги є абстракція, або залишення на боці певних знамен. При точному дивленні на одно знамя прочі уступають на задній плян самі; пізніше можна се залишування, або абстракцію переводити зумисне. Ось при поправі аркуша друку можу вповні зумисне поминути зміст (абстрагувати від змісту), а обмежитися до уваги на букви й перепинання. Абстракція, як знаємо, має велике значіння для льогічного опрацювання понять, тому подвійно важне пізнати її психольогічний корінь.

5. Аперцепція. Один із найважніших успіхів уваги ґрунтується на сьому, що через з'осередження на ждане вражіння сживають усі звязані з тим диспозиції. Через те замічаємо на предметі прикмети, котрі йнакше ми булиб поминули. Щойно через те предмет лучиться з нашими дотелерішніми досвідами, стається нашим духовим добром. Се засвоєння предмету через диспозиції, що сталися актуальні через увагу, називаємо аперцепцією. Розгляньмо тепер основніше сю чинність душі, що проникає й опановує цілу нашу чинність пізнання.

§ 32. Аперцепція

Під аперцепцією розуміємо, до речі, формування і засвоєння виображіння через диспозиції виображінь, які сталися актуальними через увагу. Коли з'осередимо свою увагу на один предмет, то його підносимо до точки бачення свідомости, а через те оживають усі виображіння, звязані з предметом або через подібність, або через стичність. Тоді сі збуджені

виображіння кидають немов своє світло на сей предмет, через що він зискує нове освітлення.

Через диспозиції, що сталися актуальними, предмет уваги щойно тепер властиво робиться придбанням нашої свідомости, достроюється до будівлі цілоти, входить до неї як член і аж таким чином робиться справжнім духовим добром. Наші досвіди складаються з доконаних аперцепцій. Коли асоціація ставить один член поруч другого й веде в безконечність, не знаходячи кінця — краю, аперцепція дає перебігови виображінь напрямок і сяке-такє закінчення. Ми стежимо за рядом виображінь, що викликав наше зацікавлення, нашу вагу, аж доки він не взійде як член до нашої свідомости й переходимо опісля до інших рядів виображінь.

Зпоміж існуючих диспозицій виображінь увага оживляє очевидно найлекше ті, що найдужше виобразувані й через те переважають у даних осібняків. Через те один і той сам предмет викликуватиме в різних осіб різні гурги виображінь, с. зн. його аперцепуватиметься в різний спосіб. Гурги виображінь, що їх найлекше збудити, назвім пануючою аперцепційною масою. Так на прикл. утомлений мандрівник бачитиме в лісі тільки таке місце, що дає тінь, навпаки маляр зважатиме на відтінки барв і громади дерев, тєсля звертатиме вагу на величину й грубість пнів, лісничий на зрілість вирубу, а ловець на сліди дичини.

Асоціативний та аперцептивний перебіг виображінь не прогивляється собі ніяк, а радше обидві чинности доповняються одна одною. Через асоціацію більшає багатство виображінь, щораз ширшає свідомість. Через увагу й аперцепцію вузшає поле бачення, але придбаний запас перероблюється через те й долучується як член до попередніх досвідів.

Аперцепція — се одна із найважніших законів психічного діяння. Вона чинна в досвідах щоденного життя; вона дає змогу зрозуміти багато річей в історії розвитку людського духа.

Щоденний досвід подає кожному приклади чинности аперцепції. Вчєного цікавить книжка своїм заголовком і змістом, антикваря ціною продажі, переплетника оправою, фабриканта паперу папером, а книжколюба може тим усім разом. Той сам предмет аперцепується розмаїто. В *Плутархових* життєписах шукав *Шілер* матеріялу до поетичних творів, *Наполєон* зразків до наслідування. При навчанні йде дуже о се, щоби вчитель, подаючи новий матеріял, умів наперед побудити в учнів відповідні диспозиції виображінь, щоби вони лекше тямилі й засвоювали собі те, що чують. Важним завданням навчання є також довести до того, щоби той сам предмет аперцепувати з різних боків. Історично-географічне навчання повчає нас, щоби в якійсь країні брати на вагу таксамо гірські пасма й біг рік, як також історичні події, що там скоїлися.

Через переміну значіння в чимало словах пізнаємо різні способи аперцепцій, по яких можемо розуміти один і той сам предмет, одну й ту саму прик-

мету. Коли на прикл. німецьке слово „schlecht“ спершу значить поєдинчий і простий, опісля незначний, нездібний, а пізніше навіть тільки що неморальний, то в сьому показується свого роду аристократична аперцепція. „Schlechter Mann“ значить наперед тільки, що поєдинча, проста, с. зн. не шляхетна людина. Як „schlecht“ означається опісля все в протиставі до поведінки шляхетича і відсіль розвиваються відтак другі значіння. Поведінку шляхетича вважали отже за достойну, гідну наслідування і в сьому є аристократичний спосіб аперцепції. Він показується також у відповідній переміні значіння слова „edel“.

У розвитку мови позначає аперцепція своє ділання в інший спосіб. Саме діється се таким робом, що нові словогвори повстають по аналогії вже даних. Коли діти творять *genet. plur.* (2. відм. множ.) яблуків, чоботів ітд.*), то аперцепційна маса о много численніших іменників із окінченням на—ів така дужа, що веде до хибних аналогій.

Epitheta (окрашуючі прикметники), що їх прикладають до предметів промовці й поети, показують дуже часто різні способи аперцепцій, по яким розуміють один і той сам предмет: „Так тут тримає мене Тоас, чесний муж, в поважних, святих рабства оковах“. Натоміць Гомерові epitheta *ognantia* належить уважати більше за повсякчасні способи аперцепцій даного предмету, що їх уже наблизили до нас закони асоціації. Ось так кораблі зветься „скорими“, навіть тоді, коли їх витягнули на беріг і їх скорість тут ні при чому. Навпаки, коли лицар у Шілеровій „Боротьбі зі змієм“ говорить:

„Und als sie jedes recht begriffen,

Führ' ich sie her auf schnellen Schiffen“¹⁾

то се аперцепція, що оживлює. Тут кораблі швидкі, бо нетерплячка лицаря окрилює їх.

Троп синекдохи, де частину беруть за цілість, є виразом аперцепційного акту, коли називають ту частину цілости, о яку саме йде, с. зн. таку, що її замічають на цілости. Через те раз говориться про поріг дому, то знову про дах: „uravi quatiens aditurum limina nunquam“²⁾, каже Тібудль, а в „Журавлях Ібіка“ кажесться:

„Von fernher kommen wir gezogen

Und fliehen um ein wirtlich Dach“³⁾

Також перші означення річей у мові спираються на аперцепції, при чому не завсіди аперцепується істотну прикмету, а звичайно ту, що найбільше впадає в очі. „Die Schlange“ має певно назву від *Umschlingen*, коли в слові „serpens“ аперцеповано повзання, у слові „anguis“ (споріднене з грецьким *ἀγχο* — дусити, [цкслов. *лжъ* — укр. *уж, вуж*]) душення. Коли в арабській мові є сотки слів на означення льва, то се стільки різних аперцепцій, з якими мешканці пустині оглядали такого важного для них звіря. Німецьке слово „Seele“ (душа) походить правдоподібно від того самого пня, що й „die See“ (готське *saifz*, море) і значить щось порушуване в глибині

*) В оригіналі подані неправильні *part. perf.* (дієприкм. минулости) „gegeht“, „geseht“ замість: *gegangen, gesehen* (Прим. перекл.)

1) Schiller, *Der Kampf. mit dem Drachen*: А як вони навчилися всьому, Швидким човном спішу до дому.

2) Клявся я скільки разів не ступати в пороги ніколи.

3) „Ми в даль мандруємо світами,
І просим о гостинний дах“.

(Ф. Шілер, *Поезії*, Львів 1914, стор. 53. вірш 21—22).

Подібне розуміння виявляє грецьке слово *θυμός* (цкслов. дымъ укр. дим). близьке слову *θυω* — бути сильно зворушеним, хвилюватися. Інші означення для душі пригадують знову подув, віддих, дух, що опускає вмираючого (латинське *anima*, грецьке *ψυχή* єврейське *Nephesch*, укр. і взагалі слов'янське душа). В тих означеннях маємо різні акти аперцепції, якими народи в початках культури намагалися зрозуміти своє душевне життя.

Кожне названня якогось предмету — се акт аперцепції й етимологія каже нам, які диспозиції виображінь рішали при надаванні назви. Через те довідуємося також, що перші творці мови знайшли в предметі особливо замітне, особливо впадаюче в вічі. Сю аперцепцію, чинну при першому називанні предметів, отже одnobічне означення в мові mnogobічного предмету, назвав *Вільгельм Гумбольдт* внутрішньою мовною формою слова. З розвитком зникає переважно первісна внутрішня мовна форма зі свідомості, однак і в розвиненій мові панує при творенні нових означень той сам закон. Іноді вдається геніяльним поетам довести знову до свідомості сливе затрачену внутрішню мовну форму слова. Так при слові „eine Weile“ загинув звязок із „weilen“ — спокійно сісти, не втікати у свідомості мови. Сей затрачений звязок оживає знов у словах Іфіренії:

„Die Unsterblichen lieben der Menschen
Weit verbreitete gute Geschlechter,
Und sie fristen das flüchtige Leben
Gerne dem Sterblichen, wollen ihm gerne
Ihres eigenen ewigen Himmels
Mitgenießendes, fröhliches Anschau
Eine Weile gönnen und lassen.“¹⁾

Фундаментальна (підставова) аперцепція. Хоч і як різно можна аперцепувати ті самі предмети, то всеж є один спосіб розуміння, рід аперцепції, з яким приступаємо в однаковий спосіб до всього, що діється. Коли дитина намагається стиснути якийсь предмет, то опір, який вона відчуває, видається їй якимсь умисним протитисненням. Дитина приписує свої власні волеві імпульси також оточуючим предметам і розуміє події як вияви волі. Дитина аперцепує кожную подію так, що через те оживає найсильніша диспозиція виображінь. Але зпоміж усіх диспозицій ані одна не має навіть приблизно такої самої сили, як диспозиція переживати волеві імпульси. Вона разураз стається актуальною через рухи тіла. Отже спогад про пережиті волеві імпульси викликається найлегше і сі спогади творять переважаючу аперцепційну масу. З нею приступає дитина до кожно́ї події, на яку звертає свою увагу. Кожен помічений предмет є для дитини одуховленим єством

1) Безсмертні людський рід люблять,
Рід далеко поширений, добрий,
Життя коротать дають йому радо,
Смертельному, радо хотілиби
Свого ясного вічного неба
Співживаючий, радісний погляд
На хвильку одну вділити.“

і все, що дитина замічає на предметі, вона розуміє як волеве ділання річи. Те саме одуховлююче (анімістичне) і людиноподібнюоче (антропоморфічне) розуміння знаходимо також в диних народів. Біг води, подув вітру, світло сонця, місяця й зір, толкується як волеві вияви видних, або невидних істот. Сей спосіб аперцепції, що ним толкуємо всі події оточення як волеві вияви самостійних предметів, називаємо фундаментальною (підставовою) аперцепцією.

Сей спосіб розуміння вчасно розвинений в людині, супроводжує її ціле життя. Щоправда з нашим розвитком вчимося відрізнати оживлені річи від неживих і не приписуємо останнім свідомої волі, проте підставова аперцепція проявляє свою роботу. Навіть розвинена свідомість не може якоїсь події, факту йнакше собі духово засвоїти, як через те, що розуміє сю подію по аналогії з нашими волевими вчинками, як вияв сили її осередка, що самостійно існує. На місце волі виступає сила, але й її переносимо. свідомо чи несвідомо, в середину спостережаних предметів. Низше побачимо, як підставова аперцепція при допомозі мови розвивається у чинність осуду й виявляється у формі речення. Опісля ще нераз вертатимемо до підставової аперцепції; тому на сьому місці, де ми мали на меті тільки загально схарактеризувати аперцепцію, вистачить указати на повстання і значіння сеї важної форми нашого виображування й думання.

Колиж нам уже знані загальні закони перебігу виображінь, то розглянемо тепер подані висше (стор. 62) головні класи виображінь і диспозиції, що їм відповідають.

§ 33. Память і спогад

Виображіння, через які попередні спостереження. відтворюються можливо без зміни, назвали ми в горі (стор. 62) спогадами. Однак близший розгляд повчає нас, що факт незміненого відтворення не вистачає, щоби схарактеризувати якесь виображіння як спогад. До сього мусить іще долучитися свідомість, що ми справді самі пережили виображувану подію. Се останне знамя в навіть багато важніше, ба навіть одиноко міродайне. Коли приглянемося точніше, то запевнимося, що в справжньому житті ніколи нема вповні незміненого відтворення. Ми ніколи не в силі точно затримати всі подробиці спостереженого предмету й їх відтворити. Образ спогаду завжди більше затертий, ніж первісне спостереження, і коли маємо нагоду хочби по довшому часі оглядати знов якийсь малюнок, то часто самі дивуємося неточностям і хибам нашого спогадного образу.

Отже спогади, скажемо тепер точніше, се виобра-
жіння подій, пережитих свідомо нами самими.
Коли пробуємо живо виобразити собі місцевість, де ми вродили-
ся й перевели свої молодечі літа, то виразно виринає перед очі
нашої душі дім, садок і багато подробиць, але десь там в куточку,
немов відкриваємо до того всього ще й себе самих. То ми раз
в кімнаті, то на вулиці, то в садку й бачимо те все ще раз. Отже
спогади супроводжує почування власної діяльності й свідомість без-
переривності наших досвідів. Коли відтворюваному виображенню
бракує цілих самопережиття, то се вже не спогад. Низше бачити-
мемо, що такі виображення можуть бути часто дуже вірними від-
твореннями, але вони набирають зовсім іншого вигляду, як тільки
немає цілих самопережиття. Тому то спогад, що вказує на попе-
реднє пережиття, містить у собі елемент наглядності часу
і причиняється, як покажемо низше, багато до розвитку тої на-
глядності.

У цілком загальному розумінні пам'ять — се психічна дис-
спозція переживати виображення спогаду. В дещо спеціальнішому
значінні розуміємо під пам'яттю снагу відтворювати ряди виобра-
женій і осудів можливо без змін і то таку снагу, що кожної хви-
лини можемо нею розпорядити та довільно перемінити в чинність.

Числом виображеній або довготою рядів, що завсіди стоять у
нашому розпорядженні, означуємо об'єм пам'яті, або її силу.
Добро та пам'ять залежить від числа повторень, конечних до
затримання ряду виображеній. Чим ліпша пам'ять, тим рідше муси-
мо повторяти ряд. Вірність або надійність пам'яті означе-
на ступнем точности при відтворюванні. Чим пам'ять вірніша, тим
точніше рівнається відтворюваний ряд первісно присвоєному
рядови.

Ліпшу пам'ять маємо також до предметів, особливо для нас
цікавих. Звісно, є тут найбільші особневі різниці. Відповідно до
сього один має особливу пам'ять до чисел, другий до імен, знов
інший до осіб, місцевостей, малюнків, мельодій і т. п. Отже коли
хочемо зміцнити пам'ять для означеного роду виображеній, то му-
симо дбати про се, щоби викликати цікавість до сього. Дати в
історії часто важко затримати в пам'яті, бо вони мертві, не гово-
рять нічого, а часто навіть стоять осторонь. Колиж запевнимся,
о скільки живучий зміст в якійсь даті, то вона вяжеться різно-
родними нитками з іншими змістами свідомости й легше затриму-
ємо її в пам'яті.

Отже спеціальна пам'ять до певних громад виображеній
спирається на певних напрямках зацікавлення. Через те аперци-
пуємо певно, засвоюємо собі дотичні виображення і вони лиша-

ють тому сильніші психічні диспозиції. Сій спеціальній пам'яті можна протиставити також загальну пам'ять. Вона ґрунтується, коли є особливо розвинена, на тому, що асоціації стичности творяться легко й скоро та цупко тримаються разом. Така пам'ять має в собі щось механічного й називається також механічною пам'яттю. Хто обдарований доброю механічною пам'яттю, той легко вчиться на пам'ять і запам'ятує се, що чув. В ній має людина дуже важне, помічне наряддя до всякого вчення.

Але добра механічна пам'ять не є ще запорукою справжнього духового таланту. Сей талант показується радше, як ми замітили висше, в легкості, з якою творяться асоціації подібности. І тут маємо до діла зі своєрідною пам'яттю, з пам'яттю до подібностей. Останні коріняться у змісті виображень, а їх ствердження є передумовою вже складніших процесів думання. Сю пам'ять до внутрішнього звязку висображень і до відношень подібности, що бувають між ними, називають звичайно розумовою пам'яттю (*judiziöses Gedächtnis*). Є се снага передавати все, що ми чули, або читали, що до його змісту і звязку. Отже тут причасний, поруч пам'яті, також розум. Хто втовні зрозумів і запам'ятав собі математичний доказ, або цілком вірно зрозумів місце з латинського, або грецького письменника, сей при перекладі сього місця відтворить не тільки те, що чув, але немов сам наново творитиме члени ряду.

Механічна пам'ять сильніша в молодощах. Діти часто виголошують довгі поезії, хоч їх зміст мало розуміють. У зрілішому віці лєкше запам'ятати собі сенс і зміст, а за те тяжше запам'ятати дослівний текст прочитаного, або того, що вчулося. Тепер саме більше вироблена розумова пам'ять.

У старинних Греків пам'ять була сильніша, ніж у нас. Так само в диких народів стрічаємо часто сильну пам'ять. У „Банкеті“ *Ксенофонта* чваниться якийсь Нікерат, що може з пам'яті виголосити цілу Іліяду та Одисею, однак сього ще ніяк не признав ніхто чимсь визначним. Хоч винахід і поширення письма, словарі й підручники збільшили можливість спогаду, але зате ослабили пам'ять, як се задалегідь віщував що до звукового письма єгипетський король Тамус чарівникови Тевтови (*Платон, Phaedr.* p. 274 E. і дд.)

Забування. Кожне переживання лишає по собі, як знаємо, психічну диспозицію, а вона дає змогу наново виблукати у свідомості образ події. Ся диспозиція може бути сильніша, або слабіша, може тривати довше, або коротше. Коли її вже нема, тоді зовсім забуваємо те, що ми пережили. Часто не можемо собі пригадати якогось імені, числа і т. п., але знаємо вповні точно, що ми сього не забули. Звичайно говоримо тоді „вертиться мені на язиці“. Лучається нераз, що впаде нам на гадку се, за чим ми шукали, по якомусь часі, коли ми вже заняті іншим ділом.

Напруження волі, з початку даремне, аж тепер виявляє своє ділання. Факту повного забуття не можна заперечити, бо його підтверджує чималий досвід, однак у поодинокому випадку тільки з малою певністю можна запевняти, що ми се, або те забули зовсім. Переживання, що, як нам здавалося, вже цілком призабулися, часто виринають у свідомості ненадійно.

На дивну прояву хвиливого забування в деяких випадках звернув недавно увагу віденський дослідник, Зігмунд Фрейд (Freud). Буває нераз, що ми не можемо собі пригадати якоїсь назви, наголовку книжки, що нам добре знана, або якоїнебудь звичайної для нас події, тому що з тою річчю вяжуться якісь немілі почування. Виображіння є в сьому випадку, як висловлюється Фрейд, „відіпхнене“. Автор сеї книжки пережив на собі особливо виразно помічений приклад і подав його до відома на конгресі психологів у Вірцбургу (1916). Тож будемо на основі сього могли сказати, що забування настає чи то через ослаблення дотичних диспозицій виображіння, чи то через відіпхнення їх ізза немилих почувань.

Забуття не можна викликати самохіть, принайменше не можна сього зробити безпосередно. Коли я хочу усунути якийсь спогад, то саме викликаю його тим актом волі. Однак посередною дорогою може вдатися забути на якийсь час спогад, що справляє біль, коли звертаю свою увагу на інші річі так запопадно, як се тільки можливо. Найліпшою розрадою у всякому горю є саме натуга, обовязкова праця у своєму званні. Отсей, нераз впробований, досвід має свою основу в психологічних законах.

§ 34. Уява

Виображіння, так ми сказали висше (стор. 62), що висновують зі спостережених елементів нові витвори, а саме такі, що в сій комбінації не були предметом давнішого спостереження, називаємо уявними, або фантазійними виображіннями. Психічна диспозиція творення таких виображінь називається уявою, або фантазією.

Нагоду до творення уявних виображінь, як тепер знаємо, маємо сливе при кожному відтворюванні. Спостережених предметів, пережитих подій сливе ніколи не затримує память вірно ві всіх подробицях. А проте у спогадних образах не знаходимо справжніх прогалин. Прецінь дім, котрий ми бачили, виображуємо собі зовсім як цілість, хочби про подробиці причілка ми не змогли подати точних указок. Саме се, чога бракує у спогаді, доповнюємо мимохіть із засобу первневих виображінь. Сі первні, як ми показали

висше (ст. 73 сл.) маємо до розпорядимости через розклад виображень, докопаний увагою. Отже найпервісніша чинність уяви ґрунтується на сьому, що вона не допускає ні до яких прогалин у наших спогадних образах, тільки виповнює їх первнями, що можна ними користуватися в інакший спосіб.

•Ся мимовільна чинність уяви проявляється деколи й там, де дане спостереження немов потребує доповнення. Згадане висше (ст. 77) одуховлююче, або людиноподібнюоче пояснювання прояв у природі, пояснювання, котре ми пізнали як ділання підставової аперцепції, дає привід уяві до різноманітних доповнювань і конструкцій, що їх зустрічаємо в мітольоїї. Грекови ввижалося, що сонце на небі описує луковату дорогу: він думав про місце перегонів і доповнив образ, додавши віз із парою коней, що ними править бог сонця. Вид їздця, що скоро переїзжає, дав привід виображувати собі істоту пів людину, а пів коня (кентаври).

Поруч сеї мимовільної, або пасивної уяви зустрічаємо також чинне, свідоме ціли вживання сеї здібности й вона грає велику роль в щоденному житті, в науці, а особливо в мистецтві.

У щоденному житті мусимо за кожним разом пускати уяву в рух, коли хочемо зрозуміти те, що ми почули, або прочитали. Оповідання цілком звичайної події не можна ніколи зрозуміти без енергійної чинности уяви. Хист до сього, щоби на основі описів узискати образ описаного предмету, розвинений у поодиноких людей в дуже різнородному ступні. Так сконструсовані образи зискують живість у такому ступні, що здається, начеб ми самі бачили ті річи. При сьому залежить дуже багато від способу описування. Вплив поетичних творів залежить часто від штуки наглядного описування в поета, а також від конструктивної уяви в читача, або слухача.

В науці грає уява багато важнішу роль, ніж звичайно думають. Студіювання історії і звязаних із нею наук вимагає у високому ступні чинности уяви. Треба ревню заходитися, щоби створити собі з жерел виразний образ життя й метушні минулих часів, бо йнакше знання лишиться мертвим знанням слів. Але також заняття природсписними науками, хоч вони, здавалосьби, мають до діла тільки з відтворюванням фактів у думці, та стараються, по змозі виключити всякі власні добавки дослідника, не може зовсім обійтися без чинности уяви. Вже, хто хоче впорядкувати ряд досвідів на те, щоби на поставлені питання давати відповіді, потребує перед приступленням до спроб наглядно виобразити собі прилади та їх можливі успіхи, а таке виображування неможливе без уяви. Про всі наукові відкриття, оскільки вони не є ділом випадку, можна також сказати, що вони вина-

хідникам спершу мерехтіли у фантазії, заки їх логічно поставили на твердій основі. Кажуть, що *Ньютон* попав на ідею притягання (гравітації), бачучи, як яблуко спало на землю. Коли се правда, то нарівні мусимо подивляти незвичайно рідку ідентифікаторську силу, як і багату уяву сього мужа. Бачучи, як яблуко спадає на землю, пізнав він подібність сеї прояви до сили притягання, з якою сонце впливає на планети. В сій самій хвилині мабуть його уява мов чарами змалювала перед очима його душі такий образ нашої сонячної системи, образ, що його перед тим ще ніхто не бачив. Аж опісля приступив він до логічного обусновання баченої правди.

Наконець мистецтво є властивою цариною чинної, або доцільної уяви. Хоч вона тут не одинока володарка, та всеж є основною умовою цілої мистецької творчости. Життя не дає ніколи мистцеві саме таких постатей, або подій, яких він потребує для своїх цілей. *Фідій* певно ніколи не бачив такої людини, що мала би точнісько такі риси обличчя, які він надав своєму *Зевесові*, а *Рафаель* певно не бачив ніколи такої дівчини, що вповні складалася на його *Мадонну*. Вони мусіли собі при допомозі уяви скласти з тих людських облич, які бачили, таке обличчя, що відповідало би ідеї, яку хотіли виявити. *Дантове* змалювання пекла визначається такою живою наглядністю, що нам здається, мовби ми рівночасно все переживали, а прецінь воно є зовсім витвором уяви, що правда, найчудовішим із усіх знаних.

Тверденню уявних виображень товаришить сливе завжди почування власної діяльності й тому се творення, як виява душевних сил, є переважно получене із вдоволенням. Наші бажання спонукують нас досить легко, творити образи будучности й ми залюбки поринаємо деколи в живо змалюваних радощах. Будування воздушних замків є розрадною іграшкою. Вона інколи так захоплює нашу душу, що поза нею забуваємо сувору дійсність, нераз із власною шкодою. Радощами, випливаючими з такого заняття, треба пояснити се, що чимало народів так буйно й живо змалювали виображення про позагробове життя. Гру уяви й її приманливість треба вважати також одним із приводів до витворення поезії.

Але й уява вийшла із гону до збереження життя та є для нього важним чинником. Сеж на основі уявних виображень видаємо осуди дожданки про се, що нам безпосередно загрожує: дуже часто на основі сих осудів приспособлюємо наше практичне поведення. Бачучи захмарене небо, виображуємо собі при допомозі уяви грозячий дощ, вирішуємо осуд дождання, що ось повиненби незабаром падати дощ і на основі сього осуду беремо загортку та парасоль, коли мусимо вийти. Диспозиція, що ось так повстала

з біологічних понук, розвивається опісля дальше в учинки, гідні подиву, щойно обговорені.

Отже уява — се психічна диспозиція. Вона, повставши із вродженого людській душі стремління до цілини (тотальности), виповнює прогалини пам'яті й формує частину образу світа, дану спостереженнями, що заспокоює наш гін до одности та складає в гармонійну цілість. Вона є дальше тою, що, випереджуючи наше думання, із смілою відвагою завойовує велику царину пізнання. Ся царина через повільну, але трівку працю думки стає неоспорною власністю людського духа. Вона є остаточно тою, що буде нам поруч дійсного світа й понад ним ідеальний світ, в якому шукаємо захисту, коли ми втомлені трудами дня.

§ 35. Типові виображіння

Під типовими виображіннями розуміємо такі, що діляють у нашій свідомості як представники цілої кляси, або гурту предметів. Істотною ознакою типового виображіння є його представницький (репрезентативний) характер. Щодня, ба й щогодини орудуємо такими виображіннями, та не завсіди здаємо собі про се зовсім ясно справу. Часто здається, начеб типові виображіння були індивідуально забарвленими поєдинчими виображіннями. Та для зрозуміння більше складних процесів думання доконечно пізнати повстання і функцію типових виображінь, що при сьому мають величезне значіння і для мистецької творчости.

Про справдішнє існування типових виображінь найлекше запевнимося, розгорнувши атлас природописних образків. Образ льва, — беремо його прихапцем як приклад, — викликує найперше особнево означене й особнево забарвлене спостереження. Але виображіння, що його ми через те були зневолені створити, є типове. Завсіди, коли собі його пригадуємо, воно являється як представник якоїсь кляси предметів і має рішучо представницький характер. Колиж ми опісля, скажімо, прийдемо в менажерію, або у звіринець, то припосимо типове виображіння як аперцепційну масу та добавляємо до нього спостереження справжнього льва так, що обидва зливаються у спогаді й творять нове, збогачене типове виображіння. Колиж ми відтак прочитаємо історію про Андрокля та його льва й пробуємо унагляднити собі оповіджену подію при помочі нашої сили уяви, то узискане типове виображіння викличе нам перед душу образ льва, с. зн. ми виображуємо собі льва в оповіданні при помочі узисканого типового виображіння. В подібний спосіб можна запевнитися про існування типових виображінь у найрозмаїтших випадках.

В нашій свідомості заступлені типовими виображіннями не тільки кляси предметів, але також поодинокі предмети. Стіл у моїй кімнаті виглядає інакше, коли він розтягнений, накритий скатертю, освічений сонцем, або лампою. Кожне поодиноке спостереження стола дає власний образ, що різниться від інших спостережень того самого предмету. Однак у моїй свідомості знаходиться типове виображіння сього стола, що містить у собі стільки ціх, кільки треба, щоби розпізнати стіл, як означений повдинчий предмет. Отже можемо розрізнати типові загальні виображіння й типові особневі виображіння.

Повстання типових виображінь пояснювали на різні лади. Сьогоня поширений ще сей погляд, що спільні ціхи подібних предметів спостерігаємо частіше, ніж відрізняючі, що спільні ціхи лишають через те сильні диспозиції і в сей спосіб видвигаються над відрізняючі. Коли би се пояснення було влучне, то з розвитком спільні ціхи мусілиби щораз виразніше виступати й щораз більше відокремлюватися від відрізняючих. Та справді спільні ціхи є завсіди як найтісніше злучені з відрізняючими і зовсім не можна їх від них відділити. Надто типові виображіння творяться вже дуже вчасно і не повстають щойно через те, що ми разураз оглядаємо багато однаких предметів. Типове виображіння — се не абстракція, а справжнє пережиття й виображені предмети мають для нас живу дійсність. Типове виображіння є саме цілковито різне від льогічного поняття.

Отже типове виображіння повстає не через частіше виображування спільних ціх. Причини його повстання треба радше шукати знову таки в біольогічних мотивах. Про предмети нашого оточення мусимо знати передусім тільки, щоби ми на основі сього могли владнати своє поведення супроти них. Про стіл у моїй кімнаті мушу знати, що він деревляний, отже твердий і що можу на ньому щось положити. Дальше я мушу знати, де він стоїть, щоб і в п'тьмі не вдаритися об нього засильно. Ба, для мене може бути ще важне й се, чи він чотирикутний, чи круглий, чи прикріплений, чи рухомий. Коли я в ночі, без світла встану та схочу помацки дійти до дверей, то доволі мені доторкнутися стоячого на дорозі стола, щоби я пригадав собі про стіл те, що мені треба знати. Про звірв свого оточення мусить примітивна людина знати, як вони менше більше виглядають та які видають звуки, щоб їх пізнати віддалік. Звісно, на сих біольогічно важних ціхах зосереджується увага найсильніше й найчастіше. Тож вони залишають і найсильніші диспозиції. Виринання сих ціх вистачить, щоби викликати осуди, важні для збереження життя. Економія душевного життя, орудуючи психічними силами, видвигає тільки

визначні диспозиції і ми виображуємо собі з предмету тільки се, що важне для збереження нашого життя. Отже типове виображення є в першу чергу сумою біологічно важних цій даного предмету. Відсіль легко пояснити, що типове виображення заступає предмети живої дійсности. Саме сю живу дійсність і діяльність предметів пригадає нам типове виображення. І представницьку вдачу типового виображення легко можна пояснити його повстанням. Типове виображення дає нам образ предмету, що має для нас означене біологічне значіння. Ми довідуємося до певної міри тільки через типове виображення, чого нам од даного предмету сподіватися, або боятися. Як сей предмет зрештою виглядає, про се каже типове виображення мало, або й зовсім нічого. Можуть бути різні предмети, що мають для нас подібне біологічне значіння; ті всі предмети заступлені типовим виображенням.

Біологічне походження типівих виображень дозволяє нам дальше зрозуміти те, що вони творяться дуже вчасно, багато вчасніше, ніж точні поодинокі виображення, які містять у собі всі подробиці. Найперше ставимо до річей нашого оточення таке питання, яке ставив *Йозуе*: „Чи ти наш приятель, чи ворог?“ В першу чергу хочемо й можемо зважати тільки на біологічну вагу предметів. Колиж нам уже нічого боятися, тоді в нас багато часу й дозвілля, щоби розвивати й заспокоювати також наше теоретичне зацікавлення. Щойно тоді пізнаємо річи в їх многосторонности й різnorodности та відкриваємо в них прикмети, що раніше мусіли бути для нас закриті. Що й ся чинність теоретичного інтересу важна для збереження нашого життя, доказує як найясніше вплив відкрить із царини природи на модерне життя.

Отже типові виображення є витвором дуже раннього ступня розвитку. Вони є витвором біологічно кінечного зосередження свідомости й економії душевного життя. Однак і в дальшому розвитку беруть вони участь та мають також велике значіння висших ступнів душевного життя.

Для чинности пізнання служать типові виображення наче вводом до творив, знаних нам із льогіки як поняття. Поняття є ненаглядні й загальні, а поединчі виображення є наглядні й особнево означені. Типові виображення лучать на перший погляд ціхи наглядности й загальности, що не даються злучити. Через те стараємося зумисне витворити се, що інстинктивно створив наш гін збереження життя, значить типові виображення, і використати їх для висших цілей.

Для навчання мають типові виображення чимале значіння. Всі карти, всі схематичні рисунки, моделі, своєрідні малю-

ки вирабляють незвичайно живі типові виображіння та збагачують наше знання далеко успішніше, ніж се вдалося описам, або дефініціям.

Нарешті в мистецтві доходить типове виображіння до вершка свого розвитку. Всі постаті, що їх ставить перед нами мистецьке змалювання — се типові виображіння, або типи. Наділені повною наглядністю й живістю одним-одної істоти, діляють повсякчас як типи й саме геній мистця відмічує в особневому типове, „поєдинче усвячує в загальному“.

Байдуже, чи король Лір історичний, чи казочний король. Для нас він завжди залишиться типом батька, що висше ставить ніжне пустомельство, ніж „любов і мовчання“. Через своє засліплення збирає гірку невдаку. Вічність сього типу відчувало певно вже багато батьків, бо в кожному з них укривається частина короля Ліра. Хоч у Вероні показують кожному чужинцеві гріб Ромеа й Джулетти, проте вони завжди будуть парою коханців, що гинуть через ворогування їхніх родин, а Гретхен лишиться завжди найбільше зворушливим типом люблячої і покиненої дівчини. Кожен портрет дає гипове зображення відтвореної особи, а ніколи означеного, одним-одного виображіння тої особи.

Типові виображіння є вислідами аперцепцій, довершених інстинктивно вже на дуже ранньому ступні розвитку. Через підставову аперцепцію розуміємо всі предмети як осередки сил, від котрих виходять актуальні, або потенціяльні ділання. Се, що ми називаємо прикметами, є саме потенціяльні ділання. Се те, чого від річей сподіваємося, те, на що нам слід приготувитися. В типових виображіннях збирає разом аперцепція потенціяльні ділання річей, важні для збереження нашого життя й говорить нам у першу чергу, що значать для нас річі, щоби ми опісля могли розслідити, що вони значать у цілому звязку природи.

§ 36. Репродукція душевних станів, пережитих нами самими

Досіль розглядали ми тільки такі виображіння, що їх змістом або предметом були фізичні явища. На них розвинулася також репродуктивна чинність душі й тільки на них можна було з'ясувати загальні закони перебігу виображіння та найважливіші іляси виображінь. Але кажуть нераз, що є також виображіння психічних з'явищ. Можу собі пригадувати якийсь раніший душевний стан, можу „виображати“ пережиті давніше почування, або волеві акти.

Без сумніву можна відтворювати й пережиті колись психічні стани, але розвинена при сьому чинність душі є багато складніша й зовсім іншого роду, ніж при відтворюванні спостережень

фізичних з'явищ. Коли хочу пригадати собі якийсь пережитий давніше психічний стан, то мушу його витворити знов у своїй душі якимсь замінним актом волі, мушу його, мовляв, створити ще раз. Думки, пережиті много раніше, почування, або рішення волі виринають тоді, що правда, знов, але переважно так, що я їх осуджую зі становища теперішності, чи займаю становище до них у якийнебудь інший спосіб. При сьому се, що я пережив раніше, зливається з тим, що я тепер додаю в думках, нераз навіть так тісно, що я не в силі відділити сього, що я собі пригадав, від того, що пізніше додав у думці. А буває й таке, що ми зовсім поринаємо в наші спогади й тоді забуваємо про теперішність. Такий стан, що завжди має щось зі сонних привидів, малює Гете в „Поєв'яті“ до свого „Фавста“ словами:

„Was ich besitze, seh' ich wie im Weiten
und was verschwand, wird mir zu Wirklichkeiten“. 1)

На всякий випадок відтворення психічних станів є багато складніше, ніж відтворення фізичних з'явищ і не слід називати ці акти також виображіннями. Вони не належать до другорядної, але вже до треторядної чинности розчитку, до чинности пізнання. На сьому ступні другорядні творива розглядається вже немов матеріял, що тут підлягає новому формуванню, укладови та ґрупуванню. Тож відтворення душевних станів пережитих нами самими, се вже не виображіння, а думки, що їх часто супроводжують сильні душевні зворушення.

В. Думання й мова

§ 37. Виображування й думання

Слова „думання“ вживається у звичайному житті в різному розумінні. Під ним розуміється як душевну чинність, що ділає при розсліді правди й порушається у формах осуду й заключування, так і практичне міркування, що звичайно випереджує наші рішення. Отже в буденній мові можемо розрізняти практичне й теоретичне значіння слова „думати“. Практичне думання відрізняє щоденна мова досить ярко від відчування, але ставить його в тісний звязок із хотінням. Не дармо говорять про людей ума й почування, щоби відмітити диспозицію, міродайну для способу поведінки. А знову серед царини теоретичного значіння маємо цілком означену клясу психічних з'явищ, що їх не зачисляємо до

1) „Все, що я маю, в безвість віддалилось,
А що пропало, дійсністю зробилось“.

Переклад Д. Загула. Гете, Фавст, трагедія, I. частина, ст. 16. Київ-Відень 1919. Видавниче Товариство „Вернигора“.

думання. Є се зміслові спостереження. Наглядність і думання беремо у звичайному житті за прямі противенства, при чому однак нераз не беремо під увагу, що в сьому, що ми приписуємо спостереженню самому, містяться часто вже прояви, які повстають щойно через думання. Змислам, як рецептивним знаряддям, протиставляємо теж і розум, як знаряддя спонтанічної душевної діяльності. Отже се, що звичайна мова означає як думання, є від зміслів під деяким оглядом незалежною відтворюючою чинністю, отже є всім, що ми досі означали як царину виображування.

Звичайна мова не робить ніякої різниці між асоціативним і аперцептивним перебігом виображіння. Роботу пам'яті й уяви називає вона так само думанням, як і стисло льогічні операції. Проте там, де вплив волі дуже мало помітний, як ось у сні, при душевному забуренні, не говориться сливе ніколи про думки, тільки переважно про виображіння. Здебільшого вживається тут висловів: сонні виображіння, сонні мрії, примусові виображіння, або чергування ідей (Ideenflucht). Отже мабуть і у звичайній мові маємо основу, коли під думанням розуміємо тільки перебіг виображінь під впливом волі, с. зн. аперцептивний перебіг виображінь. Але сим перебігом, як показано висше, править підставова аперцепція, через що виображування стається осуджуванням. Томуто можемо сказати: всяке думання є осуджуванням.

Однак розвиток чинностей осуду, як низше точніше покажемо, родить психічні творива, що їх тільки дуже недокладно можна назвати виображіннями. Піддаючи перебіг наших власних думок старанному й бистрому самопомічанню, знайдемо легко поруч виображінь означених предметів і крім тих виображінь іше інші елементи, що їх важко описати словами, але їхнє існування безсумнівне. Се ті елементи, що нам усвідомлюють форму осуду й злуку більшого числа осудів. Заперека, злучники й частиці є мовним висловом таких елементів, у котрих доходять до нашої свідомости взаємини між виображіннями а осуджуванням, так ніжно й буйно витворені.

Порівнюючи перебіг думок із рікою, можна виображіння предметів назвати островами, що виринають з води. Самаж вода, що перепливає поміж сими островами всілякими закрутами, булаб тоді символом щойно обговорених елементів відношення та сполуки.

Сі елементи форми й відношення зискують свою тривкість і свою відносно постійну й тривалу здібність функціонування щойно через мову. Найбільших успіхів чинности пізнання, при помочі яких розуміємо не тільки поодинокі події оточення, але також й закони діяння, не можна придбати без орудника

думання, мови. Вона дає згаданим щойно елементам форми та відношення кріпку опору та підносить теж спогадні образи й типові виображення до значіння понять. Думання є отже дальшим розвитком основної чинности пізнання, котрий виходить поза виображування. Психічну диспозицію, що уздібнює до сього дальшого розвитку, називаємо у мом.

Щоби зрозуміти успіхи думання, мусимо наперед пізнати повстання і розвиток мови.

§ 38. Повстання мови

Живі почування виявляються у тварин і людей звуками: псгавкає, лев реве, кінь ірже, коли вони якнебудь схвильовані й вже ніжне дитя в колисці може своїм криком звернути на себе увагу оточення. Вже у звірів пізнаємо звуки як вияви почувань і потреб і вже на сьому ступні бувають у звуках різниці. Інші звірі пізнають їх і толкують влучно. Ба й дитина кричить не завжди однаково й запопадлива мати може по тоні крику збагнути природу потреби, виявленої дитиною.

В сих елементарних фактах, що в їхнє існування ніяк не можна сумніватися, маємо вже різнородні й важні зародки, з яких може розвинути ся мова. В першу чергу маємо в крику вираз психічних станів. У них, щоправда, переважає елемент почування, але вони містять у собі також й елементи виображення. Крик тривоги якогось звіря є, звісно, переважно виразом почування, однак без сумніву також виображення ворога, напасника творить елемент психічного стану, що виявляється криком. Отже маємо вже сполуку елементів почування й виображення, виявлену звуком і треба тільки пригожих умов, щоб ослабити елемент почування, а замість сього дати перевагу елементам виображення. Тепер маємо перед собою вже сяке-такє розуміння; бо звірячі звуки почування з'ясовують собі вже й інші члени гатунку, і ці звуки є часто вказівками для їх практичної поведінки. Чогож тут іще не стає до мови? Фізіологічно бракує членування, а психологічно увільнення звука від його чуттєвої вартости та його міцної асоціації з виображеннями.

Артикуляцію, або зумисне змінювання звука знаряддям мови, модульовання поясняємо таким робом, що від початку людина багато вразливіша від звірини. Чим вражіння багатіші й різнородніші, тим звуки будуть різноманітніші й гарніше ступеновані. Коли вражіння не заставляє до роботи всіх психічних сил, то лишаються ще деякі сили на те, щоби модулювати звук. Пізніше долучається ще намір передачі й він спонукує до точнішого й стараннішого членування.

Із сею багатою й вельми зрізничкованою вразливістю людини на вражіння вяжеться також се, що чуттєві звуки виступають також при умірено міцних вражіннях. Колиж при повторюванні сього самого вражіння повторяється також відповідний звук, то чуттєва вартість сих звуків повиннаби помалу притуплюватися. Одначе звук залишається в злуці з виображінням вражіння і ся асоціація щораз то кріпшає. Тепер можна навіть умисне викликати в душі другої людини вражіння через звук, а й навпаки звук через вражіння. Якщо се можливе, то з чуттєвих звуків зробляться вже звуки мови.

Що через часте повторювання звука й злучене з тим притуплення почування можуть із чуттєвих звуків повставати назви, на те маємо яркий доказ в історії виховання *Лаври Бріджмен*. Лавра Бріджмен (Bridgman) стратила в другому році життя через шкарлатину зір і слух і забула незабаром тих кілька слів, що їх вже вміла говорити. На восьмому році прийшла до заведення для сліпців у Бостоні, де управник заведення, *Др. Саміло Гав* (Howe) прийнявся навчати сю глухоніму й сліпу дитину. Помалу Лавра навчилася читати письмо для сліпих, навчилася вживати пальцеву азбуку глухонімих і так могла брати участь у зносинах із людьми. Вона мала звичку видавати нерозчленовані звуки, що часто немило вражали. Якось по дволітньому побуті в інституті вона створила собі для якогось числа осіб щось у роді імен. Саме, коли замічала ті самі особи близько себе, вигукувала звичайно виразно членовані звуки, вже знані їй цілому оточенню. Діти в інституті миттю знали, хто є в їхньому товаристві, як тільки почули один із звуків Лаври. Сі „імена“, які створила собі *Лавра* сама, повстали із чуттєвих звуків, як се можна точно доказати із записок у річних звідомленнях бостонського інституту для сліпих. З початку *Лавра* вживала сих знаків тільки тоді, коли говорила про дану особу з любовю. Сі звуки не були з початку нічим іншим, як виразом утіхи Лаври із пробування між домівниками, але опісля затратили зовсім чуттєву вартість і сталися чистими іменами.

Отже чуттєві звуки стаються звуками мови, коли почування заникає, а звук входить у тісний звязок із виображінням означеної події.

Як довго почування, викликане спостереженням якогось предмету, є дуже сильне, так довго інтелектуальна сила не є доволі велика, щоби на сьому предметі скупчилась теоретична увага. Коли на прикл. вид наближаючогося слона викликає у товпи первісних людей крик остраху та зневолює її до рухів утечі, то сей зміст виображіння є в першу чергу не об'єктом зовнішнього світа, що його інтелект бажавби ближше пізнати, а радше притокою до руху, кінцевого до збереження життя. Свідомість не має часу займатися предметом теоретично. Аж тоді, коли через новий досвід пізнають нешкідливість звірюки, зникне зі звука, викликаного видом звірини, чуттєва вартість, і звук, повторюваний частіше, увійде в пряму асоціацію з виображінням звіря. О много скоріше наступить се затуплення при звуках, що були виразом радісних

почувань, тому що тут переважає тенденція часто повторяти звуки й радощі, які затуплюються о много скоріше, ніж біль. Надто почування вдоволення є здібні до сильного різни ч к у в а н н я, що його виразно помічаємо з бігом культурного розвитку. *Лавра Бріджмен* перед своїм прийняттям до заведення вела життя дуже одноманітне, опісля через змогу приставати з людьми пізнала більше нових утіх і навчилась їх переживати. Вона раділа йнакше, коли на прикл. відчувала поблизу свого вчителя й добродія, ніж, коли стрічала добродушну господиню (сестру Др. Гав), а ще йнакше, коли стискала руку товаришки. Сі зрізничковані почування вдоволення знаходили опісля свій відповідний вираз у різно членованих звуках. Опісля через те, що почування притупилося, сталися ті звуки самими тільки йменами. Тому можемо прийняти, що при витворюванні звукової мови людини найважнішими й найвизначнішими моментами розвитку були: різни ч к у в а н н я почувань вдоволення та потреба взаїмних зносин.

Мова повстає як мимовільний рух виразу, але розвивається через потребу взаїмної виміни і зносин у щораз більше звершену систему знаків, яка незвичайно піддержує творення й виміну думок.

§ 39. Розвиток мови. Речення та осуд

Перші звуки або гурти звуків, що служили до означення подій зовнішнього світа, називаємо коренями. Однак вони не означають ані річей, ані чинностей, тільки події, в яких річ і чинність ще не відділені від свідомости. Отже коріні не є словами, тільки тим, що виобразувана мова означає як речення. Перші слова, що їх чуємо від дітей, се ніщо інше, як речення. Коли дитина каже „тато“, або „мама“, то се означає завсіди речення, менше більше такого змісту: „тато є тут“, „нехай мама прийде“. Се вже важна фаза розвитку дитини, коли вона перший раз до підмету виразно додає друге слово як присудок.

В подібний спосіб корінь „svag“, до якого зводимо латинське „sol“, первісно означав не сонце, тільки сей корінь служив до сього, щоб виразити різні чинности й прикмети сонця. Отже, коли хотіли сказати: сонце світить, ясніє, гріє, палає, сходить, заходить, є закрите хмарами, тоді виривався із людської груди вже знаний звук „svag“. Подумаймож собі, що тим, хто чув сей оклик, допомагає власне змислове спостереження, а може ще й рух говорячого; тоді вони могли легко зрозуміти, що замітив на сонці говорячий. Колиж би хтонебудь хотів передати другим те, що сам пережив, то незабаром мусілоби виявитися, що ані сам оклик „svag“

ані навіть додатковий рух не вистачає до розуміння. Потребу зрозумілості зміцняє у промовця нерозуміння слухача й він шукає у своєму малому засобі за звуком, що, доданий до „svar“ мігби товаришеви вяснити, що він хоче сказати. Приймимо, що впаде йому на думку корінь „ruk“ і він тепер каже: „svar ruk“ (sol lucet, сонце світить). Якщо його другий зрозуміє, то радісно повторять обоє звуки й при найближшій нагоді вживатиме їх сам на означення події.

Се вже важний ступінь у дальшому роззитку. Цвітуче дерево, як і світяче сонце, є для нашого спостереження неподільною, ще не розчленуваною цілістю. Однак, як тільки спостереження спонукує нас видаги осуд: „дерево цвита“, то наше розуміння події змінилося. Дерево є тепер самостійно існуючою осередною силою, що видає зі себе квітнення в подібний спосіб, як наші волеві чинности впливають із нашого нутра. Через те, що корінь розділюється на підмет і присудок, подія одержує форму, розчленовується й об'єктивується. Щойно тоді з'ясували ми цілу подію у спосіб, відповідний нашій власній природі, щойно тоді схопили ми подію і засвоїли її духово. Ми переклали її, мовляв, з мови всесвіту на людську мову.

Розчленування даних змістів виображень, яке відбувається в акті осуду, є своєрідною проявою, що вимагає вяснення. Коли цілість розкладаємо на її части, то при сьому виступають з одного боку части нарізно й так доходять виразно до свідомости. Але з другого боку вяснюється ним також відношення частей одна до одної та до цілоти. В кожному розчленуванні відбувається відділювання і злучування заразом. Для пояснення два приклади. Пара грецьких частиць $\mu\epsilon\nu$ і $\delta\epsilon$ не має ніякого іншого завдання, як рзложити зложене речення на дві части. Через те ці части відділюються, але заразом лучаться знову в одність, бо $\mu\epsilon\nu$ каже нам сподіватися наступного $\delta\epsilon$, а се останнє вказує знову на попереднє $\mu\epsilon\nu$. Цезура ділить гексаметр на дві части й лучить ці части в одну цілість. Коли мінець слова викликує природну перерву в мові, то недокінчена ще стопа вказує на продовження, що його вимагає почування ритму, а закінчення наступить аж тоді, коли на кінці стиха зіллються кінець слова й кінець стопи. Дієреза не має того самого розчленовуючого наслідку, що цезура, бо дієреза тільки ділить, але рівночасно не лучить. Таку саму розчленовуючу чинність бачимо в акті осуду. Одноцільна проява розкладається через те й рівночасно лучиться знову в цілість, бо осередок сили відноситься до виразу на вні, а вираз до осередка сили.

Се розуміння подій в нашому оточенні є підготовлене підставовою аперцепцією (гл. стор. 87.) У підставовій аперцепції є вже дана, як се тепер можна сказати, в внутрішня форма осуду. Річ, як ось дерево в осуді: „дерево цвита“, являється людині найперше як оживлене вство, вона його уособнює (персоніфікує) і розуміє подію як вплив якоїсь волі. Але, як тільки людина замітить, що може переносити свою власну волю на інші, а саме на неживі річи, як ось на прикл. на камінь, який кидає, на

спису, яку мече, на стрілу, яку випускає, то се розуміння змінюється. Коли бачимо, що камінь паде, стріла летить, то сеї події не будемо вже приписувати волі каміння, чи стріли, тільки волі іншого якогось ества, яке перенесло свою волю на камінь, чи стрілу. Так розвивається ступнево із волі поняття сили й причини.

Осуд, се форма, до якої мусимо звести всякі явища в нас і поза нами, щоби їх зрозуміти й зробити нашою духовою власністю. Найпростіші як і найскладніші змісти думок мусять прийняти сю форму, а з її мовним усталенням у реченні ми придбали основу до незвичайно багатого дальшого розвитку розуму й мови. Та із того дальшого розвитку розслідимо тут хіба найважливіші фази.

§ 40. Слово й поняття

Після розпаду корення на підмет і присудок підметнеслово не означає вже цілого явища, воно є тільки представником (носієм) чинності. Коли мусимо будувати вже цілі речення, щоби бути зрозумілими, як ось речення „дерево цвіте,“ тоді „дерево“ само не вистачає вже на означення цілої події. Хто чує слово „дерево“, сей жеде на се, що говорячий висловить про дерево. Корінь стався словом і слово є носієм всякої чинності, всіх сил, які спочивають у річі по дотеперішнім досвідам. Слово є неначе волею річі й коли більше річей подібних одна до одної, то їх означаємо одним іменем, бо здається, що їх одуховлює одна воля, що в них ділає одна сила.

А що справді розуміли слово як носія сил, і то нераз тасмних, свідчить про те явище словесної забобонності, що її можна ствердити в чимало народів. Греки й Римляне боялися при кожній богослужбній чинності вимовляти слова, що могли мати некорисну ворожбу. На початку кожної релігійної чинності звертався тому грецький і римський жрець до учасників із напінненням, оминати слова із поганою ворожбою; пізніше, коли не знали, які саме слова могли мати зловіще значіння, рівнялося се зазивови мовчати (*ἤσυχθητε* й *favete linguis*). Кольонію Епідами назвали Римляне *Dyrrhachium* тому, що вимовлення речень, як ось *navigo Epidamnium* (пливу до Епідамну *ἐπί* *damnium* на шкоду) могло ворожити лихо. („*Epidamnium colonia propter inauspicatum nomen a Romanis Dyrrhachium appellata*“, каже Пліній *Nat. Hist.* III. 23.) ¹⁾

Мабути думали, що вимовлення слова могло спонукати скридів в назвацій річі сили до діяльності. В Індіях є племена, у яких кожна людина має двоє імен, одно привселюдне, а друге тасмне, щоб не попали в неї якісь прокляття, що називають даного особичка по привселюдно знаному імені, бо тасмне імя се властиве, правдиве імя.

Вже типові виображіння збирають у гурт більшої чи важні ціхи груп. Однак сі виображіння через безустанний розвиток не

¹⁾ „Кольонію *Epidamnium* назвали Римляне *Dyrrhachium* через те, що назва була зловіща.“ Пліній, *Історія природи* III, 23.

мають кінцевої сили й тривкості. Щойно слово або імя є в силі держати в купі цілу клясу предметів і спричиняти се, що ся група є дійсно злучена в одному акті думання. Слово залишається без зміни довший час, має саме зміслову природу і є цілком різне від річи, ним названої. Через те воно стається сталим ядром, довкола якого гуртуються ціхи й можливі стани річи. Чим більше осудів видається про річи, тим більше значіння слова, тим точніше його означається і відмежовується від інших царин значіння. В сей спосіб слово стає одноцільним виразником цих і станів, спільних одній групі предметів і се якраз називаємо поняттями.

Перші поняття, що творяться, обіймають групи зміслово спостерігальних предметів. Вони приготовлені типовими виображіннями і є якийсь час ідентичні з ними. Одначе опісля поняття стається щораз більше осадом виданих про предмети осудів і віддаляється при сьому чимраз більше від типового виображіння. Поняття стається ненаглядним і його треба вважати зібранням відомостей, що ми їх придбали про клясу предметів, заступлених сим поняттям. Поняття, що обіймають предмети, підпадаючі під зміслові спостереження, називають також конкретними поняттями. Привід до їх творення дає передусім підмет спостережних осудів.

Присудок осудів відокремлює прикмети, стани й чинности річи від їх виразника й се відділення дає змогу зібрати разом однакові, або подібні приклади й стани в різнородних предметах. Тут мова стається просто творцем понять. У виображінні прикметам завжди зовсім звязана зі своїм носієм і щойно присудкове слово дає прикметам і станам кріпку опору, яка дає можливість і їх зробити предметом окремого помічання і злучити в одному акті думання. Так повстають поняття про прикмети, стани, чинности й особливо про відношення. Ті поняття, в противенстві до конкретних понять предметів, називають абстрактними поняттями. Коли на прикл. змісловое вражіння тепло злучити зі словним вражінням теплий, то воно зискує через сю сполуку самостійне життя в людській свідомості. Нахил до персоніфікації і тут позначиться, теплоту вважатимемо теж за самостійне, живе бство, що мусить перебувати в другому, щоби ділати. Сього естество не можна, щоправда, прямо спостерегти, але запорукою його буття є його ділання. Стремління до персоніфікації показується також в сьому, що прикмети, стани й відношення прибирають і м'яку форму, як тільки стануть поняттями. З теплого робиться теплота, зі спати спання, з ходити хода. В сей спосіб згодом не тільки чуттєві якості, але також найрізнородніші відношення як: величина, причина, рух, простір, час, число і т. д. стаються при помочі слова, поняттями і щойно через те маємо змогу не

тільки впорядкувати й угрупувати многоту зовнішнього світа, що запаморочує наші змисли, але також пізнати закономірність, що всюди царює.

Що персоніфікуємо також й абстрактні поняття, на се наводять між іншим багато доказів Гомерові пісні; боротьба, сварка, суперечка, гнів, пімста є для поета ествами, часто навіть демонами, що ділають самостійно. Особливо своєрідне є се місце в Іліяді XVIII, 107 і слід, яке в перекладі Руданського звучить ось як:

„Щоб та вражба божа та людська я щезла,
І злість, що і мудрих до біди доводять!
З початку здається солодша од меду,
А потім у серці як дим виростає.“

Коли новітні поети зумисне вживають таких персоніфікацій, коли на прикл. Шекспір каже: „О слабосте, імя твоє жінка“, а *Грільпарцер* у „*Dèzemberlied*“ персоніфікує навіть скупління, (польське *skupienie*, *Sammlung*): „*Sammlung, jene Götterbraut, Mutter alles Großen*“,¹⁾ то се цілком до ладу мови, яка на першому ступні розвитку розуміла в тих прикметах і станах істоти й тому надавала їм форму іменників.

Що подумані (абстрактні) поняття тісніше вяжуться з мовою, ніж змислові (конкретні), на се маємо цікавий доказ у хоробливих забуреннях мови. Через хоробу певних частей мозку наступають не рідко забурення як у розумінні, так і в уживанні слів. (Гляди: Додаток § 85). Буває таке, що хорий може вправді сам сяк-так говорити, але не розуміє слів других людей. (Словесна глухота). Зранення т. зв. осередка Брока, що знаходиться в третьому чоловічому завою лівої кори великого мозку, викликає такий наслідок, що хорий не знаходить членування для слів, що їх хоче вжити. В обидвох формах забурення мови виявляється, що наперед забуваємо імена власні й іменники (назви) спостерігальних предметів, коли назвами на прикмети, на стани, чинности й відношення розпоряжаємо багато довше. Змислові поняття є саме заступлені в свідомости не виключно іменами, але також типовими виображіннями й тому то вони не злучені так тісно з їхніми мовними означеннями. Імена можуть затратитися, але ще не ведуть за собою затрати понять. Та подумані поняття — се витвір мови. Отже поки поняття є в свідомости, досі держиться також його мовне означення. Се означення затрачується аж тоді, коли порушення дотичних частин є значне й викликає в наслідку також забурення в розвитку думок.

На початку розвитку згоджується поняття зі значінням слова. Значіння слова основується на асоціаціях і осудах, до яких слово дає привід. Але з дальшим розвитком се значіння змінюється не тільки через нові пізнання, але також через культурно-історичні умови. В часі, коли поняття невпинно розвивається і відсвічує в собі поступи науки, значіння слова підпадає перемінам, що з'являються наскоком (*sprunghaft*), а часто й припадково. Таким робом повстає таке розлоге значіння слова, що його ніяк не огорнеш одиноким психічним актом. Словне вражіння (відчуття) лучиться з так різними виображіннями, що слова вже не можна

¹⁾ Грільпарцер „Груднева пісня“:

„Скупління, божа обручниця, всього великого мати“.

вважати за одноцільного носія тих самих прикмет і станів, а тим-самим за одно поняття, тільки доконечно мусимо вважати його за знак для більшого числа різних понять. Коли на прикл. грецьке слово *φοῖνιξ* означало наперед Фенікійця, опісля винайдену Фенікійцями порфіру, відтак пересаджену тим народом у Грецію пальму, а наприкінці овоч сеї пальми, то очевидно поняття не могло слідувати за тими перемінами слова, що мали свої умовни в культурній історії Греції, тільки кожне із сих значінь відповідає нарізному поняттю. Дальше попри мислеву вартість має слово дуже часто також виразно помітну чуттєву вартість. Часто синонімні (співіменні, однозначні) слова відрізняються тим, що мають вправді ту саму мислеву вартість, але йнакшу чуттєву, як на прикл. дома й у себе, слуга й парубок. На чуттєвій вартості слів спирається переважно сильне ділання поетичних зворотів, і особливо виразно відрізняються туг означення рідної мови від поняттєво тотожних чужих слів. Із сеї чуттєвої вартості не має нічого поняття і не сміє нічого з неї мати. Поняття є об'єктивне (предметне) і не терпить собі ніякого суб'єктивного (підметного) елемента. Тож найзвершенішими поняттями є поняття, виражені зовсім не словами, тільки цілком довільними символами, вживаними в математиці.

Отже поняття відокремлюється з розвитком щораз виразніше з одного боку від типового виображіння, а з другого боку від словного значіння. Воно розвивається нестримно через осуди, видавані про предмети й їхні прикмети і є немов згущеним осадом усіх сих осудів. Поняття якоїсь науки відсвічують як найвиразніше придбаний стан пізнання і кожний поступ наступає знову через щораз точніше й щораз стисліше виобразування понять.

Слово створило поняття і дає йому навіть у розвиненому думанні сильну олопу. Хоч як поняття мусить визвлятися від переривної переміни словного значіння, то всеж цілком без зовнішнього знаку не може ніколи обійтися і в більшині випадків сим знаком мусить також бути слово, на всякий випадок слово, якого значіння мусить наука означити точно й однаково.

§ 42. Розвиток осуду

В попередньому параграфі ми пішли трохи вперед, бо розвиток поняття передбачає розвиток осуду. Тому мусимо тут іще вернутися до сказаного попереду.

Як ми вже чули, осуд *ф о р м у є, р о з ч л е н о в у є й о б'є к т и в у є* даний зміст виображіння при помочі підставової аперцепції. Як тільки підставова аперцепція знайшла в реченні свій

мовний вираз, то висображене явище (подію), що саме тепер розвиває сю означену чинність і виявляє на вні се означене ділання, приймають за предмет. Заразом явище об'єктивується, с. зн. означається як таке, що відбувається незалежно від нас і проминає без огляду на те, чи ми його розуміємо, чи ні. Явище вважається за подію, що відбувається у зовнішньому світі, за подію, яку тепер знаємо, з якою нам слід числитися. Розвиток, що викликає розклад коріння на підмет і присудок, усамостійнене становище підметного й присудкового слова не лише очевидно без зміни також й осуду і видає ряд нових і дуже важних форм осуду.

Першими осудами, що повстають, є без сумніву о с у д и с п о с т е р е ж е н н я. Їхнім предметом є спостережене явище, що відбувається тепер і тут в оточенні говорячого. В індоєвропейських мовах час сих осудів — се теперішність, а саме властивий або наглядний час теперішній, що містить у собі відношення до місця (тут) і теперішности (тепер) говорячого. До осудів спостереження належать також так звані неособові осуди, як ось; паде дощ, паде сніг, блискає, горить і т. д. Підметом сих речень є просторно-часове оточення говорячого. Се оточення означається в німецькій мові неозначеним займенником „es“, в латинській, грецькій і українській мові тільки особовим закінченням дієслова. В сій вказівці на оточення говорячого лежить також причина рішучо наглядного ділання неособових осудів, яке вже нераз змітили. („Und es wället und siedet und brauset und zischt“ — „Кипить, пузириться, гуде і сичить“ — Шілер, Нирець, в перекладі Цезара Білила, Поезії Шілера, стор. 42 стих 31, Львів 1914).

Коли пережита подія минулості буде предметом осуджування, то маємо перед собою спогадовий або памятевий осуд. „Ich ging im Walde so für mich hin“ — *Гете*; „Ibam forte via sacra“ — *Горацій*; „Ой ішов я улицею раз-раз“ — *Народня пісня*. Час сих осудів є минулість і він означає осуджувану подію як таку, що її пережилося.

Коли хочемо на основі сучасних обставин створити собі образ будучого укладу річей і дамо сьому уявному виображенню форму осуду, то висловлюємо тоді осуд дожиданки. Всякі вислови, в яких уживаємо будучого часу, не є властиво висловами про будуче, тільки осудами дожиданки. Коли на вид захмареного неба висловлюємо осуд: „незабаром падатиме дощ“, то сим ми не висловлюємо нічого про се, що станеться, бо се просто неможливе, тільки кажемо, чого дожидаємося на основі теперішнього стану погоди. Коли розберемо докладно, се значить тільки що: нам здається, що в теперішньому стані погоди можна розпізнати означений напрямок сил, якесь стремління, зміряюче до сього,

щоби спричинити в найблизшому часі дощ. Приява того стремління є предметом нашого твердження. Кожен осуд про щось будуче є осудом про стремління пануюче в теперішности. Коли Гектор каже до Андромахи: „Колись настане день, в якому гордий Іліон упаде“, то він заявляє ось тим, що в щораз могутніших наступах Греків і в щораз слабшому й безуспішнішому опорі Троянців видить зародок кінцевого знищення батьківського міста.

Досвід учить нас, що в осуді про пануючу в теперішности тенденцію ми легко помиляємося, або що можуть наступити неждані зміни, що протиділають справді пануючій тенденції. Так з осудами дожджанки часто лучиться сумнів щодо їхньої влучности і таким робом з мовного вислову осудів дожджанки, з часу будучого, твориться поняття можливости та правдоподібности. Миж уживаємо навіть в українській мові (як і в німецькій) часу будучого як виразу правдоподібности. (Воно так і буде; *das wird wohl so sein* і т. п.)

Значіння часу будучого як часу осудів дожджанки виступає особливо виразно в латинській *conjugatio periphrastica activa* та в грецькому *μᾶλλον*. Тут береться будучність цілком виразно як лежачий в теперішности зародок, як пануючу в теперішности тенденцію.

Нахил до персоніфікації замітний в осудах дожджанки дуже сильно. Тенденцію, знайдену в теперішности, береться часто за якесь хотіння, а в деяких мовах дієслово „хотіти“ служить просто до означення будучого часу. (Так в англійській мові: *It will rain*, падатиме дощ. Також в німецькій мові: *Es scheint regnen zu wollen*. В українській: Чи не схоче падати дощ).

Осуди спостереження, спогадові й дожджанкові, мають спільне те, що осуджувана подія в у всіх означена особнево й забарвлена особнево. Відношення до осуджуючого в завжди живе й усюди йде о формування виображіння, даного саме тепер у повній наглядности. Саме тому розглядані досі осуди не в предметом льогічного розбору. Льогіка має завжди до діла з осудами іншого роду. До їх розгляду саме тепер приступаємо.

§ 42. Розвиток осуду. Продовження

Осуди спостережні, спогадні й дожджанкові можнаби обняти під іменем наглядних осудів, бо їхній зміст завжди даний наглядно. Тож коли на основі численних осудів спостережених утворилися у висше поданий спосіб поняття, то часто буде привід помітити правильности й закономірности у світових подіях та знайде потреба також й сі змісти думок звести у форму осудів. Се буває при збереженні загальної форми осуду таким чином, що кожному таку закономірність береться як знамя якогось поняття.

Таким робом повстають осуди, що їх зміст не є проявою особнево означеною, ані особнево забарвленою. Се радше закони діяння, подумані ось тут і висловлені у формі осудів. Такі осуди звемо поняттевими осудами. „Людина є смертна“, „людина росте зі своїми висшими цілями“, „се що блищить, тріває тільки хвилину“ — ось приклади на поняттеві осуди.

Поняттеві осуди мають за форму часу також теперішній час. Однак сей час не містить у собі в сих реченнях відношення до місця й часу говорячого. Се є радше час теперішній льогічний, або поняттевий. На се подвійне значіння теперішности як форми часу вказали в більшині підручників граматики. Подібна різниця, але не в рівній мірі знана, існує також в уживанні минулости. У спогадних осудах минулість указує на те, що подію, про яку видаємо осуд, говорячий в минулому часі справді пережив. Але в минулости стоять також такі речення, як : „Ганнібаль побив Римлян у чотирьох великих боях“, „Карло IV. володів від 1347—1378“. В сих осудах минулість не може означати самопережиття події, вона говорить тільки те, що подія раз сталася. Такі осуди — назвімо їх історичними осудами — треба вважати не за осуди спогадні, але за поняттеві. Історичні особи сталися згодом поняттями; які в історії грають певну означену роль. На їх учинки треба дивитися, як на їхні ціхи.

В поняттевому осуді змінється правильно також форма осудового речення. Присудок дієслововий розкладається переважно на злучкую імя присудкове, бо так виступає виразно поняттева складова частина присудка. В кожному випадку присудок означає гурт прикмет і станів, чи він сформулований прикметниково, чи іменниково. Кит є ссавцем, — не означає нічого іншого, як: кит має прикмети, спільні всім ссавцям. Навіть такі осуди, як висше наведений, в яких одно поняття є підпорядковане другому, не означає нічого іншого, як закон діяння. За кожним разом, коли бачу кита, мушу сподіватися в нього таких прикмет і станів, що творять сугь ссавців.

Поняттеві осуди, що містять загальні твердження, підпадають також під льогічну перевірку й потребують її. Розкладаючи поняттеві осуди штучно на поняттеві відношення, доходить льогіка до встанови загальних умовин об'єктивної певности, або до форм правильного думання. Однак штучної переміни форми, яку переводить льогіка на осудах, не треба вважати за первісну форму осуду і з неї не можна робити ніякого висновку щодо психольогічного повстання осуду. Коли льогіка має розв'язати своє завдання, то мусить поминути всьо індивідуальне, всі побічні обставини, що діляють при повстанні осуду. Вона наче вириває осуд зі звязку

психічних переживань, розкладає його на поняттєве відношення, що би створити умови, серед яких найлекше можна перевірити предметну правдивість осуду. Навпаки психологія мусить звернути увагу на сей звязок, коли має навчитися розуміти істоту акту осуду та його значіння для цілого душевного життя. Однак логічне розчленування осуду довгі часи обманювало щодо психологічної природи акту осуду, тож мусимо ще й тепер остерігати перед таким способом розгляду.

Між поняттєвими осудами особливо важні ті, що твердять про існування певних відношень. В осуді: „Коли тіло огрівається, то його обем більшає“ ані не твердимо, що тепер десь якийсь тіло огрівається, ані, що його обем більшає. Предметом висказу є тут тільки існування відношення залежності між огріттям і зміною обему. У всіх так званих припустових періодах тим, про що твердять, є завсіди відношення залежності. Попри се говорячий можливо хоче ще вказати на дещо інше, от хочби, що він вважає умовину за сповнену, що вважає її за можливу і т. п. Про се конечно треба памятати для загального розуміння припустових періодів, головнож у грецькій мові.

До сих осудів відношення належать також всі математичні формули. Предметом твердження є тут відношення рівности між величинами. Формула хоче сказати, що се відношення рівности існує й виявиться чинним у всіх будучих операціях. Коли на прккл. рівнання $\cos 90^\circ = 0$ вставлю в так зване твердження *Карнота*, то з формули $c^2 = a^2 + b^2 - 2ab \cos \gamma$ дістану формулу $c^2 = a^2 + b^2$ і пізнам, що відношення протипрямки до прямок, висловлене в твердженні *Піматопа*, є тільки спеціальним випадком існуючого в кожному трикутнику відношення одного боку до двох других боків. Отже в усіх рівнаннях предметом висказу є тільки висловлене в ньому відношення рівности.

Так отже в найпростіших і в найскладніших формах тип осуду є той самий. Всюди стрічаємо схему: річ—чинність, підмет—присудок, всюди даний зміст укладається, формується й об'єктивується. А тепер цікаве ще тільки питання, як приспособлюються до сеї схеми осуди про самопережиті психічні прояви.

Чинність осуду виобразуваєся на світі вишньому. Оточення людини є тим, на що вона насамперед і передусім мусить звернути увагу, бо від його пізнання залежить її доля й недоля. Аж о много пізніше доходить людина до того, що за предмет помічання бере своє власне душевне життя. Коли вона дійшла так далеко, то мова тоді вже достаточнo розвинулася, а форма осудового речення вже давно винайдена і сталася для неї звичайним ділом. Як мовні означення психічних явищ є переважно образними виразами,

взятими зі зміслового світа, так і осуджування самопережитих психічних прояв є перенесенням на переживання душі чинности, виображуваної на змісловому світі. З початку вважали часто означені часті тіла за осідок і за творців думок і почувань. Серце, печінка, нирки, опісля також голова бувають підметами осудів про власні психічні прояви. „Із сього радіє моє серце“, „тим радується моя печінка“, говорить нераз псалміст. У *Гомера* думають і почувають *φρένες* (осердя). Таким чином зводяться також психічні прояви до схеми: річ—чинність, підмет—присудок. Навіть „я“, що його подається за підмет чинности, в реченнях, як: „я тішуся“ „я терплю“, „я чую вістку, та нестас мені віри“, є, як частина вселенної, до певної міри теж предметно існуючим осередком сили.

Психічні прояви можна переживати тільки в одинокий, кожному з нас знаний спосіб. Вони виступають тут як ставання, як події, що не вимагають розкладу на річ—чинність. Але маючи здати собі справу про се, що в нас діється, мусимо вжити форми, в якій ми привикли засвоювати собі всі інші змісти виображень.

Коли на основі існуючого саме тепер почування вдовлення видаю осуд: „Я тішуся“, то се речення має властиво ось яке значіння: Коли би хтось міг заглянути в моє нутро, то мусивби пережити мною тепер процес уформувати й розкласти в той спосіб, що виясвивби його як діяльність мого я. При сьому се „я“ є об'єктивно існуючим осередком сили, а саме тепер пережитане почування віхи вважається за її вияву.

Але мова є в силі тільки дуже незвершено представляти самопережиті психічні прояви (гл. в горі стор. 6) і я розумітиму вповні осуди про душевні стани тільки тоді, коли зможу подібні стани викликувати в моїй свідомості та се, що я чув, неначе сам іще раз пережити. Осуди, які я вирішую про свої власні душевні переживання, не є завсіди цілком вірні. Бож вони є часто занадто незвершені й тому ніяк не дорівнюють висловови того, що справді в мені відбувається. Однак схема сих осудів лишається та сама. І тут даний зміст укладається, формується й об'єктивується через осуд.

§ 43. Самостійні й передані осуди

Не всі осуди, що їх видаємо в житті, створили ми самі на основі власного досвіду. Нераз переймаємо вже готові осуди від других і присвоюємо їх собі. Психічний процес при перейманні готового, утвореного другими осуду є однак дуже помітно різний від сього, що переживаємо самі, формуючи даний зміст через осуд на основі власних спостережень і спогадів.

При самостійному осуді чуваємо себе супроти даного змісту як самостійні, як формуючі. Тому то й уважаємо кожний, са-

мостійно виданий осуд, у хвилині, коли його видаємо, рівночасно за правдивий. Натомість цілком інакше діло, коли дістаємо осуд переданий. Тут мусили ми наперед відтворити в себе як цілість виображіння, уформуване в осуді і щойно тоді таку формувати виображіння, як сього вимагає переданий осуд. Коли нам на приклиці знайомий, що в нашому родинному місці цвітуть тепер черешні, то ми в дійсности висображуємо собі знані нам черешні в повному цвіті. Але дуже часто ми за ліниві сповнити поставлені нам завдання. Ми повторяємо почутий осуд дуже часто, не відтворюючи змісту виображіння в повній наглядности. Вдоволяємося прийняттям до відома осуду так, що в даному випадку видаємо осуд в той сам спосіб, як ми його чули. Особливож діється так при поняттевих осудах, де висловлений у них закон ставання приймаємо як дійсний, не маючи перед очима відповідних поодиноких досвідів, з яких висували сей закон. Ми переймаємо згущення численних досвідів у поняттевому осуді як щось готове, не переживаючи самі елементів, з яких повстало згущення. Велика частина нашого знання складається з таких готово перейнятих осудів. Сього навіть не можна цілком оминати, бо йнакше ми не могли би зовсім переняти в себе мислевої праці попередніх поколінь. Не можемо самі робити всіх досвідів, які скупчилися в поняттеві осуди, бо тоді ми ніколи не пішлиби наперед і весь свій час прогайнували на се, щоб се все ще раз робити, що вже зроблено достоту. Отже не потребуємо самі знаходити законів свобідного спадання, закона тяготіння, ні граматичних правил чужих мов, що їх учимося. В таких випадках переймаємо давно знайдені загально важні осуди й користуємося ними в повному пересвідченні про їхню правдивість.

Але всеж таки готово переняті осуди стаються легко мертвим словесним знанням, коли не маємо нагоди самі в нашому досвіді пережити стійности сих осудів. До найважливіших завдань навчання належить добре обдуманим, скороченим поступуванням дати змогу учням поробити досвіди, з яких повстають ті вже з давен-давна утворені осуди як легко помітні висновки.

Осуди передаємо сьогодня не тільки за поміччю слова, а частіше через письмо й книжку. Таким чином можуть і ті, хто не має змоги довший час методично й упорядковано вчитись, засвоїти собі знання, зібране працею попередніх поколінь. Небезпека, щоби не вдоволитися самим словесним знанням, тут іще більшає, але в кожному в могоду боротися із сею небезпекою. На всякий випадок винахід письма, а головно друкарської штуки найбільше пособив поширенню знання й уможливив усім доступ до того, що один винайшов.

„Körper und Stimme leiht die Schrift dem stummen Gedanken,
Durch der Jahrhunderte Strom trägt ihn das redende Blatt.“¹⁾

§ 44. Правда й похибка в осуді. Заперечення

Вже Аристотель відрізняв осуд від „незв'язаної мови“, або, як ми сказалиби, від самого виображіння якоїсь річи. Він каже, що тільки осуд (*λόγος ἀποφαντικός*) може бути правдивий, або хибний. Тому, що в осуді оуває уложенний, уформований і обективований даний зміст виображіння, то в ньому лежить вияснення виображеного змісту. Його розуміється як означений вияв сили означеного осередка сили. Без сумніву можливе й таке, що ту саму прояву на різні лади вияснюють і тоді маємо до діла з відношенням між психічним актом осуджування а подією, що справді відбувається. Се відношення не завсіди є те саме. Можливе, що акт осуджування відповідає, або не відповідає дійсній події. Се відношення між осудом а осуджуванним предметом є отже тим, що ми називаємо правдою, або похибкою. Колиж правда й похибка має викликати психічні наслідки, то не тільки справді мусить існувати відношення між осудом а осуджуванним предметом, але також мусить бути живим у свідомости осуджуючого. Якжеж повстає свідомість правди?

Самостійні спостережні осуди містять правду в собі немов *implicite*. Видаючи осуд, с. зн. вияснюючи даний зміст виображіння, уважаємо вияснення остільки за вірне, що ще не знаємо можливости похибки. Щойно, коли через часті зміслові обмани вирине в свідомости можливість, що доконане вияснення може бути невірне, тоді доходить виразно до свідомости відношення між осудом і осуджуваною річчю. Перша людина, що занурила палицю у воду, вірила певно, що палиця зломилася через занурення. Колиж при витягненні палички замітила, що вона не зломана, то її віра у віродостойність зміслів трохи захиталася. Отже щойно факт похибки доводить до свідомости думку про правдивість осуду.

Від вірного вияснювання подій у нашому оточенні залежить дуже часто збереження життя. На всякий випадок зневолюють мене мої осуди про події, що мене оточують, до виконування доцільних рухів. Коли на прикл. пастухови здається, що у віддаленому шелесті пізнає виття вовка, то поробить заходи, щоби зберегти себе й свою череду, а те саме зроблять інші пастухи,

¹⁾ „Тіло та голос дає німим мислям письмо! у століття
Думку людську на письмі лист понесе говіркий“.

(Шілер. Грогулька, стор. 135—136. в перекладі І. Франка. Шілер, Поезії, випуск II. стор. 115—116. Львів 1914).

яким він відкриє своє спостереження. Колиж виявиться, що він помилився у в'ясненні шелесту, то інші відкинуть почутий осуд як хибний. Із сим відкиненням часто йтимуть у парі палкі почування. Бо, відкидаючи осуд як хибний, відкидаю також заходи й ділання, до яких мене зневолив осуд. Життя первісних людей нераз давало нагоду відкидувати таким робом осуди й тому зовсім природне, що такий відпір, що його супровожать живі почування, спонукує до видавання звуків. Отже є правдоподібне, що при відпорі різних осудів уживається однакового звука, бож певно почування, що товаришить актови відпору, у всіх випадках є подібне. Сей звук, що вскорі стається знаком на відпертя осуду, се заперечна частина, що в більшости мов заступлена односкладовими, коротко видобутими слівцями. Отже заперечення є в першу чергу мовний вираз на відпертя осуду.

Почування, первісно злучене із запереченням, притуплюється при частішому повторюванні й заперечення розвивається чимраз більше у чистий формальний елемент осуду. Так родиться думка, що кожний осуд можна відперти, або заперечити. Заперечення зливається при сьому наперед зі злучкою й означає просто неправдивість осуду. Однак часто відпертя одного осуду побуджує разом до творення другого, правдивого, а де число можливих в'яснень не велике, там заперечений осуд містить у собі також вже виразу вказівку на се. А що заперечення при сій нагоді лучиться з присудковим поняттям, то з відпертя повстають часто безпосередно нові поняття, що не мають вже чисто заперечного, але також й твердячий зміст. Хто відпірав осуд: „душа є смертна“, той каже зараз таки: „душа не є смертна“. Колиж відтак переходить до додатних тверджень, то його осуд звучить опісля: „душа є безсмертна“, с. зн. вона живе (існує) з повною свідомістю після смерти. Однак первісна чуттєва вартість заперечення не затрачується єповні ніколи, ба навіть у деяких словотворах зберіглась дуже живо. Так „неприличність, нечемність“ значить приличність або чемність, якої не повинно бути, якої я не терплю, яку гужу.

Дальші висновки про значіння перечення в осуді і про заперечні поняття належать уже до льогіки. Тут іде о се, щоби показати, як у дійсному перебігові розвитку думок заперечення починається до сього, щоби поняття правди довести до живої свідомости.

Отже, як сказано, правда міститься імпліците в кожному, наївно й первісно виданому осудови, оскільки осуджуючий є запевнений про влучність (вірність) довершеного в'яснення. Але до свідомости доходить правда щойно через те, що осуджуючий думає про

можливий відпір і боронить перед ним свій осуд. Аж тоді, коли осуд устоїться супроти можливих заперечень, аж тоді виразно виступає пересвідчення про його правдивість, і осуджуючий вірить з повною точністю, що дійсний перебіг події відповідатиме вирішеному виясненню. Щойно через відкинення можливого заперечення, через заперечення похибки оживає у свідомості поняття правди. Мова творить щойно тоді своє „так“, яке боронить важности осуду проти всіх ворогувань. Се „так“ є висловом згоди, що різниться від самого осудового акту. Мова виобразувала форми притакливості багато бідніше й злучила з реченням значно свободніше, ніж при переченні. Вже в сьому маємо доказ, що треба особливих приводів, щоби поняття правди довести до свідомості.

На основі щоденного досвіду творяться також в розумі, не вишколеному науково, критерії правди. За найпевніший критерій правдивості якогось осуду вважаємо здійснення віщувань, спертих на осуді. Сей об'єктивний критерій розвивається з біологічних мотивів і має завжди велике практичне значіння.

Осуд: „ся рослина є отруйна“, станеться правдивим, коли сперте на ньому віщування, що зідження сеї рослини матиме як наслідок хворобу, або смерть, дійсно наступить. Легко пізнати, що се важливе для збереження життя, отже біологічно важне, вважати здійснення таких віщувань за критерій правдивості й відповідно до сього приспособити своє поведення.

У другій лінії заслуговує на увагу згода одностумців, яку можна назвати інтерсуб'єктивним (міжпідметним) критерієм. Де не можна діджатись здійснення віщувань, або де про нього взагалі не може бути мови, там інтерсуб'єктивний критерій грає велику ролю. При сьому часто вдоволяємося згодою найближшого оточення, а з неї висновуємо загальну згоду.

Дослід над вартістю правдивості поодиноких рядів осудів, як і над важністю обидвох критеріїв знову не належить уже до психології. Він є радше предметом логіки та теорії пізнання. Психологія намагається тільки показати, як повстає поняття правди в дійсному думанні. Натомість феномен узнання за правду, або віри вимагає чисто психологічного розсліду.

§ 45. Віра й осуд

Як відношення між осудом та осуджуваним предметом, означене як правда й похибка, міститься *implicite* вже первісно в осуді, але щойно серед особливих умовин доходить до свідомості, таксамо діється і з явищем віри, признання за правду, зго-

джування з якимсь осудом. Назіть деякі новіші дослідники висловили погляд, що ся згода творить властивий зміст, правдиву суть самого акту осуджування. Одначе можна легко доказати, що так воно не в. Акт признавання за правду, акт віри, може, щоправда, з самим актом осуду зіллятися в одно, однак, як тільки дійде до свідомости, то від самого акту осуду є зовсім відмінний. Коли я щось признаю за правду, вірю, коли годжуся, то се, що я вірю, предмет мойого признавання за правду, або моєї згоди, мусить уже бути осудом. Виображіння існує як даний факт, я не можу його ні признати, ні відкинути, не можу до нього сказати ані „так“, ані „ні“. Коли принагідно говорять про хибні виображіння, то се тільки скорочений спосіб вислову. Хибні виображіння, се виображіння, що дають привід до первісних осудів.

Се, в що віримо, або що признаємо за правду, є завсіди тільки осуди, а акт віри міститься тільки при наївно й первісно виданих осудах імплиціте в акті осуду. Але опісля, коли витворилося поняття правди, виступають легко при видаванні осуду сумніви про його важність. Особливо часто се лучається тоді, коли чуємо осуд, що не годиться з нашими дотеперішніми досвідами. Коли нам на прикл. хтось оповідає, що він трийцять днів безпереривно постив, отже ані не їв, ані не пив, то такому твердженню відмовляємо віри. Колиж висловлений осуд є взагалі рівнодушний, тоді його відкинення дальше не зворушує умг. А коли чуємо твердження, що стоять у суперечности з цілим нашим світоглядом, тоді навіщають нас сильні сумніви, і щойно тоді втихомирюємося, коли запевнимося про неправдивість твердженого осуду, або коли вдасться нам погодити його з нашим світоглядом.

Як сумнів є почуванням, так і віра, признавання за правду, коли вони дійдуть до свідомости, є почуванням. Се почування—то свідомість згоди осуду з нашими дотеперішніми досвідами, з цілим нашим світоглядом.

Змалювання грецьких богів, що його стрічаємо в *Гомера* й *Гезіода*, було довгий час міродайне для великої частини грецького народа. „Гомер і Гезіод,“ каже історик *Геродот*, „дали Грекам їхніх богів.“ Але опісля багато признало ті осуди про богів за незгідні вже з вислідами науки, а саме з вимогами моралі. *Ксенофан* виступав сильно проти сього, так само *Геракліт*, а *Плятон* не хотів навіть терпіти Гомерових поезій у своїй ідеальній державі. Осуди про богів, висловлені в сих поезіях, не були вже в згоді з просвітленим світоглядом. Вже не могли люде вірити, що бог обманює (як у другій пісні Іліяди), не могли вірити, що між богами коїться сварка й коромола.

Марія Стюарт (в драмі *Шилера*) сидить у тюрмі від девятнайцяти літ і вже не вірить у своє визволення. Вона погодилася зі своєю долею і вважає себе за вмираючу. Нараз являється перед нею Мортімер і вона бачить у людині, котру вважала за свойого найстрашнішого ворога, пристрасного поклонника, одновірця, може й освободителя. Сеї наглої переімени вона не може

разу погодити з досвідами останніх літ і з настроєм духа, що виробився в неї наслідком цих досвідів. Отже вона не може зараз-таки признавати того всього за правду й хоче знати щось докладнішого, щоб очуняти й повірити опісля в корисний зворот. Тому то поет, що глядить у глибину душі, влучно вкладає їй в уста слова: „Lehrt mich mein Glück begreifen, daß ich's glaube“¹⁾. Ще виразніше висловлена ся думка в *Грільпарцеровій* драмі: „Ein Bruderzwist in Habsburg“, де цісар Рудольф каже: Ist doch der Glaube nur das Gefühl der Eintracht mit dir selbst.“²⁾

Як кожне почування, так і віра має ступні інтенсивности, що їх можна зразно запримітити, коли треба прийняти передані осуди. Коли чуємо, або читаємо осуд, якому в нашому дотеперішньому досвіді ніщо не суперечить, то вважатимемо його за правдивий, але ще нема причини, щоби почування згоди сталося особливо живим. Та коли діло торкається релігійних, наукових, або політичних пересвідчень, то згоду відчуватимемо живо, а можливе противенство зневолюватиме нас до енергійної оборони наших пересвідчень і через те зміцнить почування віри. Чимало мучників, що радше жертвували життям, ніж мали відцуратися свого релігійного, як і наукового пересвідчення, показують нам, як сильне може бути почування віри.

Може трапитися, що осуди, суперечні з нашим дотеперішнім світоглядом, всеж хоч частинно можуть насильно зискати нашу згоду. Сумніви, що виривають через те, доводять часто до дуже болючих потрясень і душевних боротьб. Заспокоєння настає аж тоді, коли зможемо прийняти до старого світогляду нові надбання, або зискати нове одноцільне пересвідчення. Коперніковий світогляд стояв у розрізі з текстом деяких місць святого письма й довго тягнулося, заки вдалося погодити факти, стверджені наукою природи, з вірою в авторитет біблій.

Осьте розуміння віри пояснює також й се, що діти й неосвічені є такі легковірні. Де пересвідчення ще не є незрушні, де світогляд ще твориться, там признаємо за правдивий кожний осуд, який чуємо, бо тоді начеб не було нічого, що могло би йому суперечити.

Велику вагу для віри в передані осуди має авторитет того хто висловлює осуд. Хто для мене є авторитетом, того осуди признаю без дальшої перевірки за правдиві. Для дітей є авторитетом

1) Schillers Werke, Säkular-Ausgabe, Stuttgart u. Berlin J. G. Cotta'sche Buchhandlung. Bd. 6. Maria Stuart I, 6, V. 402: „Macht mir dies Glück begreiflich, daß ich glaube.“ В перекладі Б. Грінченка: Марія Стюарт, Львів 1896, стор. 27

„Щоб щастеви повірить,—

Його я спершу зрозуміти мушу.“ (Прим. перекл.)

2) Grillparzer „Братня незгода в домі Габсбургів“, в перекладі: „Бож прецінь віра—се тільки почування згоди із самим собою“. (Прим. перекл.)

наперед батьки, опісля вчитель, а деколи кожний дорослий. Чим буйніше розвивається спосібність думання, тим більше слабшає вплив авторитету. Однак держава й церква, визначні мужі науки, творці нових напрямків думки матимуть завсіди великий авторитет і впливатимуть на думання й хотіння великої частини людей.

§ 46. Заключування

Осуд не є відокремленим, існуючим для себе переживанням, тільки вяжеться тісно з цілим душевним життям. Кожний справді вирішений осуд вийшов із попередніх переживань і зі свого боку ділає знову на дальший перебіг психічного процесу. Уступаючи на прикл. на бік перед возом, що їде проти нас, робимо висновок з осуду, до якого зневолило нас спостереження їдучого воза. Але як наше практичне поведення стоїть під впливом осуджування, так і з одного виданого осуду слідує для нашого думання переважно дальші обуди, і їх уважаємо за висновки з попереднього акту думання. Висновані осуди признаємо за правдиві тому, що вони властиво вже були обняті *implicite* в первісному осуді. Колиж при сьому лишимо практичні висновки з наших осудів наразі на боці й возьмемо на увагу процес виключно тільки теоретичний, зміряючий єдино до того, щоби пізнати висновування осуду з інших осудів, вже давніше вирішених і признаних за правдиві, то маємо се, що у звичайному житті та в наўці зветься „заключування“. Отже заключування — се ніщо інше, як осуджування, злучене зі свідомістю причин, які нас зневолюють узнавати виснований осуд за правдивий. У звичайному житті відбувається процес заключування з великою бистротою а часто з великою покванністю. Переважно вдоволяємося тут більшою або меншою правдоподібністю, та не завсіди ми сього свідомі. У висновках, які ми приневолені витягати для наших практичних рішень, мусимо рішатися хочби ізза самої правдоподібности. Такі вирішення спираються здебільшого саме на осудах дожиданки (пор. в горі ст. 98 і дд.) а сі останні по своїй сути не можуть ніколи містити цілковитої певности.

Однак у науковому досліді се не байдуже, щоби відрізнити певність від самої тільки правдоподібности й точно означити ступні правдоподібности. Тому то виявилася потреба встановити точні правила заключування с. зн. вишукати умовини, доконечні до сього, щоби робити вірні заключення. Таким чином природна льогіка невишколеного думання виробилася в наукову льогіку. *Аристотель*, основник сеї науки, дуже влучно означив її ціль та межі, коли сказав, що льогіка не має винаходити якісь нові

правди, тільки справді доконані заключення звести до форм, (пізнаних як правдиві) (*τὸς γεγενημέως συλλογισμοῦ ἀναλῆεν εἰς τὰ σχήματα*).¹⁾

Ся провірка удасться найліпше, коли рѳзложити осуди на відношення понять і тоді запигатися, оскілки з даних поняттевих відношень можна висновати нове. До сеї провірки надаються багато краще відношення обѳму понять, ніж відношення змісту, тому й традиційна лѳгіка ґсновується на провірці обѳмних відношень. Тут рішає виключно наукова доцільність, тільки, як уже згаданѳ, переформування осудів, зроблене для лѳгічних цілей, не сміє обманювати нас про правдиву природу осуджування й заключування як психічних актів. Таким реѳом, мусимо признати за хибне вважати остережні рухи, або осуди, спричинені асоціяціями, за „несвідомі заключення.“ Народжене немовля, виконуючи рухи ссання, не заключає взагалі, тільки робить доцільні рухи в наслідок одідичених фізичних прикмет срганізму. Коли на основі слухового спостереження кажемо: „годинник бѳ“, то не робимо заключення, тільки вияснюємо актом осуду наше щойно пережите спостереження. Про заключування може бути мова тільки там, де ми свідомі причин, що зневолюють нас признавати осуд за правдивий. Але сі причичи мусять уже самі бути виразно сформованими осудами. Отже вираз „несвідомі заключення“ — се т. зв. *contradictio in adjecto*. Більше подібні до заключування є припускові й відгадні процеси. Бистра й щаслива комбінація веде нас нераз до сього, щоби з кількох, часто незначних обставин, ствердити важний для нас дійсний стан, а коли вислід повчить, що ми осуджували вірно, то із сим здогадуванням іде в парі приємне почування успіху. Від властивого заключування відрізняється таке здогадування чималою участю уяви, яка щасливо виповнює існуючі прогалини.

§ 47. Думання й пізнання

Осуди, що про їх правдивість ми впевнені, називаємо пізнаннями. Найблизша мета всякого думання є дійти до правдивих осудів і таким чином пізнати справжнє буття й ставання. Всяке пізнання відбувається у формі осудів. У кожному осуді об'єктивується виображуваний зміст, с. зн. подається як ставання, що відбувається незалежно від нашого думання. Сю об'єктивуючу чинність акту осуджування означуємо словом „пізнання“.

Вякому ступні людина може пізнати дійсне буття й ставання, та які межі стоять їй на перепоні сього, психологія не має рѳзсліджувати. Сі питання належать до філѳсофії і то до тої

¹⁾ „доконані заключення рѳзложити на схеми“.

її частини, котру в новішому часі загально називають теорією пізнання. Психологія має тільки ствердити, що наша свідомість із видаванням осудів, признаних за правдиві, вяже пересвідчення, що сьому осуджуванню відговдає ставання, яке доконується зовсім незадежно від сього, чи його пізнаємо, чи ні. І так ми впевнені, що земля оберталася довкола сонця перед *Коперніком*, що принцип *Архимеда* був важний, заки його відкрив Архимед, та що блискавиця вже й перед відкриттям атмосферичної електричності не була нічим іншим, як електричною іскрою.

Вже згадано, що пізнання є найблизшою метою думання. Однак пізнання само, бодай на початку культурного розвитку, не є ціллю самою для себе, тільки орудником до збереження життя. Історія культури вчить нас, що всі науки завдячують свій початок практичній потребі. Хліборобство привело людей мірити поля, і так повсталала геометрія. Арифметика мабуть виобразувалася через торговельні потреби. Рільництво і мореплаводство вважали за корисне слідити денні й річні рухи небесних тіл, і так повстала астрономія. Й описові природописні науки вийшли в першу чергу з потреби пізнати корисні й шкідливі рослини та тварини. Звісно, що хемія завдячує свій початок альхемії, ціллю якої було створити золото. Та як би там не було, гін до пізнання не спинився на сьому. Як усі сливе гони, він розвивався дальше, як сього вимагали умстени самоборжєння. Але й сьогодні, де багато тисяч учених досліджує правду тільки для самої правди, заманлива для досвідника свідомість, коли бачить, що правди, ним винайдені, можуть у дечому причинитися до сього, щоби зроби́ти життя людей змістовнішим та щасливішим.

Одначе мова, що була доконче потрібна для повстання й розвитку думання, не йде дальше рівнобіжно з розвитком думання й пізнання. Се остає незалежнюється помалу від мови й здобуває щораз більше самостійности. Натомісь мова стаєть ся звільна конвенціональним знаком. Учимося думати без слів, або, як у математиці, на місце слів приходять інші знаки. Мова є вже тільки формою, думка самостійним змістом, який можна в різних мовах висловити без значної зміни. Як уже попередю згадано, мова образується не тільки виключно по законам думання, але переважно відповідно до законів асоціації, а її форми ніяк не відповідають льогічним формам думання. Всеж таки вона лишить ся важною для передачі й з'ясування думок. Тільки вимовлений, або письмом поширений осуд може статися загальним добром людей одної мови й думки та щойно через те праця думки одної людини може вийти на користь цілости, а праця думки покоління може статися основою, на якій будує дальше наступне покоління.

З розвитком сеї мислевої праці знайшли пребагато важних орудників думання, якими тепер що днини, ба й що години користуємося, хоч ми не завжди свідомі їхнього повстання та їхнього значіння. Завданням психології, яке не дасться відсунути на бік є: розсліджувати найважливіші із сих орудників думання та пізнати їхній початок, опісля розвиток та значіння для душевного життя. Сюди належать перш усього форми наглядности простору й часу, поняття числа, річ і субстанція, причинність та екзистенція (існування).

§ 48. Форми наглядности простору й часу

Світ, у якому живемо, представляється нам як упорядкований у просторі. Річі, що їх спостерігаємо, мають означену величину, означений вигляд та стоять у різних просторних відношеннях до других річей. Ми кажемо: річі є поруч себе в просторі. Про простір думаємо як про щось від річей самих різне. Щоправда, можемо собі виобразити порожній простір без річей, але річей без простору ні. Далше думаємо про простір як про щось, що знаходиться в супокою, залишається, тріває в зміні, про щось у чому відбуваються рухи тіл. Нарешті вимірюємо сеї простір у трьох вимірах і гадаємо, що на сьому ми пізнали найважливіші його прикмети.

Однак бачимо й пізнаємо не тільки річі, але також події прояви. Кожна проява, кожний рух довершується по нашому виображенні в часі. Кожне ставання, а особливо наше власне душевне життя в часове. Час має тільки одну розтяглість, далше він не застається в супочинку, а навпаки ні хвильки не стоїть спокійно.

Отже всі річі є для нас у просторі, всі події вишнього світа відбуваються в просторі й часі, всі психічні події, що по своїй природі є безпростірні, відбуваються тільки в часі. А щож таке сам простір і час? Чи то істотности, самостійні річі? Чи прикмети? І чії? Річей, чи нашої свідомости? Сі питання цікавили нераз філософів і на них давали найрізномодніші відповіді. З початку вважали простір і час за самостійні річі. опісля говорили, що то тільки форми річей, а під кінець прийшов великий *Кант* і твердив, що простір і час не належать зовсім до річей, се тільки форми наглядности нашої свідомости, вроджені кожній людині, а тим самим дані перед усяким досвідом і щойно через те, що ми придбали ті форми, ми здібні взагалі робити досвіди.

Та над тими питаннями не має міркувати психологія. Вони належать до теорії пізнання. А психологія мусить розслідити, як повстають виображіння простору й часу, як вони беруть участь у розвитку душевного життя та в яких відношеннях стоять до інших переживань і до загальної свідомости

§ 49. Вражіння простору

Повстання просторного вражіння не підпадає зовсім під наше самопомічання. В розвиненій свідомости просторний елемент так тісно злучений з усіма переживаннями, що ми при найліпшій волі не можемо подумати собі його відсутности. При змислових спостереженнях розуміється се само собою, бо вони всі вказують на щось поза нами. Але навіть наші спогади, наші уявні образи, наші думки, ба навіть наші почування й волеві вчинки містять посередно або безпосередно просторні первні. Мої думки, коли мене про се питають, є в моїй голові. Втіха й смуток, є зовсім звязані з виображіннями просторної природи, а мої рішення містять у собі рухові понуки, що теж криють у собі наглядність простору. Колиж хочемо бодай наблизитися до початку просторности, то буде корисне, вернутися до первневих прояв і запитатися, котрі з них містять у собі просторність безпосередно, а котрі тільки посередно.

Ось видно легко, що при вражіннях нюху, смаку й слуху просторний первень ґрунтується тільки в їх відношеннях до попередних вражіннь зору й дотику. до чого прилучаються ще рухові вражіння, котрі як доказано в горі, творять важний складник кожного зорового й дотикового вражіння. Думаючи при інтенсивному вражінні нюху про се, що його викликало, виображуємо собі його зоровий образ. Вражінням смаку додають просторного первня повсякчас з ними злучені дотикові вражіння, а таксамо виображіння побудника смаку. Колиж під кінець, почувши шелест, або звук, робимо здогади щодо напрямку, відки йде вражіння, або щодо віддалення, то знову відтворені зорові й рухові вражіння надають безпросторному в собі вражінню просторного відношення.

Зовсім інакше діло із вражіннями зору, дотику й руху. Тут уже в переживанні першого ступня міститься просторний первень і до сього не треба долучати нічого з другого ступня с. зн. ніякого спогадного образу. Не можемо спостерігати ніякої барви без того, щоби з сим не ввязалось виображіння якоїсь площі. Кожне доторкнення якогось предмету містить у собі вже щось зовнішнього, чужого, а тим самим є вже просторне. Кожне рухове вражіння містить у собі первень напрямку і відсіль є вже від самого початку просторне. Форму, в якій на сьому першому ступні пережи-

ваємо просторність, булоби найліпше назвати вражінням простору. Але се вражіння простору мусимо брати як первісний елемент зорових, дотикових і рухових вражінь. Сього елемента не можна звести до ніякого іншого.

§ 50. Наглядність простору й поняття простору

Із просторного вражіння розвивається просторна наглядність через спільне ділання зорових, дотикових і рухових вражінь і через прилуку елементів другого ступня. Три виміри, по яким геометрія вимірює простір, не зовсім відповідають психологічним елементам просторної наглядности. Вона радше складається із двох складових частей, зі спостереження площі та зі спостереження віддалі. Спостереження площі є дане, як сказано; вже у спостереженні барви. Здається, що образ на сітчанці одного ока без прилуки мязових вражінь втворює тільки площеві вражіння простору. Сліпороджений, якого оперував *Др. Франц* в році 1840. уважав шестистінник за прямокутник, кубо за кружок, піраміду за трикутник. Він не був у силі скомбінувати ані образів на сітчанці обох очей, ані злучити зорових вражінь із попередніми дотиковими вражіннями. Він мав отже на основі образів на сітчанці тільки наглядність площі без глибокого виміру. Сей останній вимір повстає, як замічено висше, наперед через спільне ділання образів на сітчанці обидвох очей, або через двоочне бачення. До сього долучується комбінація зорових вражінь з дотиковими й руховими вражіннями. Щойно всна дає точне виображіння про вигляд і величину та взаємне положення предметів і дозволяє пізнати спочинск і рух на предметах. (гл. § 20) Віддаль предметів від нас осуджуємо з одного боку по приспособлености, а з другого по рухах тіла, які мусимо виконати, щоби туди дістатися. Таким чином втворена наглядність простору дістає із висше поданих (стор. 49) причин форму видовбаної піскулі, а в її середині находимося ми самі. Сей простір, що по нашому розумінні дає безперервну можливість рухів, представляється тим самим як контінуум, с. зн. як звязка в собі, стала маса, що піде не має прогалин. Отже наглядний простір є контінуум, але обмежене контінуум. Земля, небосхил і видима площа неба творять для ока непроходими й непроникними межі. А як тільки почнемо роздумувати про простір як такий, коли зробимо простір підметом нашого осуду й запитаємо себе, які прикмети мав предметний простір, то покажется, що всяка межа, яку ми хотілиб йому витичити, булаби выбрана довільно. Бо все, що, приймімо, находилося по тому боці межі, мусілоб теж бути

знову тільки простором, тому що ми зовсім не зможемо виобразити собі чогось абсолютно порожнього, нічого. Отже через міркування, через осуджування про простір ставься із виображення простору поняття простору. Але про нього треба неминучо думати як про безконечне. Безконечности простору не можемо бачити, але мусимо її думати, вона не дасться виобразити, але є мислево конечна.

Елемент безконечности всеж таки вже є в наглядному просторі. Коли з горбка в зоряну ніч гулятиме свобідно наш зір, то небовід видасться нам, хочби й не безконечним, то всеж безмірно великим, а ми самі як незначна точка в тій безмежності. Се будить у нас почування взнеслости, а в ньому лежить якийсь прочуття безконечности. Дуже гарно висловив сю думку Шілер в поемі: „Die Künstler“:

Eh' vor des Denkers Geist der kühne
Begriff des ew'gen Raumes stand,
Wer sah hinauf zur Sternenbühne,
Der ihn nicht ahnend schon empfand?¹⁾

Так розвивається вражіння простору, що є елементом зорового й дотикового спостереження у просторну наглядність а ся в просторне поняття. Знамена сього поняття випроваджує опesia, виходячи від наглядности, геометрія, котра означає простір як безконечне континуум у трьох вимірах.

§ 51. Вражіння часу

Підчас коли зовнішній світ представляється нам як щось, що існує у формі одно поруч одного або в формі простору, біжить наше душевне життя, де ізза безпростірного характеру психічних явищ існування поруч себе неможливе, у формі одно після одного, або часу. Отже в той сам спосіб, як при просторі, повстання і розвиток часового виображення докажемо таким робом, що найелементарніші прояви свідомости розглядатимемо в сьому напрямку, чи і в який спосіб вони містять первні того, що ми привикли називати „часом“.

Тут находимо вже в першому, темному життєвому почуванні час'овий момент. Складаючися із вегетативних загальних вражіннь без ніякого відношення до зовнішнього подразнення, є се почуван-

1) „Покіль перед умом мислителя з'явилась
Велика й сміла мысль про вічну просторонь,
Яка на зоряве людина задивилась,
Та й не задумалась про дивний той огонь?“

Шілер, Кунштари в перекладі П. Куліша, Твори т. 5., ст. 456, останні 4 стрічки, видання Просвіти, Львів 1910.

ня вповні внутрішнім станом і тому має знамя тривання. Свідомість починає свою чинність, вона є при роботі. Сю роботу свідомости, скоро вона вирізняється виразно від змісту свідомости, відчуваємо як час. При темному життєвому почуванні праця і зміст ще виразно не відрізені. Тому то в сьому життєвому почуванні лежить тільки зародок часового вражіння, а не само вражіння часу. Те саме тикається вражіннь нюху й смаку, оскільки їх супроводять виразні почування вдоволення й невдоволення. При зорових і дотикових спостереженнях наша свідомість в так занята зовнішнім подразненням, що для вражіння його власної праці не вистачає вже енергії.

Натомість вражіння слуху, а особливо вражіння тону, містить уже вражіння часу як інтегральну складову частину свого змісту. Кожний тон, коли його відчуваємо, будить увагу. Можемо се виразно помічати на виразі обличчя малих дітей, що чують якийсь тон. Ся увага звертається виключно до цілком особливого внутрішнього стану, створеного слуховим вражінням, бо вражіння слуху на разі не має ніякого відношення до зовнішнього побуду. Сей стан є тут змістом свідомости, а від нього починає вже відділюватися звернена на нього ввага, як праця свідомости. Почуття сеї праці свідомости є вражінням часу. Треба при сьому зазначити, що вражіння тону мусить тривати довше, коли нерозвинена свідомість має його прийняти за вражіння слуху. Характеристичним моментом часового вражіння є якраз тривання, а не, як звичайно твердять, наступство, сукцесія. Працю організму відчуваємо як час, а що ся праця вирізняється при вражінні тону спершу виразно від даного змісту, то вражіння часу можна вважати за елемент тонового вражіння.

§ 52. Наглядність часу й поняття часу

Вражіння часу розвивається у наглядність часу через те, що прилучаються другорядні прояви, а саме ввага й аперцепція. Чим частіше запитуємо свою память, чим частіше слідимо з напруженою увагою за подією, тим виразніше відрізняється якостев (квалітативно) незмінна праця свідомости від змісту, що разура змінюється. Ся постійна, безперервна праця свідомости стається через те формою внутрішнього діяння. Отже наглядності часу не є нічим іншим, як формою внутрішнього діяння. Вона супроводжає всі психічні прояви, є їхнім невідлучним елементом. По своїй природі, своїй істоті є се континуум (безперервність тільки одно вимірне. Періодичні перерви праці свідомости викликані сном, зовсім не нищать часової тяглости. Праця організму

не переривається і в сні, а коли ми зміцнені й відсвіжені прокидаємося зі сну, то праця свідомости продовжується, хоч не має в нас відчуття перерви. Сьогодні ми ті самі, що й учера, і нанизуємо наш спогад знову там, де ми вчера перестали.

Таким чином наглядність часу стоїть у тісному звязку з єдністю свідомости і з підставовою (фундаментальною) аперцепцією. Так переносимо пережиті в наших власних учинках волі волевільні імпульси на річч в нашому оточенні й беремо всі події за вияви сили осередків сили, як переносимо на зовнішній світ також почування праці нашої свідомости. Так у нашому душевному житті завжди відрізняється однакова праця свідомости від змінного змісту, як і в світі зовнішньому звертаємо увагу на рух, що відбувається в однаковий спосіб на многих різних предметах і знаходимо також у вселенній невсипущу, постійну, безперервну працю. Час, що супроводжує і проникає всі наші психічні переживання, супроводжує і проникає також все, що діється у зовнішньому світі. Із форми внутрішнього діяння розвивається час у форму діяння взагалі й одержує через те об'єктивний характер. Він уже не є прив'язаний до нашого „я“, а радше є невгавною, в безконечному просторі довершуваною працею вселенної. Але через те він рівночасно перестає бути наглядністю. Колиж ми робимо його предметом міркування, то він стається поняттям часу. Він має таксамо, як і поняття простору, знамя безконечности, бо й тут кожна межа буде самовільна. Для поняття часу початок є таксамо немислимий, як і кінець. Початок і кінець обмежують усе тільки певні відступи часу, частини безконечного часу, який сам без початку й без кінця по своїйому поняттю може бути тільки вічністю.

Що ми справді мусимо вважати час за працю свідомости, се показується також в мові. Коли говоримо: „час вилічить усі рани“, то се значить тільки, що: безнастання, ніколи неспочиваюча праця свідомости є в силі дати пільгу великому почуванню невдоволення. Коли ми „збуваємо“ час, або „забиваємо“ навіть, то не робимо нічого іншого, тільки стараємося прогнати докучливе почування недостатці заняття. Дуже влучно порівнює мова час з рікою (час пливе), або з вітром (час пролітає), бо й одно й друге — то форми руху, відділені від порушваного (вода, повітря).

§ 53. Мірнення й оцінка простору й часу

Нераз вимагає практична потреба оцінити відступи простору; або порівнати їх зі собою. При суб'єктивній оцінці служать за міру мязеві рухи ока (міра на око), або здогадна величина руху тіла, якої булоби треба доконче, щоби перебути віддаль, яку маємо оцінити. Та ті суб'єктивні оцінки показуються вскорі крайню незвершеними й мало доцільними, а на їх місце приходить об'єк-

тивне мірєння. За міру служать поодинокі части людського тіла. Ширина великого пальця (цаль), стопа, локоть (довжина рамени), ось приклади таких мір довжини. Різниця в величині особнів показувала, звісно, неточности. Їх усунули через те, що спорудили штучні одиниці міри. Відносно найдокладнішою системою просторних мір є сьогодні в цивілізованому світі досить загально заведена метрична система. Скоро впровадили загально об'єктивне мірєння, то через те можна вправлятися корисніше і з кращим успіхом у суб'єктивній оцінці. Якусь віддаєль оцінити суб'єктивно, значить тепер тільки що: старатись угадати, кільки ся відстаєль має одиниць міри. До мязевих вражіннь, що ще завсїди є основою оцінки, долучують ся тепер попередні досвіди з більше або менше вдалих оцінок і тому вправа у вірному оцінюванні величин і віддаєль може дійти до високого ступня. Де на місце міри на око приходить міра дотяку, як ось у сліпих, легко навчаням довести до сього, що вони при відступах на 20—40 цм. що найбільше помиляють ся о $\frac{1}{2}$ до 1 цм.

Мірєння часу доконуємо на навсротних (періодичних) рухах небесних тіл, рухах, які ми приймасмо за абсолютно рівномірні. Час, як ми бачили, є формою діяння, невсинущою працю вселенної. Його не можна мірити прямо, а тільки правильно доконуваними просторними змінами, с. зн. рухами. Денний, опісля річний біг сонця, рухи місяця творили природну міру для доконуваної природою праці, об'єктивний час. Кближ зайшла потреба ділити день на менші відступи часу, то мусіли створити штучні уладження. Соняшні, водні та піскові годинники — се уладження, якими мірили час уже в давнині. Але чим більше людина мусіла напружати свою енергію, чим більше мусіла точно поділити свій час, щоб його як найбільше використати, тим більше бажала точніших мір часу. Сій потребі зарадив винахід кишєневих і маятникових годинників, що своєю делікатною конструкцією позволяють мірити навіть дуже малі відступи часу.

Передумовою суб'єктивної оцінки часу є, як при просторі, об'єктивне мірєння. Вправа вчить нас з більшою, або меншою точністю вгадувати, кільки об'єктивного часу минуло від означеної пори. До сеї здібности, як звісно, доходить ся тільки вправою і тому то зовсім несправедливо говорять про змисл часу. Навіть при найбільшій вправі підпадає оцінка часу значним хитанням. Однак умовини суб'єктивної оцінки часу є самі собою дуже цікаві, вони роз'яснюють і потверджують подане тут вияснення про повстання часового вражіння.

Коли відбуваємо подорож залізницею, там де околиця мало цікава до оглядання, де не маємо ні лектури, ні товариства, то час

видається нам дуже довгий. Дивимося на годинник і нам здається, що відколи ми це робили в останнє, щонайменше минуло пів години, а тимчасом бачимо, що вказівка ледви посунулася о п'ять хвилин наперед. Почування нашої праці свідомості дуже туге внаслідок напруження, з яким шукаємо якогось заняття, і тому час видається нам дуже довгий. А коли ми нарешті прибули до мети і стараємося відтворити в спогаді подорож залізницею, то час дивно меншає. У спогаді довга їзда здається нам дуже короткою, бо ми так якби не прийняли ніякого нового змісту свідомості, а до цього, по нашій думці, вистачить власне тільки дуже незначна праця свідомості. Возьмім відворотний випадок: В приемному товаристві відбуваємо займаву подорож. Час минає дивно скоро. Щораз то новий зміст свідомості допливає до нас, так що ми зовсім не замічаємо вжитого на це часу. По 8 до 10 днях, вертаємося назад і нам здається, що ми подорожували кілька тижнів. Ми набрали стільки нового змісту свідомості, що треба значної праці свідомості тоді, коли перебігаємо його у спогаді. Нашим знайомим і приятелям, що залишилися дома при щоденному занятті, видається час нашої неприяви зовсім не так довгим, як нам самим. Отже проминаючий у сей мент час оцінюємо по почуванні зраці свідомості, а минулий по кількості прийнятого змісту свідомості.

Мірення простору й часу відбувається при допомозі числа й таким робом розгляд сих двох форм наглядности веде до розгляду понять числа.

§ 54. Число

Для розвиненого думання в числення та мірення сливе так само легке, як просторні й часові відношення. Однак можна легко показати, що поняття числа няк не є так первісне, як простір і час. Уже помічвання дітей учать, що поняття числа розвиваються у них значно пізніше та що без нарочного труду з тим далеко не зайдемо. Діти мусять учитися числити й рахувати, бо йнакше залишаться на становищі дикунів (нецивілізованих), з яких декотрі не даліше розвинули поняття числа, як тільки до чотирьох. Проте числення є загальною функцією людського духа, що розвивається всюди й виявляє тільки різні ступні довершености. Теж треба поставити питання, з яких основних функцій пвстає числення.

Порівняне мово- й народовідання кажуть нам, що числівники треба вивести від чинности числення та що до числення вживано пальців обидвох рук та ніг. У переважної частини нецивілі-

зованих народів знаходимо гому двадцяткову (вігезімальну) систему, де 20 є основним числом. Вислови для двадцять є дуже часто однозначні з виразами „чоловік“, „людина“, „ціла людина“. Бо якраз, щоби дійти до 20, треба всіх пальців на руках та ногах, отже цілого чоловіка. Числівник для 7 означає в деяких народів тільки що „вказовий палець“, бо до цього числа доходить ся при численні через указовий палець другої руки. Повстання десяткової системи (декади), яку находимо головно у Індів, Фенікійців, Жидів, відтак у Греків, допускає вже більше зложені прояви.

Однак ті всі дані не говорять нам нічого про початок числення самого. Ми не довідуємося, як людина впала на думку числити, та як пізнала вагу сеї чинности й загальну важність числових законів. Тут ми здані тільки на здогади. Найправдоподібніше, що до повторення того самого називного осуду приводили гурти однородних предметів. Першим товчком до цього могли бути парами устроені члени тіла: „рука, рука“, „око, око“, „нога, нога“. З повторюванням осуду йдуть у парі певно рухи, а число повторювань означувано саме предметами. Хто на вид групи трьох дерев видавав осуд: „дерево, дерево, дерево“, той мусів при третьому повторенні перестати. Отже групи, що зневолювали до однакового повторення, мусіли впадати в око саме через ту властивість, а подібність, що через те між ними виступала, мусіла незабаром дійти до свідомости. Як тільки ті рівночисельні групи так виразно вирізнялись, що спільне відношення усталено одним словом, то вже були дані перші поняття числа. Двійня, трійня, чвірня представляються як суцільність (обем знамен), що виказує означені прикмети, існуючі для всіх родів предметів в однаковий спосіб. Через те зискують часла самостійне життя, вони стаються немов істотами, і тепер зрозуміле, чому Пітагорейці могли в них бачити властиву істоту річей. Властивість деяких мов, як на прикл. жидівської та грецької творити числові іменники (*μονάς, δύος, ἐξάδαίς, δεκάς, πεντάς*) могла сеї нахил ще зміцнити.

З творенням числових понять тісно вяжеться думка, що відношення між числами є загально важне. Сі закони мусять обовязувати всюди. Віщування, які опираємо на сьому, мусять здійснитися завжди. Коли знаю, що $15 : 3 = 5$, то з абсолютною певністю можу твердити, що кожна група з пятнацяти предметів мусить датися розложити на три рівні групи по пять. Отже в числах знайшов людський дух орудник думання превеликої ваги. Числові закони мають для всіх психічних прояв безумовну важність, і тому то математика творить найпевнішу та доконечну основу природописних наук.

§ 55. Річ і субстанція

Виобржіння самостійних, одноцільних річей повстає вже через змислове спостереження. Так при просторі, як і тут, слухові й дотикові спостереження грають головну роллю. ба в стислому розумінні, вони є єдинокі, що постачають нам виображіння одноцільних річей. Спостереження шуху, смаку та слуху, мусять лучитися завсіди з баченім і дотиканім; вони подають нам тільки прикмети і стани бачених і дотиканих предметів.

Спостереження зірного й дотикового змислу, представляються по сьому, що сказано висше (стор. 39.) як гурти вражінь, що лучаться в одність. Ся лучба наступає, як тепер можемо сказати, через фундаментальну аперцепцію. Головну роллю грають при сьому вражіння дотику, звязані з вражіннями руху. Вражіння дотику є багато первісніші, ніж вражіння зору і творять доконечну основу поняття річи. Дитина, що своїми малими пальчиками обіймає і старається стиснути предмет, що попав їй у руки, переживає при сьому вражіння опору. Сього вражіння не може собі дитина через фундаментальну аперцепцію вияснити інакше, як у той спосіб, що бере опір за намірене протитиснення (*gewollter Gegendruck*). Річ, що ставить опір, стається через те немов самостійною істотою. А коли опісля зірний змисл розвивається дальше, то спостереження зору стаються у першому часі для дитини тільки приводами виконувати хватні рухи, і щойно тоді, коли виявиться, що бачений предмет дається справді взяти руками, що він протиставить опір стисненню, тоді змисл дотику підкріплює здогади, викликані змислом зору. А що таке потвердження постійно наступає, то опісля не треба вже сеї спроби й тоді змисл зору дає вже сам осуди, що про їх правдивість дитина вже не сумнівається. Однак завсіди змисл дотику задержує більшу віродостойність. Се що ми бачимо, може бути позірністю (сповидністю), а що беремо руками, є для нас незбитою правдою. Сей факт стверджує також мова, яка говорить про „*д о т и к а л ь н і*“ (*handgreiflich, manifestus*) правди а точне розуміння називає „*с х о п л е н н я м*“ та „*п і й м а н н я м*“.

Поняття річи, що міститься вже у спостереженні, представляється отже як ділання фундаментальної аперцепції, яка з природи річи розвивається багато раніше, ніж ми її свідомі. Через дальше виобразування функції осуджування зискує поняття річи на самостійности й прецизії. Підмет осуду розвивається на трівкого двигача **прикмет** і станів, і так поняття річи одержує знання трівкости, постійности (*Konstanz*) у зміні прояв. Чимало непорозумінь і похибок викликав нахил мови, надати кожному предмету

думки форму іменника. Червоність, білість, чорнота, теплоту вважали довго за самостійні істотности. Аж новітні природописні науки доказали, що більшіну тих іменникованих понять належить уважати за прикмети і стани певних матерій (повітря, етеру).

Аристотель навчив нас розрізняти на кожній річі матерію (*ἡ ύλη*) і форму (*ἡ μορφή, εἶδος*). Із поняття матерії, що носить на собі знамена тривалости, незмінности, розвинулося—на всякий випадок під впливом філософського думання—поняття субстанції. Під ним розуміємо триваючу у зміні форм і перемін, рівну собі істоту річей.

У фізиці та хемії вважали довго й сьогодні ще не раз уважають атоми за останні незмінні субстанції, постійні двигачі всі перемін. В науці про органічне життя, званій сьогодні загальнобіологією, вважають клітини, або їх складники (неврони, плязми) за останні органічні субстанції.

Новітні природовці зробили в останніх десятиліттях спроб зовсім викинути з природописних наук глибоко закорінене поняття субстанції. Виходили при цьому з уповні справедливого пересвідчення, що в природі ніколи й ніде нема безоглядного супокій тільки завжди і всюди панує рух. Через внесення постійного, незмінного, яким є поняття субстанції, обріжуємо досвід. Отже намагається описати буття в природі без помочи субстанції, як сум витвору праці. Сі спроби мають певно велику вартість як метод досліду, але в дійсности поняття постійного двигача прояв не дасться усунути з нашого розуміння природного буття. Наше думання є звязане з формою осуду й не може прийняти іншої форми. Хоч ми і як міцно переконані про те, що в природі ніде не натрапиш на супокій, то всеж рух можемо поняти й засвітити собі тільки в той спосіб, що сей рух відносимо до порушеного предмету, а його нормальним станом є супокій. Отже поняття річі і субстанція є орудниками думання, без яких не можемо обійтися при формуванні й розкладі нашого образу світа.

§ 56. Причиновість і ексистенція

Розвинена свідомість усіх людей вяже події, котрі правильно наступають одна по одній, в сей спосіб, що попереджаючу подію береться як причину (*causa*), а наступаючу після неї як наслідок (*effectus*). Відношення причини й наслідку означуємо коротко як причиновість і се є знову невідкличне завдання психології розслідувати початок і розвиток сього загального людського пійманн всього, що діється.

Свій початок завдячує причиновість, як і поняття річ і субстанція, фундаментальній аперцепції. Коли ми розуміємо події нашого оточення як вияви сили об'єктивно даних осередків сили, то думка причинового зв'язку міститься вже в кожному осуді. Коли одноцільне спостереження цвітучого дерева формуємо й укладаємо в осуді: „дерево цвіте“, то вважаємо дерево за жерело сили, за причину, а квітнення як доконуваний саме тепер вияв сили, як наслідок. У наших власних волевих чинностях переживасмо перехід від волевого рішення до стягнення мускулів у безпосередності без прогалин. При подіях нашого оточення часто спостерігаємо тільки поодинокі члени ряду. Однак по аналогії наших волевих чинностей доповнюємо те, що не достав, і розуміємо завдяки фундаментальній аперцепції ці події так, немов би в них була та сама безпосередність і та сама повнота переходів. Коли у вікно влетить камінь і шибка розлетиться на прах, то ми спостерігаємо властиво тільки наступство подій. Але фундаментальна аперцепція повертає однією цілої події і кинення каміня стається причиною розбиття шибки. Коли лікар запише недужому на пропасницю хініну, то він знає з досвіду, що зажиття хініни має як наслідок спад температури. Фізіологічні процеси, викликані хініною, не є однак точно знані у своїй перебігові. Проте кожний уважатиме взяття хініни за причину, а зменшення температури тіла за наслідок.

Однак осудова функція не тільки формує й укладає спостережену подію, але також її об'єктивує. У кожному осуді самостійно утвореному й призначеному за правдивий, лежить зараз переконання, що осуджувана подія є дана об'єктивно, т. зн. існує незалежно від того, чи ми її осуджуємо, чи ні. Ся об'єктивуюча сила осудового акту передається причиновому зв'язку, що міститься в ньому і через те ми впевнені, що події в природі є зв'язані вузлом причини й наслідку. В цьому пересвідченні зміцнюють нас щораз більше правильність сповідних рухів неба, завсіди однакова зміна пір року, ріст і загибання рісні, коротко кажучи, закономірність природного перебігу, що втискається вже у свідомість нецивілізованих народів. Через те повстає віра в загальну важність причинового закону, віра, що з одного боку є мовчливою, але доконечною передумовою всякого наукового досліджу, а з другого підтверджується науковою працею, що винаходить щораз нові закономірності.

В осудах дождання піймасмо, як сказано висше (стр. 98), будучність як лежачу в теперішності тенденцію, або волеву диспозицію. Коли ми об'єктивуємо сю тенденцію, то з цього розвивається поняття умови, яку можна означити як потен-

ціяльну причину Ми впевнені тоді, що кожна подія є спричинена й умовлена всім попереднім і що вона сама знов є причиною й умовою для будучого укладу річей. Умови природного життя-буття вже здебільшого висліджені й тому природні події як затьми сонця та місяця, можна предсказати з абсолютною певністю. Духове життя людства, що є предметом історії, показує багато більшу складність, і тому тут багато тяжше ствердити всі причини й умови, а сливе неможливо на основі їх наперед віщувати.

Річ і субстанція мають свої основи у змісловому спостереженні й тому стоять у тісному звязку з простором. Причиновість повстає через перенесення досвіду власного душевного життя на події внішнього світа й тому стоїть у тісному відношенні до поняття часу. Субстанція є немов осадом (відбиттям) закон постійности, а причиновість є загальним законом усякої зміни усякого діяння.

З причиновістю вяжеться дуже тісно поняття ексистенції. Це поняття розвивається зглядно пізно, через те легше його розслідити психологічно.

Предмети зміслового спостереження вважаємо, звісно, за існуючі, однак нема приводу надто з натиском підчеркати їхнього існування і через те доводити до свідомости. Аж коли досвід доповнився і виобразувався творивами уяви, тоді могло легко виринути питання, чи ці істоти, яких ніхто не бачив, існують справді, чи ні. Подумаймо собі, що пралюдині видається у сні немов то появилася їй умерша особа. Сю подію вважає вона за справжнє переживання, с. зн. вона розуміє її як чинність умершої особи, її душі, її тіни. Ба й діти часто вважають сні за справжнє переживання. Однак зі зростаючим досвідом ці сонні образи показуються не як дійсні, діяльні особи, тільки їх поява є тоді лише станом того, хто мав сон. Дух, що його вважалося за дійсний і творчий, з'являється витвором моєї фантазії (фантазма). З того твориться нова категорія виобразування річей. Це такі категорії, яких не можна вважати за самостійні двигачів сил, тільки вони при блисшому пригляненні виявляються станами власного „я“. Так досвід учить нас, пізнавати річі й поняття, які ми вважали за самостійні осередки сил, як свої або чужі витвори мозку (привиди). Однак, як такі поняття раз витворюються, то їх тяжко позбутися, Щоби висказати, що ці поняття не можуть мати впливу, що вони не є самостійними підметами тільки присудками, треба нового своєрідного присудка. Він не сміє тут підносити особливої прикмети підмету, але мусить означувати самостійність, здібність до ділання у цілому гурту прикмет

обнятого підметним словом. На такий присудок надавався здавна існуючий у мові термін „бути“, і так повстало поняття екзистенції (існування) як відбиття досвіду, що певні осередки сили, признані за здібні до ділання, не існують. Так правда оживотворилась у свідомості щойно через те, що разураз збивала похибку, так сумнів витворив віру, як поняття екзистенції повстало із досвіду, що певні річі, що їх уважали за здібні до ділання і самостійні, мають признаки несамостійних прикмет, або станів інших істот. Та як лиш поняття екзистенції сталося звичайним орудником думання, тоді можна його вживати так у позитивних, як і в негативних реченнях. Так забобонному кажемо, що нема примар, як і життерадісна людина може виступити проти песиміста, що бачить у житті тільки терпіння, зі словами поета: „Є щастя без каяття.“ Тиран Діоніз у *Шілеровій* „Поруці“ не вірив, що справді є готова на саможертви дружня вірність. Але він переживає пригоду, якої не може не пояснити інакше тільки як наслідок саме тої вірності, про котру сумнівався, тому він кличе тоді з пересвідченням: „Вірність, се чейже не пуста мана“.)

Екзистенція означає отже тільки що здібність до ділання і тому вжеться як найтісніше з причиновістю. Німецька мова вказує на сей звязок вже й словами „wirklich“, „das Wirkliche“. Дійсним є саме тільки те, що може діяти.

Дієслова „бути“ в нашій і в німецькій мові, як і відповідних дієслів *esse* та *εἶναι* в латині та греці, вживається не лише на означення екзистенції, але також й то ще частіше, як злучки. Се викликало неодну суперечку особливо в середніх віках, коли ставили питання, чи у злучці лежить уже твердження дійсної екзистенції. По поданій історії повстання поняття екзистенції є такі спори зовсім безпредметові. Злучка — се ніщо інше, як вираз функції присудка і служить до того, щоб відділити поняттєвий зміст присудка від функції присудка. Поняття екзистенції лежить у злучці не менше, ні не більше, як у кожному чисто дієслововому присудку. Крім сього мовне означення для злучки зовсім не є у всіх мовах ідентичне зі словом, що означає екзистенцію.

§ 57. Огляд

Досі просліділи ми основну чинність пізнання в її різних формах розвитку. З неясного життєвого почування, яким зачинається душевне життя, зрізничкувалися вражіння. Ми означили їх як первневі прояви, якостево докладно означені, викликані зглядно простими побудженнями (подрозненнями) нервів. У фактичному душевному житті приходять вражіння завсіди тільки в гуртах, обнятих в одну фундаментальною аперцепцією. Сі комплекси назвали ми спостереженнями. Вражіння і спостереження творять першорядний ступінь чинности пізнання.

1) „І вірність — не брязк се пустий“ — в перекладі Цезара Білла, Шілер, поезії, Вип. II., Львів 1914.

Творива другорядного ступня назвали ми загальом виобр жіннями. Вони ризнятьс яд спостережень голови тим, що осередкового пбходження й тому стоять у тиснішому звязку з тим душевним життям. Перебїг виображїнь є з одного боку ас цї ятї вїний, а з другого аперцептї вїний. Асоцї ятї нї закони стїчностї (Kontiguität) і подїбностї відсвїчують ланїя оточення на органїзм, підчас коли увага й аперцеп цї я спричинюють перерїбку і присвоєння вражїнь. Спогал уявнї обр ази й тїповї виображїння були голови ми клїсами виображїнь, що їх можна відрїзнїти.

Тїповї виображїння творїли перехїд до треторядного стуг розвитку пїзнавальної чїнностї, яку ми взагалї можемо ознатї як сївїт думок. Пїри допомозї мови розвиваєтьс я фунда ме тальна аперцепцї я у функцїю осуду, яка форму укладає й обектї вує виображїння. Подїї нашого оточен вїяснюємо як вїявї силї означенїх осередкїв сил, яким припис ємо самостїйну екїстенцїю і сталїсть. Як відбїтек многїх осуд вїрїшених про оточення, творятьс я поняття, в яких знаходя сївїй вїра з правїльностї та закономірностї дїяння. Обектї вує сила осудової функцїї приводїть до сївїдомостї поняття відноше правдї й похїбкї і родїть почування вїри, в якому в ражаєтьс я згода осуду з дотеперїшїми досвїдами.

Правдї вї осудї назїваємо пїзнаннями; останнї вїмагаю щоби справжнїй перебїг дїяння вїдповїдав їм та щоби настути основанї на сьому вїщування. Огляданїй і пїзнанїй нами сївїт н ходїтьс я в просторї, що, унятїй понятево, представляєть нам як безконечне контїнуум о трьох вїмїрах. Всяке дїяння вї буваєтьс я в часї, що його мусїмо уявїти собї як безконечне ко тїнуум о одному вїмїрї. Всї фїзїчнї проявї є підчїненї ч словїм законам і можна їх пїзнати всесторонно аж то, коли їх закономірнїсть зведена до чїслового вїра зу. Із функцїї суду розвиваютьс я з природї рїчї оруднїкї думання субста цїї і причїновостї, а тї оруднїкї ми мусїмо прикладати, всїх змїстїв думання.

Так розвиваєтьс я з неясного жїттьового почування через чї раз бїльше рїзнїчування і вїтворення новїх сил та функцїї обр закономірно перебїгаючого дїяння, що його щораз точнїше пїзн ємо й опановуємо. Представнїком сього розвитку є гнї до збер ження жїття. Мусїмо пїзнати наше сточення, або мусїмо загїв тї. Розвиток усїх духовїх сил є нам накинений і саме через то примус розвиваєтьс я основна функцї я пїзнавання до так вїзна ннх успїхїв. Звїрята дїстають у спадщїнї разом із органїзмом рї придбанїх вїправою остережнїх і природнїковїх (їнстїнктовїх) рї

хів які здебільшого вистачають до збереження життя. Сі механізми, вистачаючі тільки для пересічних усіхів, ніяким робом не вистачають людині. У неї головну роботу мусять виконувати вищі осередки, що дають змогу принатуритись до ситуації, даної в кожній хвилині, але зовсім не ідентичної з ніякою попередньою. Тому то людина в дитячому віці є безпомічніша, ніж звірина й вимагає довшого плекання, щоби її духові спосібности мали час розвинути ся, щоби відповісти поставленим їй далеко більшим завданням.

„Vögel, entschlüpft dem Ei, sind, was sie sollen, von Anfang.

Langsam wächst der Mensch, aber zum Herrscher der Welt“¹⁾

Однак основна функція пізнання, не є ніяк ізольована, як се вже замічено висше, тільки лишається у постійному відношенні з двома другими чинностями, почуванням та хотінням. Але двигачем усіх трьох чинностей є тенденція вдержати й звершити поєдинче життя і життя родове. У психології почування, до якої тепер переходимо, знайдемо сю тенденцію, виявлену ще яркіше, а при сьому матимемо нагоду розглянути взискані досі факти в їхніх відношеннях до загального життя.

¹⁾ „Птах, що клюється з яйця, є тим, чим повинен, з початку, Звільна людина росте та на владуку землі.“

ДРУГИЙ РОЗДІЛ

Психольогія почування

§ 58. Загальна характеристика почування

Почування схарактеризовано як особливу основну функцію свідомости, що виразно відрізняється від пізнання й хотіння. За-разом однак являється почування для генетичного розгляду як початок і як основа душевного життя взагалі. На наступаючі впливи оточення реагує душа в першу чергу почуванням, яке ми ізза його хаотичного, ще цілком не зрізничкованого характеру означили як неясне життєве почування. Вже се почування порушається в противенствах вдоволення та невдоволення, при чому з початку стани невдоволення мабуть переважають.

Отже вдоволення та невдоволення—се перші реакції душі на внішні й внутрішні подразнення. Обидва виповнюють заразом свого рода сторожеву службу. Всьо приємне старається організм задержати, всьо неприємне відсунути від себе. Отже взагалі приємне пособляє збереженню, а неприємне шкодить йому і так уже найпримітивішша психічна чинність приневолює організм до доцільних рухів, що пособляють збереженню. Але так взагалі доцільні рефлекси, як також первісні, не зрізничковані почування вдоволення й невдоволення вистачають тільки для пересічних грубих учинків. Більше складні життєві умови вимагають ніжніше відтіньованих і ліпше приспособлених реакцій. Між подразнення й реакцію всуваються з бігом розвитку описані в попередньому розділі переживання. Вражіння, спостереження й осуд дають нам змогу точніше пізнати ділаюче подразнення в його сподіваних наслідках. Через те принадне нам помірковане невдоволення, бо знаємо, що пізніше з сього виходять стани вдоволення, або ми відступаємо від зберігання хвиливої розкоші, щоби уникнути трівких болів, котрі, як учить досвід, з них виринають. Одначе завсіди залишаються і невдоволення симптомами й побудниками, вони завсіди остаються у тісному відношенні до збереження життя.

Вільгельм Вундт прийняв у новішому часі поруч протипротивенств вдоволення і невдоволення два інші основні напрямки почувань, а саме: протипротивенство між подразненням і заспокоєнням а напругою й визволенням. Подразнюючо ділає на пр. червона барва, підчас коли голуба втихомирює. Так само високі тони мають у собі повсякчас щось дратуючого, натомість низькі впливають заспокоюючо. Під заспокоєнням розуміємо при сьому ще й се, що звемо зупином або депресією, сьовом загальне припинення (зменшення) життєвого процесу. Подразнення й зупин є на перемину звязані то із вдоволенням, то з невдоволенням, але творять своєрідний основний напрямок почування. Почування напруги переживаємо найчастіше в стані дождиданки, підчас коли настання дождиданої події викликає почування визволення. Так само відчуваємо напругу при зосередженій увазі. Коли напруга надто сильна, то вона ділає побудливо й приємно, а коли доходить до високого ступня, викликає невдоволення.

Отжє Вундт розрізняє три основні напрямки почувань: вдоволення й невдоволення, подразнення й зупину, напруги й визволення. У справді переживаних почуваннях ділають часто всі ті основні напрямки спільно, однак виразно відрізняються один від одного, а кожний з них трапляється також в дійсному житті деколи незмішано.

Проти сеї класифікації підніс *Освальд Кільпе (Külpe)* заміти дуже важливі. *Кільпе* вийшов із досвіду, що станів вдоволення і невдоволення, що їх ми пережили раніше, не можна відтворити в той сам спосіб, як вражіння і спостереження. Основаною на сьому та старанно виконаною низкою спроб *Кільпе* зробив нам вельми правдоподібним се, що подразнення й напруга не є почуваннями, але вражіннями, бо всі особи, з якими робили досвіди, могли їх без труда відтворювати наглядно. Натомість виявилось, що вдоволення і невдоволення або зовсім не можна собі виобразити, або тільки з трудом. Акт пригаду або наново витворення стан почування в його первісній живості, і так повстає почування дійсне а не пригадане, або спомин про колимише вдоволення і невдоволення не випликує нічого іншого, як тільки цілком ненаглядне й мертво знання сього, що ми тоді пережили, вдоволення і невдоволення. Тож *Кільпе* дивиться тільки на вдоволення й невдоволення як на почування і мабуть його правда.

Загальними прикметами почувань можемо назвати ось які:

1. Усі почування порушаються в протипротивенствах, між якими накопидиться більша або менша полоса індиференції (рівнодушности *Indifferenzzone*). Сі протипротивенства ставляється до себе не як додатний і уємний напрям числового ряду, лиш обидва протипротивенства належить усе розуміти як додатні стани, що відрізняються від спокійного стану ума. Невдоволення є так само уємним вдоволенням, як вдоволення можна назвати уємним болем.
2. Усі почування мають чималі відтінки інтенсивности, а чим більша ся інтензивність, тим сильніший вплив почування на загальний стан свідомости.
3. Всі почування виявляються в рухах, а останні можна вважати у великій часті за характеристичні признаки (симптоми) існування почувань.
4. Характеристична прикмета почувань основується дальше на сьому, що вони через часте повторювання понук, які їх викликають, вельми тратять на інтенсивности, або, як зви-

чайно кажуть, притуплюються. Се притуплення грає також при повстанні мови важну роль (як ми бачили вище стор. 90 і слід 5. Почування стоять усі разом у тісному звязку зі збереження життя і тому є під біологічним оглядом незвичайно важні.

§ 59. Почування й афект

Певний перебіг почування, що виразно відрізняється від спокійного стану ума й має інтенсивний вплив на загальний стан свідомости, називаємо афектом. У дійсному переживанні більшість почувань творить складники афектів. Отже нема означеної межі між простим почуванням а афектом, є тільки межа плинна. Мова витворила чимало виразів на афекти й давній психологія багато займалася їхнім описом та класифікацією.

Характеристичним для афекту є його вплив на загальний стан організму. Під сим оглядом *Кант* поділив афекти на стеничні й астеничні. Стеничні афекти (від *σθένος* сила) ступенують взагалі життєві функції і збільшують мязеву силу. Наслідком астеничних афектів (*ἀσθενής* слабкий) є ослаблення й обезвладнення. До стеничних афектів належать на прикл. свавільна втіха, гнів, лють, а астеничних страх, непереможна втіха, жура.

За афектами йдуть у парі переважно рухи. Їх уважають за симптоми афектів і відповідно до сього називають рухам виразу. Сі рухи вказують або на інтенсивність, або на якість, або нарешті на зміст виображення афектів. В рухах беруть визначну участь означені групи мязів і то в першу чергу мязи обличчя, далі мязи рамен і рук, а нарешті також зняряд ходу. Крім сього ділають іще мязи кровоносних посудин і викликають звуженням або розширенням кровоносних посудин характерні для певних афектів появи бліднення і червоління.

Інтенсивність афекту виявляється особливо яскравим рухом серця. При сильних афектах сей рух є спершу дуже прискорений і сьому відповідає часто також бурливий перебіг виображень. Коли афект іще ступенується, то наступає засті серця, а через те обезвладнення, як при страху або при першій можній утісі.

Якість афекту виявляється особливо виразно в так званих мімічних рухах мязів обличчя. Різні афекти мають цілком означені, тільки їм придані мімічні рухи, і ми пізнаємо прияву сего афектів з виразу обличчя, при чому однак судимо більше по загальному вираженню, ніж по поодиноким рухам.

Зміст виображення афектів виявляється головно в патомімічних рухах рамен і рук, при чому можна розрізняти

обидві форми вказових і наслідуючих рухів. Із пантомімічних рухів розвинулася мова рухів (міміка), що творить важний орудник порозуміння у глухонімих і в деяких нецивілізованих народів.

Руки виразу нераз описували й розсліджували ізза їхньої ваги для красномовства та драматичного мистецтва. Знайшли, що рух виразу ділає часто зміцнюючо на сам афект. Тому Лесінг радить акторам дуже справедливо, щоби наслідували виразові рухи афектів, оскільки можна їх викликати довільно. Тим робом викликається в них сам афект і він видає опісля сам із себе мимовільні рухи виразу. (Лесінг, Гамбурська драматургія, третій уступ).

В новішому часі розсліджували психологічний початок рухів виразу та знайшли, що вони представляють рухи, які первісно служили тій цілі, що пособляє збереженню, а опісля зійшли до самих симптомів. Так ось вираз лица при солодкому смаковп показує уставлення уст можливо найдогідніше до прийяття дальших таких подразнень, підчас коли гіркий смак викликає рухи уст, пригожі до сього, щоби відкараскатися від дальших таких подразнень. Ті самі рухи виразу є тепер симптомами почувань вдоволення й болю взагалі. Мова зберігла се походження із смакових вражінь у зворотах „солодка розкіш“ та „гіркий біль“.

§ 60. Клясифікація почувань

Незвичайно велика різnorodність станів почування вкладає на психолога обовязок подбати про їхнє прозоре впорядкування. Однак при змінливому характері почувань неможливо дати поділу, що вповні відповідає строгим вимогам льогіки. Поодинокі члени поділу не будуть ніколи один одного зовсім виключати, тільки переходитимуть один в одного численними посередніми ступнями. А до сього долучається ще й те, що індивідуальні різниці при почуваннях є ще більші, ніж при вражіннях і спостереженнях. Тому мовні означення ще більше не можуть тут відповідати справжнім переживанням, ніж при інших психічних проявах. Всеж лишається ще невимовна решта, яку може відкрити тільки той, хто є в силі найвірніше відчувати говдрячого. Тож при спробі клясифікації мусимо обмежитися до винаходу типових головних форм почувань і до пізнання їхніх умов походження.

Важну основу поділу дає розгляд різних ступнів розвитку. У тому значінні, про яке ми говорили висше (§ 9), розрізняємо тут наперед почування, злучені зі змісловими вражіннями і спостереженнями й називаємо їх по давньому змісловими почуваннями. Від них істотно різні ті почування, що лучається з проявами пізнання друго- й третьорядними, отже з виображіннями й осудами. Означім сі душевні стани як висші почування.

Зміслові почування або почування перщорядні, по вражінням і спостереженням, з якими вони злучені, дадуться

поділити дальше на почування барви й тону, нюху, смаку, теплі й зимна. До них долучилисьби опісля розмаїто ступеновані рухові почування й так зване загальне почування. Хоч і як не булиби важні сі почування як основа душевного настрою й гаразду, те всеж таки в розвиненому душевному житті почування злучен переважно з виображіннями й осудами і належать до явищ другорядного й третьорядного ступня розвитку свідомости. А щоб мати перегляд незвичайно великої різноманітности вищих почувань мусимо оглянутися за дальшою основою поділу. На таку надається перш усього відношення до збереження життя, яке є характеристичне для більшости почувань і можна його легко доказати.

Так у кожної органічної істоти, як і в людини гін до збереження має дві різні форми. Сі обидва гони можемо назвати коротко: гін до самозбереження і гін до збереження роду. У людини, яка, по знаному вислові Аристотеля, з природи є істотою соціальною (*ἄνθρωπος φύσει πολιτικὸν ζῷον*) і своє життя може зберігти тільки спільною працею, гони до збереження роду передусім буйно розвиваються. При сьому грає особливо визначну роль почування, бо на наше життя почувань має вплив не тільки власне добро й недоля, але також добро й горе спільноти, до якої належимо. А чим різnorodніш стаються життєві умовини й чим багатше розвивається спільне життя, чим більше через те різничкуються інтереси й характері людей, тим багатше розвивається життя почування, тим витворюються розмаїтші форми почувань. Родина, громада, держава, бачі ціле людство входять у круг нашої свідомости й викликають наслідком свого значіння для збереження одиниці й цілости багато нюансовані й розмаїто ступеновані почування й афекти.

Найлекше переглянемо се багатство, коли розглянемо напереті почування, що доторкаються збереження власного життя. Вони творять у своїх різних формах основу для почувань, що їм викликає в нас доля й недоля родини, громади, цілого людства.

Відповідно до сього розрізняємо:

1. Почування, що усвідомлюють нам наше відношення до самозбереження. Назв'їм їх егоїстичними, або індивідуальними (особневими) почуваннями.
2. Почування, що тикаються долі й недолі, родини, або родинні почування.
3. Почування, що відносяться до долі й недолі суспільства до якого ми належимо, або патріотичні почування.
4. Почування, що відносяться до долі й недолі наших ближніх: взагалі; се почування симпатії або спочування.

До цього треба додати ще багато родів почувань, які розвиваються в частині з оглядання природи й цілого світа, по частині з відношень одиниці до загалу, а накінець такі, що родяться із міркувань про власне душевне життя. Найважливіші з тих дуже складних родів почувань є:

5. Моральні почування,
6. Релігійні почування,
7. Естетичні почування,
8. Інтелектуальні (розумові) почування.

В усіх цих групах не зроблено різниці між почуванням і афектом, що після сказаного в § 59 не потребує дальшого обґрунтування.

§ 61. Індивідуальні почування

Коли виображіння якоїсь річи або події в нашому оточенні викликає в нас того рода асоціації й осуди, що ми пізнаємо її як шкідливу для самозбереження, тоді повстає почування невдоволення; колиж пізнаємо її як пособляючу, тоді повстає почування вдоволення. При цьому належить замітити, що не справжня, тільки сповидна шкідливість або корисність означає природу почування. Дальше почування буде йнакше відповідно до цього, чи річ або подія є змістом виображіння. Наприкінці мусимо замітити, що шкідливі річи й події викликають багато різnorodніші ступенування почування, ніж корисні. Який рід почування викликає в нас виображіння шкідливого предмету, се залежить від того, чи ся річ спонукує нас до опору, чи сей опір успішний, чи ні, на кінець від того, чи сей предмет є шкідливий актуально, чи тільки потенціально. Актуально є шкідливий той предмет, якому приписуємо намір шкодити нам, на прикл. дикий звір, ворог; знову потенціально шкідливий є на прикл. надлітаючий залізничий поїзд, що є зовсім безпечний для тих, що від нього відповідно віддалені, але розторощує того, хто хіба лежить на шинах. Так само потенціально шкідлива є кожна інша машина в бігу, дальше бездонна пропасть, вогонь, морські хвилі.

Ступенування сили шкодження є чисельно безконечні, але для суб'єктивної природи почування вистачає розрізнявати п'ять ступнів. Силу шкідливої річи признаємо: 1) переможною, 2) більшою від нашої, 3) рівною нашій власній, 4) меншою від нашої власної, 5) незначною. Для короткості означуватимемо актуально шкідливий предмет при наступному поділі словом „ворог“.

Коли в нашому оточенні проти нас виступить ворог, яком приписуємо переможну силу, то почування, що повстає в нас спершу, се страх. Колиж ворог вабить нас до опору, то спробу до сього або зараз покидаємо й чуємо резигнацію, аб виконуємо опір з відвагою розпуки. Коли спроба поведеться, то маємо почування тріумфуючої гордості а коли уляжемо перемозі, то наступає розпука.

Коли ворог не має переможної сили, але всеж таки виявля силу, більшу від нашої, то його вид, або виображінн його близоти не будитиме вже страху, а тільки тривогу. По дразнення до опору викличе почування відваги, згноблене подразнення викличе почування терпіння, піддачі. Успішний опір збудить тріумфуючі почування, безуспішний викличе може н розпуку, а хіба тільки придавлений настрій, відповідн до сього, чи безуспішний опір збільшив силу ворога, чи зменшив чи не змінив її зовсім.

Коли ворог має сповидно рівну силу, то його виображіння викликає спершу неприємність. Коли дразнить нас до опору повстає гнів, коли опір відкладається, жадаба пімсти. Якщо опір здавиться, то повстає знову почування терпіння. Однак останнє переважно є змішане з іншими почуваннями, и прикл. релігійними й тому властиво рідко його спостерігаємо в чистій своєрідности. Успішний опір родить почування побіди, безуспішний томляче почування упокорення.

Коли ворог сповидно має меншу силу, то його виображіння будить зразу досаду. Подразнення до опору виступає на яву через почування сердитости. Наслідком успішного опору є почування вдачі, безуспішного — почування невдачі.

Колиж сила ворога незначна, то його виображіння викликає почування висшости (переваги), а подразнення до опору може що найвисше виявитися як охота до глузування.

Один і той сам ворог може в різних осіб будити найрізномодніші почування. Ось так дика звірюка нажене страху узброєному але невинному в стрілянні подорожньому. Він або підчиниться зрезигновано своїй судьбі, аб вхопить за оружжя з відвагою розпуки. Як улучить надсподівано звірину, т огорне його почування тріумфу, колиж не вцілить, то обійме його розпуку. Якщо подорожній вправний стрілець, то на вид звірюки почуватиме мож боязнь, однак вона вмить заміниться у відвагу, він ухопить за оружжя й таки тріумфуватиме, вбивши звірюку. Собака, що кидається на перехожого з гавканням, викличе відповідно до вдачі даної людини страх, боязнь, досаду й пересердя, або й почування перемоги, погорди й глузування. Часто приписують переможну силу ворогови, що об'єктивно має тільки малу, а то й зовсім не має сили шкодити. Так жінки обхоплює страх, коли побачать мишу. Більша дразливість жінок, скорі рухи звірятка, що не дають спомоги втекти, спричиняють те, що невинне звірятко видається непереможним ворогом.

Коли предмет не є шкідливий актуально, а тільки потенціально, то почування, поминувши гидоту, що виявляється при вражіннях смаку, буде кермуватися рівнож сповидною силою річи й ступенуватиметься від ніяковости аж до жаху. Річи, шкідливі виключно потенціально, щойно тоді викликуватимуть почування, коли ми пізнали шкідливе ділання даної річи. Так парова машина в бігу на разі буде нам рівнодушна. Але коли ми раз бачили, як її колеса вхопили якусь особу, то на її вид за кожним разом огорне нас почування ніяковости, яке відповідно до нашої вдачі може ступенуватися й до жаху.

„Und in Poseidons Fichtenhain tritt er mit frommem Schauder ein.“¹⁾ Божество, що на його посвячену землю вступає Ібік, є у виображінні співака потенціально шкідливе, бо воно може принести людині багато нещастя. Тому почування, що повстає з того виображіння, дуже влучно називається страхом. В признанні великої сили божої істоти показується однак побожний спосіб думання співака, тому означення „святий страх“ є незвичайно влучне.

Якже знову на нас ділає виображіння предмету, який ми признаємо за корисний, то повстає з початку вдяка, коли пособа для нас є актуальна, а при більшій силі пособляти нам будиться поважання. Колиж пособа не є актуальна, а тільки потенціальна, тоді маємо почування прихильности, що має різні ступні відповідно до сили й волі особня, щоби нам пособляти. Отже ми є вдячні за зроблену услугу, пошану відчуваємо для батьків та вчителів, що пособляють нам часто й усякими способами. А прихильність відчуваємо для приятеля навіть тоді, коли він нам саме тепер не робить нічого доброго.

Інші почування повстають знову тоді, коли на нас ділає виображіння події, яку признаємо за шкідливу, або корисну. Загально можна назвати ці почування радісними або болючими.

Шкідлива подія, яка нам загрожує в непевній будуччині, родить у нас почування жури. Коли наблизиться пора здійснення, тоді відчуваємо побоювання, а коли подія ось-ось скоїться, то побоювання ступенується в горячковий несупокій. Обидва останні почування є часто мішані, бо до них прилучається ще промінчик надії. Коли не наступає те, чого побоюємося, то будемо почуватися вільні, облекшені. А як наступить, тоді повстає біль, грижа, терпіння, образа.

Коли пізнаємо корисність події, тоді повстає радісне дождання, в тьму випадку, коли подія ще перед нами, а горячкова нетерплячка тоді, коли вона близько нас. Коли сподіване

¹⁾ „Між Позейдонових смerek

В святім страху вступає Грек“. Шілер, Поеції, Випуск II., Львів 1914. Журавлі Ібіка, вірш 11—12 в перекладі Остапа Грицака.

не наступає, повстає розчарування, а як наступить, то повстає радість, ликування, розкіш, захоплення.

Занедужання батька родини, якого смерть принеслаби родині такої матеріальну втрату, викликає у членів родини в першу чергу журу, поминаючи родинні почування, що їх обговоримо пізніше. Коли недугу можна вилічити тільки небезпечною операцією, то кілька днів перед операцією огорне членів родини побоювання і горячкової несупокій. Як операція удасться, то во будуть почувати себе вільними й облекшеними, знову поминаючи почування вдяки для лікаря. А як наступить смерть, то повстають, звісно, згадані болючі почування. — Почування, що їх викликають радісні події, можна помічувати в диточій кімнаті у всіх ступнях і змінливості від початку грудня аж до Різдва

§ 62. Індивідуальні почування (Дальше)

Досі розглянені особневі почування мали свій початок у річата подіях оточення, які ділали на організм. Але ще в почуваннях викликувані фізичними та психічними подіями в самому організмі.

Людський організм має, як кожний організм, свої своєрідні умови існування. Сі умови, на прикл. приймання їжі, рух членів, приймання кисня із повітря і т. п. назв'ям коротко вимогами організму. Сі вимоги стаються замітні в людини а в частині у звірат часто через суб'єктивні стани, а особливо через почування й таким чином вони стаються потребами. Вимоги приймання їжі й напою суб'єктивно позначаються почуваннями голоду й спраги. Ся переміна об'єктивних вимог на суб'єктивні потреби пособляє у високому ступні самозбереженню, ба навіть є його доконечною умовою. Потреба сама, як тільки станеться актуальною, в почуваннях невдоволення, підчас коли її задоволення лучиться із задоволенням. Колиж потребу задовольнить більше, ніж вистачає, то ушкодження збереження життя, викликані надміром, помітно виявляється знов у почуваннях невдоволення.

З культурним розвитком життєві умови людей сталися багаті складніші, а у звязку з тим потреби незвичайно збільшилися. Тому сьогодні потреби не відповідають уже об'єктивним вимогам. Ба навіть через привичку ми викликали потреби, що їх задоволення цілком уже не причиняється до збереження життя. Але гочуваннями потреб ділає далше так само. Воно приспособлюється до сновидної, а не справжньої потреби для збереження життя. Вживаннями алькоголевих напоїв та курення тютюну сталися сьогодні потреби для тьми-тьменної людей, хоч науково доказано, що задоволеннями цих потреб є далеко шкідливіше, ніж корисне. І справді, з початку організм бореться проти ділання таких матерій. Тільки дуже небагато людям принесла задоволення перша склянка пива, або перше цигаро. Але повільна звичка побороє первісне невдоволення і приймати сього рода матерії стається потребою.

Наперед можна потреби поділити на тілесні й душевні. Тілесні є знов: матеріальні й функціональні.

До матеріальних потреб тіла належать перш усього потреби поживи й напиту. Існування тих потреб замічається, як звісно, голодом і спрагою, а їх задоволення позначається почуваннями насичення й покріплення.

Функціональні (чиннестеві) потреби тіла виявляються таким робом, що поодинокі знаряддя бажать чинности, бо йнакше знидіють. Особливо виразно замічаємо потребу руху, коли ми довго сиділи, і сей рух є серед таких обставин сам собою приємний. Надмір руху викликає неприємне почування втоми, що виявляється то у зльокалізованих вражіннях болю, то в загальному виснаженні.

Душевні потреби є виключно функціональні. Всі основні функції свідомости жадають виявити свою чинність, а як одна з них мусить довго дармувати, то тоді повстають виразно означені почування невдоволення.

Коли ми були довго в п'їтїмї, то хочемо бачити, а всьо, що бачимо, справляє нам радість як заспокоєння потреби світла. Щось подібне переживаємо змислом слуху після довгої тиші. Та не тільки змисли, але й наша сила уяви, наша осудова функція жадає чинности. Всьо, що дає нам нагоду проявити з успіхом чинність сих функцій, справляє нам утіху, а се вдоволення з чинности нашої інтелектуальної потреби функції, називаємо інтересом. Отже коли я кажу: хтось цікавиться музикою, малярством, то розумію під тим, що все, що торкається тих річей, дає йому нагоду приємно займатися.

Однак не тільки розумова чинність, але також функція почування вимагає чинности. Поруч інтелектуальних є ще також емоціональні (від англійського слова emotion, вимовляй: емошен = почування) потреби функції, що їх заспокоєння приносить вдоволення. Після довгого одностайного заняття немов тужимо за подразненням. Хлібороб, що ходив цілий тиждень за плугом, хоче в неділю похміллям, або бійкою в коршмі розбурхати свою кров. Римська голота, що дармувала й кормилась цісарською харчу, прагнула глядіаторських видовищ, в яких її емоціональна потреба находила заспокоєння. Ще сьогодні стрічаємо в полудневій Франції та Іспанії боротьби биків, що ділають так само. Морально висше розвинені суспільні класи заспокоюють свої емоціональні потреби функції в зовсім інший спосіб, благородніший, ідучи на прикл. на виставу доброї драми. „Облекшене виладування“ боязни, спочування та інших почувань є тим, що Аристотель розумів під катарзою (*κάθαρσις*), як се доказали

новіші дослідники. Ось так ділання доброї трагедії не є ніш інше, як убагороднений спосіб заспокоєння емоціональної функціональної потреби. Сеж прецінь належить до високого завданн мистецтва так заспокоювати сю природну для людей потреб щоби з того вишло убагороднення, а не здичіння умів.

І основна функція хотіння прагне чинности. У нас є потреба хотіти, с. зн: поставити нашій діяльности означену мет Осягнення сеї мети, отже успішна чинність є в собі приємн хочби й осягнена мета мало значила для нашого дальшого житт Існує як раз радість з удачі й невдоволення з невдачі, а почування впливають із функціональної потреби хотіння. Розв'язи загадок, тяжких математичних задач, власним трудом здобу розуміння тяжкого місця у якогось латинського чи грецького письменника дають нагоду переживати такі почування вдоволенн й невдоволення.

Взагалі можна сказати, що з виконуванням кожної функції йде в парі почування вдоволення. Але при функціях, чинних що дн що години, се почування притуплюється і стається аж тоді поміне, коли задержка функції якийсь час приносила невдоволення. Та радіє подужанець по довшій недузї кожним удатним рухом: ходження, стояння, кожний хватний рух є для нього джерелом утіх *Грілпарцер* змалював сі почування зі звершеною життєвою прадою у своїому вірші „Подужанець“ (*Der Genesene*).

Від правильного заспокоєння або задержки найважніших тілесних та душевних функціональних потреб залежить се, що звичайно називаємо настрем. Мусимо вважати його за суму почувань, злучених із функціональними потребами; такі почування поодинокі є за слабкі, щоби дійти до свідомости. Успішна діяльність, злучена з тілесним здоровлям, дає у висліді задоволення бадьорий настрій. Тамже, де більшина функціональних груп не може проязити чинности, настає зараз пригноблення і не задоволення. Якжеж сі групи є виразно означені й черз те пригожі до того, щоби надати сим думкам означений напрямок, та повстає почування туги в його різних відтінках та (змінливостях). Людина з музикальним хистом, що довго не мала ніякої нагоди бути на опері або на концерті, відчуває се як задержку певної групи функцій та тужить за доброю музикою. Кинени у чужину тужить за вітчиною (туга за вітчиною — ностальгія). Натомість незадоволений є урядовець, що мусить жити в маленкому, забитому місточку, коли завдяки своїй освіті та звичкам може знайти діяльности, бажаної для своїх здібностей.

До розгляданих досі функціональних потреб приходить іш загальна, яку назвемо потребою вислову. Як афект

видають - із себе рухи виразу, так само існує в нас потреба висловити се, що ворушить і займає наше нутро. „Чим серце повне, те переливається через уста“. Хто повним спочутливості слуханням дає нам нагоду виговоритися, той робить нам добродійство, тому ми вдячні. Висловлення наших думок і почувань дає нам цільгу й навіть сумні душевні настрої стаються через те виносливіші. Марія Стюарт знає, що Єлисавета після стрічі з нею не загається підписати присуду смерті, проте вона почуває в собі у високому ступні розраду й полегкість, сказавши ворогови те, що здавна накіпало їй у серці. Рух вислову має переважно той наслідок, що афект умірковується, але деколи сей рух ділає зміцнюючі через почування, злучені з самими рухами. Так само розгніваний трохи втихомирюється, коли влекнить собі словами, але може трапитися, що він договориться до ще більшої люті. Однак у загалі заспокоєння потреби вислову родить вдоволення, задержка-недоволення. Коли задержка потреби вислову тріває довший час, то се може спричинити в наслідку деколи й тяжкі ушкодження цілого нервного укладу.

§ 63. Родинні почування

Родинне життя є першою умовою збереження а опісля й у благороднення людського роду. Тут повстає спершу те почування, що є найважнішим чинником морального звершення людського роду, а саме любов. Тут учиться людина пробивати огорожу себелюбства (егоїзму) й брати участь у долі й недолі інших істот.

Любов повстає спершу між чоловіком і жінкою і є на першому ступні культури чисто змислова. Але як тільки рільництво приневолило людину до сталого осідку, а через те залишалися чоловік, жінка й діти постійно, чи бодай довше разом, змислове почування щораз то одуховлювалося й ублагороднювалося. Любов між чоловіком а жінкою завершується в стремлінні посідання одно одного. З тим лучиться дуже часто обава стратити улюблену істоту в користь другої. Ненависть до ворога, якому приписуємо намір зрабувати нам улюблену істоту, набирає тут властивої форми заздрощів.

З дальшим розвитком бачить відтак жінка в чоловіці не тільки коханця, але також кормителя й оборонця. Все, що йому шкодить та помагає, шкодить і помагає також їй та побуджує через те всі почування, описані в попередньому параграфі. Тільки долучується ще до сього любов, що ступенує вдоволення та біль і за разом надає тим почуванням особливе забарвлення. Зворушливо

змальовані сі почування, як звісно, в шестій книзі Іліади в сцені між Гектором та Андромахою. Зновже чоловік бачить у жінці не тільки кохану, але й матір своїх дітей, наставницю його домівств, учасницю його журб. Так долучається опісля до любови ще об'єктивна вдяка й пошана й зав'язує вузол так тісний, що кожне з них бере участь у терпінні й radoщах другого.

Любов батьків до дітей є інакша. Мати відчуває кожний бачок дитини як свій власний. Дитина є саме кістю з її кости й так і є частиною її самої. Можна помічувати виразно, що матірня любов є найсильніша тоді, як довго ще дитина мала й зовсім безміснична, та що меншає її сила, коли дитина зачинає бути самою людиною. Матірня любов в може першим і найпервіснішим безкорисливим зворушенням у людини. Вона є доказом сього, що людина є здатна ставити свої власні інтереси зовсім на останньому пляні та посмічуватися вповні для добра других. Тож факт матірньої любови є як найбільше значіння. Природа батькової любови до своїх дітей є цілковито інша. Батько бачить у своїх дітях не частину себе самого, а тільки в певному сенсі свої сотворіння. Діти носять його назвиско, він за них відповідає і хоче, щоби вони у співжитті, до якої він належить, збільшали його повагу, робили його честь, а може й хоче, щоби помагали йому у виконванні його звання. Хоч батько нераз приносить велику жертву для своїх дітей, то всеж таки він рідко коли зливається з дітьми так тісно як мати.

Любов дітей до батьків ґрунтується головню на обговорених уже почуваннях вдяки й пошани. Діти бачать у батьках людей, і їм постійно помагають. Дитина, яку карає матір, тулиться частенько зараз таки після кари до її лона, бо його вважає завжди і найбезпечнішим захистом. Чим діти стаються самостійніші, тим більше залежить від поведення батьків се, чи вдяка й пошана їм триватиме ще довше. Батьки мусять безнастанно позискувати собі любов та прихильність дітей постійним піклуванням і строгим доглядом.

Обопільне відношення братів та сестер залежить не так дуже від так званих „узлів крови“, як радше від особистої своєрідної вдачі кожного з них і від їх постійного співжиття. Тут трапляються симпатії й антипатії, як між іншими людьми. Сінахили мислять дифікуються й огріваються переважно почуванням спільної приналежності, що лучить членів родини. Родина творить супроти внішнього світа замкнену цілість, а кожне шкідливе, або корисне дієння із вні збуджує в кожного члена з окрема почування вдоволення й невдоволення.

§ 64. Патріотичні почування

Із родини розвинулися саме в наслідок осілого життя, обусловленого рільництвом: суспільство, держава. Вийшовши з потреби, щоби спільною працею облекшити боротьбу за життя, будить держава в іще висшому ступні, ніж родина, почування спільноти. Всього, що, здається, призначене їй на шкоду: їй користь, будить конечно всі ті почування, які повстають у нас через гін до самозбереження, тільки вони, зміцнені знову почуваннями спільноти, одержують таким робом своє власне забарвлення. Ми ненавидимо ворога, що загрожує нашій вітчизні, любимо володаря, що дбає про її добро, з пожертвуванням несемо майно їй на службу. Се все ділає в нас тим сильніше, чим виразніше відчуваємо, що всі громадяне є одної думки з нами. Всі ті почування означемо назвою патріотизму та любови вітчизни. У кожній великій війні можна бачити цілу скалю патріотичних почувань: страху й розпуки, обави й одушевленої відваги, упокорення й гордого почування побіди.

Що тут можуть виринути конфлікти з почуваннями самозбереження й родинними почуваннями, се самозрозуміле. Історія й поезія достачають вельми багато прикладів конфліктів між патріотичними й особневими почуваннями. Пригадаймо хочби з одного боку короля Кодра, Леоніда, П. Деція Муса, Арнольда Вінкельріда, а з другого Алькібіяда й Коріоляна. Доходить також до конфліктів між родинними й патріотичними почуваннями. Спартанка, що наказувала своєму синові вернути зі щитом, або на щиті, була більше патріоткою, ніж матіррю. Так само каже Гектор до Андромахи, що хоч його тягне до неї велика любов, то всеж таки спонукує його щось до боротьби.

Коли суспільства з культурним розвитком лучаться в більші держави, то творяться всілякі партії, з котрих кожна на свій лад хоче державі служити й бути корисною. Так повстале партійне життя дає нераз привід до почувань, що їх можна назвати політичними. Їх джерело те саме, що й патріотичних почувань: і вони повинні бути ідентичні з тими. Але вже в старині траплялося, що ненависть між політичними противниками нераз була більша, ніж ненависть до ворогів вітчизни. На всякий випадок такий стан є дуже небезпечний для спільноти.

§ 65. Спочування

Родина й вітчизна розвинули в людини почування, що підносять її понад їїж власне „Я“ та кажуть брати участь у долі й недолі інших людей. Сі всі почування стоять іще у виразно заміт-

ному відношенні до самозбереження. Від долі моєї родини зажить у більшому або меншому ступні мій власний гаразд, а вор що загрожує моїй вітчизні, може столочити мої засіви, мене огбити, поволокти до неволі, або й убити. На початку культурного розвитку переважають якраз ті самолюбні мотиви. Посідання любленого предмету жадаємо зразу з самолюбно-пристрастипонук. Після заспокоєння жадоби щезає вскорі інтерес та учасЩойно тривале спільне життя родить, як ми бачили, ті благородніші почування та спричинює, що ми любимо свою родину, наигорожан без огляду на користь, яку вони нам дають. Сю безрисну участь називаємо спочуванням.

Спочування має свій початок у сьому, що вид чужих рубудить у нас гін наслідувати сі рухи. Колиж сі рухи є виразафекту, то через наслідування рухів повстає також сам аф(див. висше стор. 131.). Бачучи, як хтось плаче, діти зачинакзвичайно теж плакати. Коли бачимо, як хтось зранився ножто відчуваємо врзання на відповідному місці нашого тіла. („І коному здавалося, немовби був прорізаний крізь голову й шикТак само вид дітей, що скачуть і бавляться в пустотних радощувводить нас у веселий настрій, бо ми наслідуємо їхні рухи бо:натяком.

Се первісне спочування ставється через прилуку виображї осудів властивим спочуванням у тіснішому розумінні. Терпїближнього будить нашу спочутливість, його радість наспіврадість. Відомий факт, що спочутливість є багато частїїїж співрадість, пояснюється легко описаним власне повстанїспочування. Для збереження життя завсіди важніше відперти непемне, ніж задержати приємне. Із сим лучиться ще й се, що страдість усуваємо частенько завистю. Остання відпадає цілтільки тоді, коли щастя ближнього не є для нас ніяк предметтуги, коли нам видається, що ми стоїмо під певним огля:понад ущасливленим, або коли без обиняків признаємо, дотична людина стоїть висше від нас, до певної міри взнеслпонад зависть. (*Gloria invidiam vicisti*: славою побідив ти завистиказано у *Салюстія*). Впрочім співрадість буває тільки між нїїтимнішими довголітніми друзями, а навіть там втискається непроти власної волї бодай краплинка зависти. Зновуж спочут.вість відчуває і дикун, а навіть у морально найзвершенїїлюдини ненадійно завважимо неріз таке зворушення.

Як би там воно не було, зі співчутливости дуже часто лучитпочування власної висшости й те почування дозволяє нам чалекше зносити вид терплячого. Але в сьому лежить уже передо протилежного співчутливости злорадства. Та його відчуває

здебільшого тільки при нещасті того, кого ми вважали за свого ворога. Однак і тут є воно дуже негідне й тільки тоді можна його до певної міри виправдати, коли з долею ближнього лучиться заспокоєння правного почуття, як на прикл. при відкритті обманця. Однак велике нещастя ближнього наповнить нас спочутливістю, а не злорадством, навіть коли його стріне нещастя не без вини, бо при цьому думаємо про загальну людську незвершеність і про слово св. письма: „Хто вільний від вини, хай кине перший камінь на нього“. Зворушливо висловлена та сама думка в Софоклеовому „Аянти“, де Одисей ось тими словами відкидає домагання Атени, щоби він прецінь радів із нещастя свого ворога:

Ні, жаль мені його
 Нещасного, хоч як кипить на мене злістю,
 Що спутала його ся люта нужда так.
 Не більше я дивлюсь на нього, як на власну долю.
 Усі з нас, хто живе, є ніщо інше,
 Як примари, як вітряная тіль.

§ 66. Моральне почування

Спочування повстає, як ми бачили, через спостереження, або виображення чужих терпінь і радощів. Джерелом і почвою для спочування є безпосереднє спочування, викликане певного рода внутрішнім наслідуванням. Моральне почування ставиться, що правда, також не рівнодушно до чужої долі й недолі, але різниться від спочування в істотних точках. Моральне почування не виринає ніколи під впливом спостережень, або наглядних виображень, але завжди викликає його щойно думка. Воно й належить до вишого ступня розвитку свідомости. Відтак моральне почування не повстає через помічування долі й недолі поодиноких людей, а відноситься завжди до якоїсь цілости, до гурту людей, злучених у цілість організацією. В моральних почуваннях показується вправді найвиразніше вартість поодинокі особистости й сила моральних засад надає щойно особневи його самостійність та його внутрішню силу, але ся моральна сила ґрунтується на свідомих відносинах до родини, держави й до цілого людства.

Моральні почування повстають із осуджування людських учинків. Вони виявляються у двох різних видах, відповідно до сього чи 1. осуджуємо чужі вчинки, 2. чи предметом осуджування робимо наші власні вчинки.

1. Моральне осуджування чужих учинків є злучене завжди з почуваннями. Сі почування порушуються, як усі почування, у противенствах та виказують розмаїті ступні. Як загальне означення

для напрямків морального осуджування а разом для почувань, що з ними лучаться. стрічаємо в мові вирази: по хвала й догана. Похвала може підвестися до подиву й одушевлення, догана може ступенуватися до морального негодування й осоружности. Моральне осуджування чужих учинків і почування, що з ним лучаться, стоять у як найтіснішому звязку із суспільним розвитком людства та відповідно до сього підпадають згодом усіляким змінам.

Загально можна сказати, що людська суспільність означає як добрі сі вчинки, що пособляють загалови, навпаки як злі ті, що загалови шкодять. В початках культури підпадає осудови сам учинок. Злочин супроти племінних богів стягає по загальному віруванні божий гнів на ціле племя. Тож інтерес усіх вимагає, щоби злочинця викинути з племені. Чи вчинок зроблено з наміром, чи без наміру, се не робить іще ніякої різниці на сьому ступні культури. Едип почуває себе винним, хоча він поповнив злочин цілком несвідомо й без наміру. Суспільне звязання одиниці з предківською релігією, з прастарими звичаями й обичаями доводить до сього, що всяке відхилення від звичаю вважають за суспільну шкоду й через те гудять.

Але суспільні організації стаються з бігом культурного розвитку щораз складніші. В наслідок поділу праці наступає спровола сильне зрізничкування способу думання й характеру. Суспільне звязання остається, щоправда, дальше, але лучиться зі збільшеною вимогою одиниці до самостійности в думанні й діланні. Передані погляди, закони, звичаї та обичаї не мають уже безумовного авторитету, якому піддається одиниця безкритично. Тепер вдумуємося основно в передання старини та ставимо питання, чи старовинні погляди й домагання відповідають іще й тепер поширеній та поглибленій моральній вимозі. Так Ксенофан у шестому віці перед Хр. висловлює ясно погляд, що Гомерові боги не можуть уже бути моральними ідеалами, а лірик Піндар уже не хоче вірити старим переказам, коли вони приписують богам погані прикмети.

До сього добавмо ще одно. З поступом культури ширшає та стається складнішим господарський обмін. Людські вчинки сягають через те далеко в будуччину та підпадають під обчислення. Людина ставить собі дальні цілі, до яких може дійти тільки через плянове влаштування цілої черги вчинків. Тому тільки тоді можна влучно зрозуміти якийсь один учинок, коли знаємо ціль, до якої стремить той, хто сповнив сей учинок, коли знаємо, яка понука, який намір лежить в основі вчинку. Через те й зміняється основно моральне осуджування. Щоби знати, чи поодинокі людина є корисним, чи шкідливим особнем, мушу пізнати не тільки внішній,

вислід її вчинків, але далеко більше намір та успособлення (Gesinnung), що лежить в основі тих учинків. З суспільним розвитком наступає отже пересунення морального осуджування із вні в глиб (Verinnerlichung). Не вчинки самі, але їх понуки (мотиви), психічні диспозиції що лежать у їх основі, підпадають моральній оцінці. Цінять та подивляють високу мудрість, душевну доброту, відвагу, енергію та силу волі, а нехтують та осуджують недостачу власного осуду, недостачу спочування, слабкість волі.

Се пересунення із вні в глиб і поглиблення морального осуджування є, як ми бачили, вислідом суспільного різникування. Ступневе витворення самостійних особистостей родить нові моральні погляди й нові моральні почування. Той сам розвиток виявляє нам також другий вид моральних почувань, а саме тих, що впливають із осуджування наших власних учинків.

2. Психічну диспозицію, що уздібноє та приневолює нас морально осуджувати наші власні вчинки, називаємо совістю. Вона виявляється в першу чергу в боязні перед доганою. У стані суворого суспільного звязанія маємо перед важним вирішенням тільки почування якогось боязкого несупокою. Його викликає думка, що наш учинек мігби потягнути за собою догану й кару. Через прилуку релігійних виображінь совість істотно глибшає і скріпляється, як се покаже наступний параграф.

Опісля з культурним розвитком повстає в нас потреба працювати спільно з іншими над суспільними завданнями. Хочемо мати своє місце в суспільности й так причинитися до добра цілости. Ся потреба суспільної діяльности належить до потреб чинности, про які була мова висше (стор. 137 й д.) Відчуваємо тепер певного роду моральне задоволення, коли ми сповнили свою суспільну роботу, навпакиж почуваємо невдоволення, коли не маємо нагоди, або коли нам не вдається працювати з другими над спільним ділом. До первісної, виключно остережної чинности совісті прилучається тепер якась додатна заохота. Нашу зобовязаність супроти суспільної цілости, якої частину й ми творимо, можемо означити як наші суспільні обовязки. Коли виповнення сих обовязків стається чинностевою потребою, то совість приймає вид почуття обовязку. Почуття обовязку мусить розвинутися в кожного через виховання. Завчасу мусять діти привчатися, щоби почувалися членами державного організму, що до його збереження кожен мусить скинути свою лепту. Але в почутті обовязку, яке ми можемо назвати також суспільною совістю, зберігається постійно якась решта тої первісної чинности совісті, що основується на боязні перед доганою. Ся боязнь

живе на дні душі ще й тоді, коли сповнення обов'язку перейде в чинностеву потребу.

Поруч почуття обов'язку розвинувся ще висший вид совісти. Рука в руку з розвитком особистости, про який була мова висше, витворюється спровола думка про людську гідність. Особистість, що сталася самостійною, вже не хоче вважати себе тільки за члена суспільної цілоти. Зі своїм свобідним думанням та свобідною волею надає собі людина власної вартости, не хоче вже бути тільки орудником, але хоче бути в певному змислі також ціллю самою для себе. Се зміцнене самопочуття творить для людини важні нові права, але воно поширює та підвисшує і її обов'язки. Людина ставить тепер більші вимоги не тільки до держави, але й до себе самої. Від держави вимагаємо, щоби захищала життя, майно та особисту свободу своїх громадян та щоби давала їм змогу дальше розвивати свої духові завдатки (Anlagen). За те ми й коримося перед авторитетом держави зі свобідного рішення, а не з фізичного примусу. Та обов'язки супроти держави не вистачають уже нам до заспокоєння нашої потреби моральної діяльности. Ми ставимо собі окремі завдання відповідно до нашої вдачі й уздібнення та переводимо сі завдання з напругою всіх сил. Оминаємо не тільки всякого ушкодження загального добра, але стараємося радше всяким робом сьому загальному добру пособляти. При сьому вистерігаємося ще всього, що не відповідало б гідности істоти, що самостійно думає та є свідомо своєї власної вартости. Від держави вимагаємо справедливости й піклування. а від себе самих правоти й любови.

Почуття людської гідности й вимоги, що з сього випливають, можемо обняти назвою індивідуальної, або особистої совісти. У злуці із суспільною совістю ділає ся нова моральна сила аж до безустаннього поглиблення а zarazом до поширення моральних вимсг. В обсяг морального осуджування втягаємо щораз то нові царини життя, до людей і до людства ставимо щораз висші вимоги. *Сократ* виразно пізнав сі два види моральної діяльности і з величною простотою сформулував подвійну вимогу, що відси випливає: „Де хто себе сам поставив, тому що вважав се за найліпше, або де його поставили наставники, там він мусить витривати в небезпеці.“¹⁾ Виконувати останне приказує людська

¹⁾ Plat. Apol. с. 16. „Ὁβτα γὰρ ἔχει, ὃ ἄνδρες Ἀθηναῖοι, τῇ ἀληθείᾳ· αὐτὸν τις ἑαυτὸν ταῖσι ἡγροῦμένοις βέλτιστον εἶναι ἢ ὑπ' ἀρχόντος ταχθῆναι, ἐν ταῦθα δεῖ, ὡς ἐμοὶ δοκεῖ, μένοντα κινδυνεύειν, μηδὲν ὑπολογιζόμενον μήτε θάνατον μήτε ἄλλο μηδὲν πρὸ τοῦ αἰσχροῦ.“ — Бо так справді, Атенці: де хто сам себе поставить у ряд, уважаючи те за найліпше, або де його поставить наставник там треба, як мені здається, йому остатися й витривати в небезпеці. не оглядаючися ні на що: ні на смерть, ні на що інше, хиба на ганьбу. (Прим. Перекл.)

повинність, а перше людська гідність. І одна й друга мусять спільно ділати. До найважніших завдань виховання належить поруч при звичаєння до повинности збуджувати також почуття людської гідности. Особливож правоту треба вважати за наказ людської гідности й її треба в сьому змислі плекати.

Зі спільного ділання суспільного й особневого чинника в розвитку людства повстає також почуття права й почуття чести, що стоять у тісному звязку з моральним почуванням.

Почуття права вимагає в першу чергу, щоби право, яке обовязує в державі та є означене законами, прикладалося до всіх членів держави рівномірно без огляду на особу. Отже наше почуття права ображає факт, коли увільняється або карається за лагідно злочинця, ізза його високого становиска та ізза його особистих звязків. Але багато сильніше й багато живіше відчуваємо порушення почуття права, коли засуд упаде на невинного. Тут долучується ще спочуття, ми немов утожсамлюємо себе із засудженим і чуємося з ним ображеними в нашій людській гідности. В таких випадках проявляє свій вплив суспільний корінь морального життя, бо сувору й обктивну (безсторонну) справедливість розуміємо й відчуваємо як умову життя людського суспільства.

Особневий чинник у почутті права набирає ваги особливо тоді, коли ми самі мусимо боротися за своє право. Чим сильніше ми пересвідчені про оправдану справедливість наших вимог, тим живіше відчуваємо се як порушення нашої людської гідности, коли нам не вдається добитися свого. В таких випадках може ображене почуття права зрости в палку пристрасть, що охоплює цілу людину й часто бентежить її ясний осуд. Як відомо, такий випадок представив нам наглядно й пориваючо *Гайнріх Кляйст* у своїйому „Михайлі Кольгасі“ (Michael Kohlhaas).

Але почуття права є означене не тільки законом, що обовязує під дану пору. Буває частенько й таке, що закони з давніх часів іще й тоді залишаються в своїй силі, коли моральні вимоги вже поступили дальше вперед, так що закон уже не відповідає обовязуючій висшій оцінці людської особистости. Почуття права домагається в таких випадках лагідніших постанов і вказує шлях будучому законодавству. Конфлікт того роду з великою геніяльністю схопив і представив *Шекспір* у „Венецькому купцеви.“ По закону, що тоді обовязував у Венеції, мав Шейлок повне право вирізати Антонієви з тіла два фунти мяса. Але сей закон противурічив почуттю права, що дійшло вже до висшого розвитку. Тож Антонієві приятелі й ми з ними радіємо, коли Порція сефістичними викрутками осмішує обовязуючий закон, бо тим робом вона заспокоює почуття права й помагає людству до побіди.

Децо інакше являються нам обопільні відносини між суспільністю а особнем у почутті чести. Честь — се поняття вповні суспільне. Під ним розуміємо вимогу поодинокі людини зискати загальну пошану. Людина, що заслугує на сю пошану, є чесна. Хто стратив сю вимогу через учинки, що заслугують на догану суспільности, є безчесний. Але тому, що не всі вчинки людини доходять до прилюдного відома, то легко може повстати невірне відношення між гаданою а справжньою, між внішньою а внутрішньою честью. Когось можуть уважати за чесного, а він справді ним не є, а може скоїтися й таке, що людина, до якої прилепло клеймо суспільної нечести, всеж таки має внутрішню честь. Почуття чести велить нам високо держати прапор нашої внутрішньої і внішньої чести й не терпіти ніякого вмішування до неї. Хто справді чесний, той хоче, щоб його й мали за такого, ба й мусить сього хотіти.

Почуття чести ступенується в певних часах і в певних станах до надмірної вразливости. Виразним доказом сього є так звана „лицарська честь“. Кодекс чести сеї інституції, що ще завсіди має силу в культурних народів Європи, велить, щоби здібний до оружжя відповідав на всякий сумнів у свою відвагу або правдомовність, визовом на двобій. „Лицарська честь“ заспокоєна знов аж тоді, коли двобій переведено по приписам. Сей рід почуття чести стоїть у противуріччі з новітнім життям права; тому й у всіх культурних державах потворилися спілки високопоставлених особистостей, що працюють проти сих звичаїв та хочуть їх ступнево усунути.

Вчинки, що їх заборонює почуття чести, не є ті самі у всіх станів. Поруч загальної міданської чести, яку хоронить і закон, є ще різні роди чести своєїго звання. Говоримо про честь чоловічу й жіночу, жовнірську, старшинську (офіцерську), урядничу, робітничу. Кожен знайде легко сам приклади на сі різні поняття чести та їхні наслідки.

Поруч сього суспільного почуття чести твориться також цілком особнєве стремління до внутрішньої чести і його слід як найстаранніше плекати. Моя внутрішня честь каже мені, робити те, що найбільше та не вдоволятися вчинками, що їх вимагає суспільність. Сей рід почуття чести стикається близько з особистою совістю, про яку була мова висше, та причинюється дуже багато до вивешення корисних учинків.

Істотно різна від сього є честилюбність, що не хоче нічого іншого як вишніх відзначень і стремить тільки до сього, щоби других перевисшити. Честилюбність є, щоправда, часто мо-

гучим товчком, але легко ступенується до руйнної пристрасти, та викликує не раз лихі гони.

Спільне ділання суспільного й особистого чинника в розвитку людства дає нам змогу розуміти багату-різноманітність моральних почувань та душевні боротьби, що через те повстають. Найважливішим вислідом сього способу помічування є пересвідчення, що особисте поглиблення моральної свідомости сталося само творчою силою. Оскільки кріпшає моральна особистість, оскільки більше виніжнюється моральне почування, оскільки стаються висшими моральні вимоги, що їх ставимо до держави й до себе самих, остільки більше маємо виглядів стан людської суспільности так уладнат, щоби накази людської повинности могли бути виповнені без образи людської гідности.

§ 67. Релігійні почування

Релігійні почування й релігійні виображіння стрічаємо всюди, де живуть люде, а навіть нецивілізовані народи, що залишилися на найнижшому ступні культури, вірять у невидимі духові сили, від яких у високій мірі залежить доля й недоля людей. Зовсім справедливо каже *Цицерон*: „Nemo omnium est tam immanis, cuius mentem non imbuerit deorum opinio“ (Нема ні одної людини так дикої, щоб її ум не міг витворити виображіння про богів).

В наслідок фундаментальної аперцепції се було й неможливо інакше, як тільки так, що людина розуміла природні події, які їй випадали в око, на прикл. блискавицю й грім, град, бурю і землетрус як вияви могутчої волі. Се зведення природних прояв до духових істот називають анімізмом.¹⁾ В найпримітивнішій формі анімізм залишає ці істоти зовсім без форми (подоби). Вірять, що вони є укриті у всіх річах оточення, а релігійне почування показується тільки в остраху якнебудь образити ці потенціально шкідливі духові сили, що є укриті всюди. На висшому ступні розвитку одержують ці істоти людську подобу й сю форму релігії можна влучно назвати антропоморфізмом. До сього людино-вподібнення божеств мабуть причинилися чимало сонні з'яви. Коли ось померший начальник „явився у сні“ багатьом членам свого племені, то первісні люде вважали, як іще сьогодні діти, ці сні за справжні переживання. Переказуючи се один одному, укріплювалися вони в сій вірі й передавали се виображіння опісля наступним поколінням, які цупко держалися сеї спадщини, що заціліла від предків. Так одержали боги людську подобу, а тепер сила уяви могла собі щораз дальше розмальовувати царство небесних та їхній Олімп щораз численніше заселявати. І суспільні відно-

¹⁾ animus 2, дух; animismus = одуховлення. (Прим. перекл.)

сини людей перенесено на богів, і ми стрічаємо в Індів, Греків та Германців цілі божі держави зі стислим порядком по „чинам“.

Якжеж тільки моральні почування розвинулися багатше через спільне життя людей, то боги сталися сторожами морального світового порядку і зберігачами права. В Гомера є боги в частині усвідомлення явищ природи, в частині істотами, вивінуваними у всі людські хиби а в частині також сторожами, світового порядку. Зевес — се збирач хмар, громовик, опісля то полохливий, то суворий чоловік Гери. Але й він посилав також ливень, тому що люде перекручують право та проганяють справедливість.²⁾ (Гомер, Іл. 16, 384 і д.) З більшаючим пізнанням природи та утонченням морального почування релігійні виображення й почування у Греків очищуються щораз більше. Вже *Піндар*, *Айсхіль* і *Софокль* величають Зевеса як всемогучого Бога, якого „не перемагає сон, все-світній переможець“, а *Плятон* і *Аристотель* говорять виразно, що існує тільки одно божество.

В монотеїстичних (однобожних) релігіях основаних на обявленні панує від початку віра в єдиного Бога, всемогучого і все-мудрого, всеблагого і всесправедливого керманича й володаря світа. Тут релігійні почування лучаться вже від початку як найтісніше з моральними. Моральні закони — се божі заповіді; хто їх сповнює, — живе боговгодно, а хто їх нарушує, іде в розрив із божеством. Але се релігійне обосновання внутрішньо освячує моральні почування і наділює їх відрадним теплом, чого не в силі їм дати ніщо інше.

Але зміст релігійного життя не вичерпується ще ніяк відношенням між релігією та моральністю. Форми богочитання, як вони виробилися у різних культурах (обрядках), є джерелом розмаїтих чисто релігійних почувань. Почування по божности при вході в божий дім та при звуці музики (співу), почування глибокого підчинення та внутрішнього втихомирення в молитві й після молитви, а деколи ще й глибока туга за близькістю Бога, — се все й багато дечого іншого — се переживання, злучені тільки з релігійними виображеннями. У псалмах Старого Завіту знайшли захоплюючий вираз найрізномодніші релігійні почування.

§ 68. Естетичні почування

Сею назвою обіймаємо всі почування, що викликає в нас

²⁾ Твори С. Руданського, т. III, видання „Просвіти“, Українська письменність, Львів 1914. Гомерова Іліяда, стор. 304, Пісня 16, стих 384 і д.:

„Як чорная стогне земля під дощами

В осінню пору, коли Дій із неба

Лиє воду сильну, злучись на темягів,

Що силою в раді чинять суд неправий.

І правду вигонять, богів не боячись.“ (Прим. перекл.)

краса і взнеслість та їх противенство: бридота й смішність. Взагалі можна сказати, що естетичне вдоволення (вподоба) та невдоволення (невподоба) — се наслідок заспокоєння або здержаних чинностевих потреб.

Вже змислові спостереження, а особливо зорові й слухові в часто злучені з первневими естетичними почуваннями. Поєднані барви, а ще більше комбінації барв як у веселці, на зоряному нічному небі, викликають естетичне вдоволення (вподобу). Ще багатші та різnorodніші є естетичні почування, викликані формами й видами. Виконування чинности бачення є при цьому джерелом почування вдоволення, але ми зводимо сю втіху до прикмети предмету та називаємо його гарним.

- Се джерело почування лежить у нас, а не в предметі; се знаємо легко тоді, коли замічаємо, що предмет, при першому та другому огляданні гарний, тратить сю прикмету, коли маємо його при собі що дня та що години. Вдоволення із заспокоєння чинностевої потреби притуплюється незабаром і предмет стається рівнодушним. Алеж предмет ніяк не змінився, змінилось тільки наше почування і таким робом показується зовсім виразно, що джерело почування вдоволення лежало в нас самих. Щож тикається слухового змислу, то вже поодинокі тони, значно довгі, є в силі допровадити до свідомости первневі естетичні почування. Однак багато важніший первень естетичного ділання лежить у ритмічному чергуванні шелестів і звуків. В дійсности вже ритмічні рухи спільної людської праці, що витворюються при рубанні дров та молоченні, могли бути першим приводом до повстання ритмічних пісень, котрі опісля з культурним розвитком ставалися найвищими здобутками музичного мистецтва. Дуже тісно вяжуться ці первневі естетичні почування з руховими вражіннями, що грають велику роль так при спостереженні постатей, як при слуханні ритмічно впорядкованих звуків. У тих рухових вражіннях знаходить саме наша чинностева потреба своє найпервісніше та найбагатше заспокоєння.

Далеко багатше розвиваються естетичні почування, коли до змислових спостережень долучаються виображіння й думки. Твір природи або мистецтва, що приємно вражає нашу силу уяви, що дає нам нагоду стежити скоро й легко за думками мистця, будить наше естетичне вдоволення в далеко вищому ступні, ніж поєднані тони й барви. Тут саме знаходить заспокоєння наша інтелектуальна потреба чинности, а вдоволення із цього заспокоєння є часто так велике, що ми більше потураємо очевидним недостачам твору. „Що розуміємо, сього не можемо корити“, каже дуже влучно принцеса в *Гетовому* „Тассі“.

Ще інтенсивніше стається естетичне ділання тоді, коли твори мистецтва вдоволяють не тільки нашу інтелектуальну, але також емоціональну потребу функції. Почування подразнення і втихомирнення, напруги й охлялости (Lösung) чергуються і розбурхують немов наше нутро й без того, що при цьому вмішується також жура о власну долю й недолю. „Облегчуюче виладування“ обави, спочугливости й подібних почувань є, як ми вже згадали, тим, що Аристотель розуміє під катарзою. Таким заспокоєнням емоціональної чинностевої потреби поясняється також передусім сильне ділання музичних творів мистецтва. Тони та звуки будять прецінь тільки в малому ступні виображіння й думки, а більше почування прямо й безпосередно. Тому справедливо називаємо музику мовою серця. Вона може як найглибше ввійти в життя почувань та „будить міць темних почувань, що в серці чудово спали“.

Для того великі твори мистецтва підлягають менше притупленню; ніж поєдинчі зміслові спостереження, бо їхнього багатства виображінь, думок та почувань не так легко вичерпати. Ми відкриваємо в них щораз то нові джерела насолоди та вчимося взагалі їх тільки через те цінити, що по кілька разів підпадаємо під їх ділання. До того ще прилучається те, що вони дають кожному вікови нагоду заспокоїти інтелектуальні й емоціональні чинностеві потреби так, що ті самі твори, котрі захоплювали молодця, бувають джерелом чистої втихи дозрілому мужеві а навіть старій людині, звісно, в цілком інший спосіб. Так ідуть поруч нас поеми Гомера, „Прометей“ Айхсіля, книга Йова, „Цар Едип“ Софокля, „Гамлет“ Шекспіра, філософична лірика Шілера, Гетів „Фавст“ часто через ціле життя та дають завсіди нову насолоду.

Краса природи ділає живо найпаче тоді, коли природа дає нам нагоду ввільни волю довго здержуванним потребам функції. Тому на принади природи ми найвразливіші тоді, коли втомлені драгуючим нерви м'яським життям утікаємо в ліси та на поля, де нас відсвіжує пахуче повітря, де легко й без труду находимо нагоду рухатися на свіжому повітрі, де, нахивавши пятами стісняючому примусови етикетки, можемо жити для себе самих на свій лад і кликати з поетом: „Тут я людина, й нею смію бути“. І справді змісл для краси природи розвинувся аж пізніше й саме там, де наступило певного роду пересичення культурою. Старина мала більше розуміння для принадности в природі, підчас коли гірська природа була для неї предметом обави й жаху. Альбрехт Галер та Ж. Ж. Русо щойно відкрили нам принади Альп, що мабуть уже школи не притупляться через своє невичерпане багатство форм та б рв.

Отже втіха гарним є справді вдоволенням із задоволення наших функційних потреб і саме тому вона тільки дуже мало злучена з жадобами і взагалі з понуками до ділання. Тож правда по боці *Канта й Шілера*, що за характеристичну прикмету естетичности признали „безкорисне“ с. зн. несамололюбне вдоволення. Крім сього дуже влучно пізнав *Шілер*, що естетична насолода є свого роду грою. Як у грі чинність сама справляє втіху, і при сьому не уявляємо собі осягнення практично важної мети, так естетичне вдоволення є розкішшу, яка проявляється тільки в заспокоєнні наших чинностевих потреб і тому не є звязана з жадобами.

Твори мистецтва побуджують усі наші душевні чинности й таким робом, зовсім природно, входять сюди часто також моральні й релігійні почування. Ділання мистецького твору через те зміцняється і поглиблюється у високому ступні, але тому не можна ще говорити, що мистецтво має ціль ширити моральні та релігійні правди, або заступатися за ними. Ублагороднююче та підносяче в гору ділання мистецтва оснований не на сьому, що воно хоче нас загірті до певних наук, або правд, але радше в тому, що воно підносить нас чонад буденщину та отвирас нам в нашому власному нугрі джерело радощів, що ділають трівкіше й інтенсивніше за найсильніші зміслові насолоди.

Величне будить виображінням безмежної сили почування по диву, що може ступенуватися аж до переможної сили. Ту особливо часто лучаться чисто естетичні почування з моральними та релігійними. Занепад величного ділає трагічно. Вельми корисно студювати сю прояву на великих трагедіях світової літератури.

Величньому протиставимо в моральному відношенні низьке й просте, а в естетичному смішце. Воно родить у нас почування веселощів та смішности, а виявою останньої, як звісно, є сміх. Є се виображіння чогось безкисично маленького, незамітного, що будить се почування. В горі ми показали, що ворог, якому приписуємо цілком незначну силу, викликає в нас почування погорди й глуму. Колиж відняти сим почуванням усяку гіркість, то одержимо почування комічности. Вже тілесна дрібнота ділає комічно, тому то карлики грають часто таку сміховинну ролю. Той самий вплив має також духовна вбогість, з якої випливає лукава поведінка. До піднесення вражіння причиняється при сьому чимало почування власної переваги. Тим почуванням переваги поясняється також влучність твердження, що від величного до смішного тільки один ступінь. Коли на прикл. в театрі підчас великої сцени розібється ілюзія через якусь там механічну незручність, то зни-

кає вмить виображення безмірної сили, ми відчуваємося не переможеними, але переможцями. Се що видавалося нам ось щойно безмірно великим, маліє в наших очах і сцена стається смішною.

Естетичні почування мають у собі ізза свого функціонального початку щось ніжного, а при сьому zarazом і щось таке, що очищує та у благо роднює. Вони є джерелом найчистішої насолоди й можна сказати, що всі великі мистці збільшили своїми творами щастя людства. Естетичні почування мають вправді свою основу в нашій організації, але потребують до свого багатого розвитку старанного плекання. Тож до найгарніших та найважливіших завдань виховання належить зростити естетичні почування дітей і таким робом дати їм як найсвобідніший доступ до джерел найчистішого щастя.

§ 69. Інтелектуальні почування

Основна функція пізнання в'яжеться тісно, як ми вже нераз підчеркували, зі збереженням життя. Кожне нове пізнання служить в першу чергу за засіб до збереження життя. Тож зрозуміле, що виконання сеї функції має вплив також на життя почувань. Однак гін до пізнання розвивається дальше, ніж сього потребує само збереження життя. Пізнання стається самостійною метою, а здобуття або затрата сеї мети є звязані зі свєсвідними почуваннями. Сі почування звємо інтелектуальними (розумовими).

Найпершим із тих почувань є дивування. Воно повстає тоді, коли стрічаємо нову появу, якої не можемо втягнути у наш досі придбаний круг досвіду, у наш образ світа. Вже в дитини вираз лица виявляє нам часто се почування, нераз у початкових фазах, звязане з острахом, бо нове, чуже вважаємо легко за щось вороже. Ми вже тому висше цїнимо його силу, що може нам шкодити, бо її не знаємо. Гін до пізнання, розвинений дальше, родить однак почування дивування без остраху, начеб теоретичне дивування. Воно спонукує нас ближше помічувати подивлюваний предмет і взагалі роздумувати над тим; длятого то Плятон і Аристотель назвали дивування початком філософії.

Близька до дивування є цікавість, що виступає найлаче тоді, коли в нас багато дозвілля й коли шукаємо чогось, щоби як слід заняти наші інтелектуальні функції. Тепер цікавість виступає сильно в дітей і названо її справедливо родом гону до гри.

Успішна діяльність пізнавальної функції сама в собі приємна, як ми висше (стор. 137) замітили. Навіть тоді, коли добуте пізнання відкриває факти, неприємні для того, хто їх пізнає, втіха із пі-

знавання позначається тим, що все неприємне відчувається не так живо.

В 15. книзі „Видумок і правди“ оповідає Гете про неприємне вражіння, яке зробила була на нього видана безіменно брошура „Прометей та його рецензенти“. Можна було догадатися з кількох недискрецій, що автор мусів належати до найінтимнішого кружка поетових друзів. Гете сердився дуже на автора й пильно заходився вгадати, хто він. „От коли я читав собі голосно книжку у своїй кімнаті, ходячи з кута в кут, чув я по замітах і зворотах зовсім виразно голос Вагнера, і то був він“. Вагнер признався міжтм матері Гетого й просив, щоби вона заступилася за ним. „Було йому дуже на руку“, оповідає поет дальше, „що я сам се відкрив. Вдоволення, яке товаришить кожному власному за приміченню, настроїло мене до поєднання Прощено промах, що дав нагоду доказати мою снагу вистежування“.

До інтелектуальних почувань належить також обговорений вище. (стор. 107. і слід.) феномен віри. Протиставлене вірі почування сумніву, коли діло торкається релігійних або моральних проблем, веде часто до сильних душевних боротьб. Обидва почування, віра й сумнів, показують у своїй інтенсивности численні ступенування. Від настрою ума, що лежить поблизу точки індиференції, вони можуть ступенуватися аж до найвисшого пристрасного роздратування й тоді рішають часто про життя і смерть.

Висша, а тому й рідша форма інтелектуальної втіхи повстає тоді, коли ново знайдена правда виповнює болючо відчувані прогалини нашого знання й тим робом надає нашому образу світа більше внутрішньої згоди, більше замкнености. Того роду інтелектуальні почування вужуться легко з певного роду естетичним вдоволенням, яке відчуваємо при огляданні одноцілого гармонійного твору мистецтва. Подібний звязок інтелектуальних та естетичних почувань переживаємо тоді, коли нам вдається тяжке місце з латинського або грецького автора перекласти не тільки вірно, але й гарно, або коли ми розвязали якесь рівнання в особливо легкий, меткий спосіб.

§ 70. Диспозиції почувань

Тому, що почування є основною функцією організму, то диспозиції до сього є з природи річи загальні й вроджені. Кожна людина приносить уже зі собою на світ хист відчувати вдоволення й невдоволення. Але вже загальні диспозиції почувань знаходяться в поодиноких особнів у різному ступні й різній комбінації. Так розрізняємо у звичайному житті веселі й поважні, зворушливі й спокійні натури. На сі загальні диспозиції знаходимо в давнішій психольогії вислови *вдача* (Naturell) і *темперамент*. Словом *вдача* означуємо при сьому більше різні диспозиції до почувань вдоволення й невдоволення, темперамент означує більше ступні зво-

рушливості. Давнє розрізнювання чотирох темпераментів ґрунтувалось на сьому, що приймали начеб соки, котрі містяться в людському тілі і є помішані в різних людей у різний спосіб. Сьогодні вважають темпераменти за диспозиції почувань, або за підложжа афектів (Affektanlagen), які мають свою фізіологічну основу в різній побудливості нервного укладу. Однак чотири типи (сангвінічний, холеричний, флегматичний та меланхолійний темпераменти) не вичерпують зовсім розмаїтості різниць, що справді зустрічаються в людському житті.

Поруч сих загальних диспозицій почувань, що їх слід уважати за вроджені, є ще чимало диспозицій почувань і афектів, в часті вроджених, в часті придбаних. Так на прикл. музикальний слух, що правдоподібно має свою анатомічну основу в структурі слухового приладу, є зародженою диспозицією почування до естетичних почувань тонів і звуків. Таксамо полохливість, трусливість, несміливість, жахливість, відтак знову відвага, пересердя, є спеціальними диспозиціями почування, які можуть бути або вроджені, або також придбані.

Підложжа до складніших почувань, як хист до наукового досліду, побожність (диспозиція до релігійних почувань), ніжний моральний такт можуть бути у своїх зародках також вроджені, але, щоб дійти до повного розвитку, потребують повного любови, заповідливого плекання. Знову до найважливіших завдань виховання належить, як се вже замічено при естетичних почуваннях, зважати старанно на вроджені диспозиції почування дітей, дбайливо плекати корисні, а протиділати шкідливим пригожими засобами.

§ 71. Почування й пізнавання

Дотеперішнє міркування показало, що основні функції свідомости в дійсному душевному житті завсіди діляють спільно. З неясного почування життя розвинулися через поступне різничкування та рівночасний розвиток змислових функцій вражіння і спостереження. Тому то почування є від саміського початку передступнем пізнання.

Се відношення остається по часті і в розвиненій свідомости. Ми часто прочуваємо звязок, заки пізнаємо його виразно. Наше почування мови каже нам часто, що почутий, або прочитаний зворот мови не є вірний, хоч не можемо зараз указати де лежить похибка. Щойно через студіювання граматики розвивається наше почування мови до виразної свідомости мови. Безконачність простору відчуваємо вже на вид зоряного неба, але пізнаємо виразно щойно після всесторонніх поняттєвих міркувань

(пор. висше стор. 115.) Тож дуже влучно сказано в *Gete*:

Du sollst uns einst in Tassos Liedern zeigen,
Was wir gefühlt und was nur Du erkennst. 1)

Дальший звязок між почуванням а пізнанням існує таким робом, що почування ділає на чинність пізнання в части пособляючи його, а в части також спиняючи.

Пособляючий вплив почування показується там, де інтерес до предмету заострює наші змисли й так впливає на нашу ввагу, що ми запримічаємо річи, попри які переходять інші байдужно. Так ось мати замічає кожну зміну у вигляді та в поведенні дитини, бо матірня любов заострює її око.

А знову спиняючий вплив почування показується тоді, коли вислід пізнання приносить нам невдоволення. Наше почування відпекується признати якийсь факт, природний закон, коли його наслідки є для нас болючі, коли вони нівечать улюблені погляди. Так ми довго не хочемо вірити в невірність коханого друга й завсіди намагаємося його оправдати. Так само переочуємо в любих осіб дуже легко лихі прикмети, що їх у інших, рівнодушних нам людей, замічаємо вмиль тай осуджуємо. Коперніковий світогляд стоїть у противенстві до наших змислових спостережень і тому се завсіди вимагає деякої напруги, щоби запевнитися про його правдивість. Наше почування немов борониться перед тим, щоби залишити в сьому одному випадку віру в достовірність зірного змислу, випробувану що дня й що години. Колиж факти ділають на нас із переможною силою, то через те поборується початковий опір почування, яке вже й так із привычки легко притуплюється. Але деколи веде нас наше почування вірніше ніж вигадливі аргументації. Дуже гарно висловив се Грільпарце, в ось тих стихах:

Zu dem Gewölb von deinen strengen Schlüssen,
Stellt sich der Schlußstein nun und nimmer ein,
Und die Empfindung, Flügel an den Füßen,
Entschwebt der Haft und ruft hinfliegend: „Nein!“²⁾

Поет, що вживає тут „Empfindung“ замість „Gefühl“, хоче сказати, що наше почування дає нам певну запоруку, що наука не в силі збагнути нашої найглибшої істоти та що всетаки останеться щось незбагнене, невислідиме, щось, чие існування об'являється в почуванні, але усувається від ясного пізнання.

Однак загально мусимо сказати, що функція пізнання, як

1) „Колірсь вказати маєш в піснях Тасса,

Що чули ми, що пізнаєш сам Ти.“

2) До завершення будівлі твоїх строгих зак.почувань не знайдеш ніколи відповідного каменя, а окрилене почування вирветься з оков та летючи кричатиме: „Ні!“

тільки вона сталася самостійною, стремить до сього, щоби бути об'єктивною, с. зн. розслідити закони світового діяння, що ділають незалежно від нашої свідомости. В сьому стремлінні функція пізнання не зважає зовсім на наші почування та бажання. Наука шукає правди, а залишає почуванню завдання поладнати з нею. Тому вона стремить до сього, щоби вилучити все чуттєве і на місці слів, які здебільшого мають якусь чуттєву вартість, ставить символи, чисто поняттєві. Але кінець кінців і наука стоїть на службі збереження життя. Пізнання, до яких вона доходить, то засоби до збереження та звершення людського роду. Почування та пізнання, оглядані в сьому освітленні, стоять у найтіснішому звязку з основними гонами організму. Сі основні гони виявляються в сьому, що наш організм самочинно вмішується у світове діяння. Вони ведуть нас до розгляду третьої основної функції нашої свідомости, до психології хотіння.

ТРЕТІЙ РОЗДІЛ

Психологія хотіння

§ 72. Загальна характеристика функції хотіння

Волеві імпульси належать у певному розумінні до первісних переживань. Людський організм приносить уже зі собою на світ неясний порив до руху. Вже в маленьких дітей виявляється сей порив у безцільних рухах членів тіла, що відбуваються зовсім без зовнішньої понуки. Се неначе виладування назбираної енергії. З другого боку далекосяглі рішення та їхнє послідовне переведення належать до найкращих успіхів душевного життя. Справедливо каже тому один із новітніх психологів (Гефдінг, Höfding), що волю можна назвати найпримітивнішою, або найбільше зложенню душевною виявою (Äußerung).

При сьому характеристичне для волевої функції, що вона виступає ще менше нарізно, ніж обидві, досі розглядані основні функції, але переживається її завсіди як первень у більшому гурті психічних прояв. Так з'осередження уваги на якійсь групі виображінь є без сумніву актом волі, однак ми зважаємо при сьому далеко менше на нашу власну чинність, ніж на предмет, на який звертаємо увагу. Так само волеві імпульси йдуть постійно поруч сильніших почувань, але й тут переважає здебільшого вдоволення або невдоволення над виявами волі, що з тим злучені. Навіть при практичних міркуваннях, що попереджають наші рішення, стоїть функція думання для нас на передному пляні, а й само рішення, що є чисто волевым актом, так підносить до точки бачення свідомости способи, яких треба наперед ужити як виображіння, що вони являються нашому самопомічуванню найважливішими.

Тому то нераз вагалися признати волю за основну функцію і зачислявали її до почувань. Але се не відповідає фактам. Бо існує напрямок хотіння, який переживаємо виразно як цілком своєрідний душевний стан. Се є спинююча чинність волевої функції, чинність, якою виявляється воля найранше і найвиразніше. Коли дитину при звичах емо до чистоти, то вона вчиться спиню-

вати певні рухові імпульси, а се спинювання не є ані пізнаванням, ані почуванням, тільки чимсь своєрідним, різним від одного й другого. І в розвиненому душевному житті спинююча чинність волі грає велику ролю. Так ми мусимо, щоби придержуватися суворо рзду думок, відперти всі доплдваючі асоціації, які моглиби нас відтягнути. Теж мусимо навчитися гамувати вияви наших почувань та поборювати сильні афекти. Вже вимога осуджувати можливо як найоб'єктивніше, силує нас придушувати почування, звязані з осудами. Найвиразніше чуємо тоді що хочемо, коли саме чогось не хочемо.

Дальшим характеристичним знамям волевої чинности є її тісний звязок із виображінням „я“. У всіх її ступнях розвитку, від неясного пориву до руху аж до далекосяглих рішень, репрезентує волева чинність у багато висшому ступні, ніж пізнавання та хотіння, єдність і самостійність організму супроти внішнього світа. Тому розвиток виображіння „я“ і самосвідомости можна зрозуміти щойно тоді, коли розглянемо волеву чинність та її звязки з іншими основними чинностями.

Волева функція проявляє свою чинність у справжньому перебігу душевного життя в двоякий спосіб. Коли ми з виразно виображуваною метою виконуємо довільні рухи, то повстають внішні волеві вчинки. Колиж натомість зосередимо нашу увагу на одному предметі, а інші виображіння, що товпляться до нас, стараємося відігнати, або намагаємося побороти афекти, тоді розвивається так звана внутрішня волева чинність. Отже воля ділає або обновлю на огочення, або вона управильнює інші функції свідомости. В історії розвитку волі, здається, внішня волева чинність є першорядна, первісніша. Управильнювання перебігу виображінь та почувань волею передбачає взагалі висший психічний розвиток.

При внішній і при внутрішній волевій чинности можна знову розрізнати позитивний і негативний напрямок. Позитивний викликає рухи, або підносить виображіння до точки бачення свідомости, негативний натомість ділає задержливо. Ми занехуємо через акт волі якийсь рух, що інакше наступивби, або усуваємо на бік виображіння, які настирливо до нас тиснуться. Негативний напрямок волевої чинности, як ми бачили висше, доходить здебільшого виразніше до свідомости, ніж позитивний.

Внішні волеві вчинки спираються, як сказано, на викликування або спинювання рухів. А що є всілякі рухи, які наступають без допомоги волі, то психольогія волі муситиме зачати від розсліду рухів, щоби знайти психічні умови, серед яких рухи стаються свідомими волевими актами.

§ 73. Рухи й воля

Рухи людського тіла повстають через стягнення м'язів. Сі стягнення є знову наслідком обговореної в горі (стор. 17.) відосередньої нервної чинности. Отже в групи рухів, що їх ні на початку, ні під час перебігу, ні після покінчення не супроводять психічні прояви. До сих чисто фізіологічних рухів належать на прикл. обіг крові, чинности травлення, всисання і т. п. Для відрізнєння від них назв'єм усі ті рухи, яким в котрійнебудь із їхніх фаз товаришить свідомість, психічними рухами.

Психічні рухи можна поділити на основі психічного процесу, що їх випережує, на ось ті п'ять груп:

1. Імпульсивні рухи. Прокинувшись із глибокого сну або очунавши, відчуваємо потребу протягнути наші члени. Так само замічаємо у цілком іще маленьких дітей рухи, не спричинені ніяким зовнішнім приводом. Дитина рухає руками й ногами, не ловлячи, ані не відпихаючи нічого. Рухи роблять вражіння, наче би ними хотіла виладуватися зібрана енергія. Психічним попередником (антецеденс) є тут згадуване вже нераз темне життєве почування.

2. Рефлексійні рухи. Збільшення і зменшення сили світла приводять, як відомо, до звуження, зглядно розширення зіниці. Дотикання ока викликає замкнення повіки, дразнення диниці викликає кашель. Між вражіння а рух не втискається жадна проява свідомости. Рух наступає так скоро та з такою нехибною певністю, що цілість робить вражіння механічного процесу. Психічним попередником є тут відносно просте вражіння.

3. Інстинктові (природникові) рухи. Діти, які вже навчилися видіти, хапають бачені предмети й несуть їх до уст. Курятка, що ледви вилізла з яйця, вже дзьобають на подвіррі зернятка. Пчоли та мурашки виконують інстинктивно дуже складні рухи. Всі ті рухи, що оснуються на вроджених хистах, виринають уже не з простих вражінь, але щойно зі спостереження предметів.

4. Довільні рухи. Колиж рух тіла випережує спогадний образ, або уявне виображіння, і через те означається напрямком та комбінація руху, то такий рух характеризується тоді для нашої свідомости виразно як бажаний (gewollt). Рух стається волевым учинком із виразно виображеною метою. Спогадний образ попередніх неприємних наслідків рефлексійних і інстинктових рухів приводить переважно до здержання таких рухів, а волевий акт виявляється тоді у виконанні здержуючих протирухів. Уявне виображіння ціли, яку маємо досягнути.

приводить знову до нових рухових комбінацій, які здебільшого відбуваються повільніше, бо руховий прилад іще не вправився до них. Однак через частіше повторювання сю вправу набувається і тоді повстає пята група рухів.

5. Автоматичні рухи. Сею назвою обіймаємо всі групи рухів, які, викликані первісно виразно свідомими волевими актами, опісля, наслідком набутої вправи, відбуваються немов механічно вже й без помітного впливу волі. Дитина, що вчиться читати й писати, потребує до вимовлення й написання кожної поодинокі букви особливого волевого імпульсу, і тому то читання та писання поступає з початку тільки помалу. Через повторювання стаються ті рухи такі справні, що доволі побачити написане, або надруковане слово, щоби визволився цілий ряд артикуляційних рухів. Так само рішення написати яке слово або речення визволяє вмить цілий ряд потрібних до сього рухів руки й пальців. Інтегральну частину сього процесу вправи творить зміцнення потрібних до сього асоціацій стичности, dokonанє через частіше повторювання (пор. вище стор. 65). Також придавлення рухів можна вправити, як се можемо помітити при тихому читанні. З початку дитина може читати тільки голосно, аж пізніше навчиться придавляти артикуляційні рухи. Тоді ми так дуже приривичавні читати для себе нишком, що треба особливої волевої понуки, щоби прочитане вимовити голосно.

В сей спосіб можна вправитися в дуже зложених рухах. Зручність, до якої ми ступнево доходимо, се ніщо інше, як з'автоматизовані ряди рухів. Також ряди думок, що не можуть повстати без сильного спільного ділання волевої чинности й тому в певному розумінні є волевими актами, набирають вправи через часте повторювання і перебігають тоді скоро й певно. Лиш тим чином можна навчитися заволодіти ступнево більшою цариною знання. Через ту вправу рухових рядів набирає душа сили й часу до нових рішень і нових комбінацій, і тому сей перехід довільних рухів на автоматичні має для економії душевного життя велике значіння.

Всі психічні рухи належить уважати за наслідки волевої чинности й вони показують нам її в різних ступнях розвитку. При перших трьох групах ся чинність не доходить зовсім до свідомости, або тільки як темний натиск руху. Проте й ці групи репрезентують активний бік організму й показуються, дивлячись об'єктивно, доцільними. Імпульсивні рухи причиняються чимало до сього, що члени тіла набувають тої гнучкости й меткости, яка робить їх пригожими до їх пізніших функцій. Рефлекси й інші рухи переважно відвертають шкідливі впливи. На кі-

нець інстинктові рухи служать головно у звірів, де вони значно більше розвинені, ніж у людей, у виразно помітний спосіб самозбереженню і збереженню роду. Із розвитком створила тут волева чинність диспозиції, що їх організм приносить уже на світ. Тому вистачають тут уже прояви першорядні, як ось вражіння і спостереження, щоби викликати доцільні рухи. Але до повного розвитку доходить волева чинність аж тоді, коли вживаємо пороблених собою самими попередних досвідів на те, щоби зберегти наше власне та родове життя. Тому то довірливі рухи характеризуються саме тим, що їх постійно випережують друго- й третьорядні, прояви пізнання с. зн. виображіння й осуди.

Розвиток волевої чинности від темного рухового натиску до виразно свідомого хотіння перебігає, зовсім природно, дуже багато фаз, і неможливо кожную з них означити виразно мовою. Тож вдоволимося відрізненням трьох різних фаз сього розвитку й ті фази означимо виразами стремління, пожадання і хотіння.

§ 74. Стремління й гони

Первісне й найзагальніше психічне ділання волевої чинности називаємо стремлінням. Тим словом отже означаємо вже темний напір руху з більше або менше виразно означеною тенденцією руху. Коли ся тенденція виступає виразніше й коли напрямок стремління можна означити точніше, тоді сю групу психофізичних прояв називаємо гоним.

Гони — се фізіологічні диспозиції, які серед певних умов спричинюють рухи організму, що показують виразно означений напрямок і тим чином викликають часто вражіння ділань, свідомих ціли. Коли гін стається актуальним, то се виявляється почуванням невдоволення і останнє дає безпосередний привід виконувати рухи, відповідні ціли. Коли з почуванням невдоволення вяжеться виразне виображіння предметів або подій, що можуть служити до усунення сього почування, то ці предмети або події називаємо потребами (пор. висше стор. 136). Отже гони й потреби вяжуться як найтісніше. Як існує багато загальних потреб, так існують теж основні гони, спільні всім людям.

До них належить зачислити перш усього: 1. Гін до самозбереження і 2. гін до збереження роду. Серед різних форм гону самозбереження наймогутнішим є гін відживлювання, а серед форм гону збереження роду: половий гін. Сі обидва гони є найзагальніші, а zarazом найсильніші, тож вони й мають могутній вплив на розвиток людства.

Einstweilen, bis den Bau der Welt
 Philosophie zusammenhält,
 Erhält sie das Getriebe
 Durch Hunger und durch Liebe. ¹⁾

Однак іще інші гони служать самозбереженню, а між них особливо треба вказати на гін наслідування й ігри. Гін наслідування є дуже важний для звірів, що живуть громадн але й для розвитку дитини має велику вагу. Головнож при виучуван мови сій гін грає велику ролю, коли дитина намагається повтор ти те, що чула й при сьому наслідує також рухи уст. Гін до ігр приводить у молодих звірів і в молодих дітей до рухів, які трет розуміти як попередні вправи для будучого звання. Карло Гро (Groos) доказав се безсумнівно у своїх писаннях про ігри дітей людей на численних прикладах.

Ба й гін до пізнання розвинувся із гону самозбереження, се нераз замічено. Однак гони часто розвиваються більше, ніж сього вимагає збереження життя і творять таким чином, як виказан висще (стор. 136), щораз то нові потреби. Тим чином можуть ро винутися також гони шкідливі для збереження особня й роду, і прикл. наліг п'янства, хоробливе честилюбство і т. д. Тут муся ділати разом законодавство та виховання, щоби спинити розвитк таких гонів, або їх притолочити.

§ 75. Пожадання й пристрасти. Бажання

Стремління стається пожаданням, коли з ним лучить виразне виображіння предмету, що його ми хотілиби собі пр своїти, придбати та вживати. Осьтак гін до відживлення стається у розвиненій свідомості жадобою страви й напою. Так сам гін до ігри у дітей стається джерелом всякого пожадання. Ді прагнуть з початку всього, що бачать, раз із цікавості, то знову т му, бо підозрівають у баченому предметі пригожу цяцьку.

Пожадання приводить до рухів, що, здається, є пригідні до з спокоевня. З початку жадоба ступенується ще через її заспокоєнн опісля наступає почування ситості, або й пересити. Виббр жінню пожаданого предмету товаришать завсіди інтенсивні п чування. Сі почування можуть легко більшати в силь афекти. Се діється з одного боку тоді, коли жадоби довго і заспокоїться, а з другого боку тоді, коли жадоба ступенується чер повільне, частинне заспокоєвня. Так па прикл. довгий піст мож ступенувати жадобу страви аж до шалу. Але так само бачимо, с

¹⁾ „До часу, заки світа рух
 Фільософічний збагне дух,
 Піддержить його будову
 Голод з любовю псполу“.

діти серед забави часто стаються пристрасні. Повільне й частинне заспокоєння жадоби є переважно примне, а розкіш сього заспокоєння може бути навіть предметом нагального пожадання. Колиж се нагальне пожадання станеться привичкою, тоді повстають ті психічні диспозиції почування й волі, що їх називаємо **пристрастями**.

Кожна пристрасть видвигає всі виображіння, котрі якнебудь вяжуться з дотичними жадобами, так дуже на передній плян, що сливе всі наші переживання вяжуться з тим. Так ось пристрасний грач думає завсіди про те, як і де мігби роздобути засобів до заспокоєння своєї пристрасти. Злучені з пристрастю нагальні афекти ведуть за собою сильне зужиття життєвої сили, як усі афекти. А що такі афекти ізза пристрасти виступають часто, то кожна пристрасть руйнує організм і тому говорять зовсім справедливо: пристрасть мене по ж и р а є. Се ділання ступенується ще й через те, що звязана з кожною пристрастю односторонність доводить до занидіння всі функції організму, не звязані з дотичними жадобами. Дуже наглядно представив *Ліхтвер* таке ділання пристрасної гри в карти, що розслаблює всі змисли, у своїому вірші: „Дивні люде“.¹⁾

Що правда саме ся односторонність пристрасти є в силі знову довести до нечуваного підйому хист до ділання. Отже там, де пристрасно виконувана діяльність є корисна для цілоти, там доводять якраз пристрасти до найвисших та найгідніших подиву-подвигів. Пристрасна любов вітчизни зродила нераз ту відвагу з пожертвуванням, яку ми подивляємо в героїв історії. Пристрасне залюбовання до досліду одушевило багато подорожних, що відкрили культурі нові царини. Однак загально булоби вказане не доводити жадоб до пристрастей. Коли воля протиділає в пригожому часі, то легко може вгамувати афекти, звязані з пожаданням. Особливож небезпечним є наліг до газардової гри та до алькоголевих напиків.

Через зміцнення почувань, звязаних із виображінням пожаданого предмету, у афекти, жадоба, як ми бачили, стається пристрастю. Колиж знову сі почування відступають більше на дальший плян, тоді пожадання стається тільки бажанням. Але з уступленням почувань виображіння пожаданого предмету зискує перевагу. Дуже часто запановує над тим виображінням сила уяви і надає йому дальшу форму. Ся гра уяви приносить нам нераз невинну втіху. Ми розмальовуємо собі бажаний стан найгарнішими барвами і немов тішимося їхнім видом. Тоді говорять: ми будуємо **воздушні замки**.

¹⁾ Lichtwer, „Die seltsamen Menschen“.

Тож бажання є ніщо інше як пожадання, зв'язане зі слабкими почуваннями й ще слабшими імпульсами руху. Коли прилучиться до цього чинність уяви, то родить інколи творива, що набирають певної тривкості та супроводжують нас крізь життя як ідеали. Ідеали — це виображення чогось звершеного, що будять у нас бажання дійти до цього ступня звершеності. По ідеалах поодиноких людей, як і по ідеальних постатях цілих народів, можна пізнати пануючі напрямки бажання і волі й тим робом вглянути дещо глибше в душу людей та народів. Отже ідеали не є ніяк пустими фантомами. Вони є витвором волевої чинності і можуть статися двиговими силами. Для того кожний повинен вибрати собі свого героя, що його шляхами промощує собі стежку до Олімпу.

§ 76. Хотіння

Рухи, що їх викликали гони й жадоби, можемо назвати однаково означеними волевими вчинками. Без міркування й без вибору кидається немов наш організм на більше або менше виразно висображену ціль. Але як рефлексії й інстинкти вистачають тільки до пересічних учинків, а серед нових, складніших умов відмовляють нам служби, або й прямо шкодять (пор. вище стр. 19), то гони й жадоби не можуть уже вважатися за зовсім певних провідників, коли культурне життя розвивається багатіше. Наші постанови мусимо вирішувати на основі об'єктивних і багатих на почування пізнань, наколи хочемо вдержатися серед тяжших умов. Напір хвили, теперішнє невдоволення не сміють уже бути виключно міродайними для нашого поступування. При будучих рішеннях мусять спільно ділати наші виображення, а головні наші осуди, або, кажучи інакше, наші попередні досвіди, внутрішньо перероблені. Через те, що з волевою функцією лучаться друго- й третьорядні явища пізнання, ця функція волі розвивається у виразне свідоме хотіння.

Про хотіння говоримо тільки там, де є ясно й виразно свідомі не тільки ціль ділання, але також пригожі до цього засоби. Найчастіше буває, що до ціли ведуть різні дороги, зпоміж яких маємо вибирати. Сей вибір може, очевидно, відноситися також до цілей. Отже властиве рішення випережують здебільшого міркування. Поруч них ідуть часто неприємні почування хиткості. Рішенняж само творить властивий акт волі. Його супроводжує здебільшого почування пільги, а виявляється в енергічному виразі лица, часто також у певних, неразскорих рухах.

Виображувані цілі, або коротше виображіння ціли й осуди ціли, що ділають спільно при рішенні, називаємо мотивами. Почування, що товаришать мотивам, назвімо пружинами ділання.

Коли ученик найвищої класи з цілою ревністю вчиться до іспиту зрілости, щоб одержати свідоцтво зрілости в відзначенням, то мотивами є виображуване відзначення і його передбачені наслідки. Пружинами є його почуття обовязку, його почуття чести, його честилибство, або й ще інші почування, що мають свою основу в кожночасних обставинах і відносинах. Коли на мандрівці в горах стрінемо череду товару й обходимо її здалека, щоби не зблизитися до неї, то намір оминути череду є мотивом, а почування обави, до якого не завсіди признаються, є пружиною.

Дуже часто при рішенні, яке маємо доконати, ділає спільно більше мотивів. Само рішення основується на сьому, що одному мотивови даємо першенство. Се віддання першенства являється для нас здебільшого вислідом резумових міркувань. Але в дійсности се віддання першенства одному мотивови наступає під впливом пружин, незамітних навіть тому, хто хоче. Міркування відбуваються, мовляв, саме на поверхні свідомости й тому видаються чимсь істотним із цілого переживання. Натомість пружини є почуваннями, що залишаються на дальшому пляні свідомости й тому їх не замічаємо. Тож може трапитися, що ми самі обманюємо себе щодо причин, що впливають на наше ділання. Нам здається, що ми рішились так, як каже розум, а тим часом се було тільки почування, що одному мотивови дало перевагу над другим. Дятого аж тоді розуміємо вчинки других, коли знаємо не тільки їхні мотиви, але також їхні пружини.

Сей розгляд веде сам через себе до питання, що над ним нераз призадумувалися: чи воля людини рішає свобідно й самостійно супроти мотивів та пружин, які ділають спільно при волевому вчинку, чи ділання волі є цілком означене йогож мотивами й пружинами або, як звичайно говорять, є детерміноване.

§ 77. Свобода волі

Ся проблема свободи волі, чимало обмірковувана, не є, як думають, простим питанням, на яке можна коротко відповісти „так“, або „ні“. Ставлення питання та відповідь змінюються відповідно до становища, на якому стоїть той, хто питає. Побіч психологічного становища, яке нас займає, ставлять се питання ще зі становища метафізичного й етичного. Разом зі становищем змінюється кожного разу також значіння слів „свобідний“ і „свобода“. Отже сі слова не заступають нам одного поняття, але більше понять, одно від одного різних. Тож нема одної проблеми волі, але існує більше проблем. У метафі-

зичному розумінні „свобідний“ означає тільки що: стоячий по законом причиновости. Отож метафізична проблема волі дасть сформулювати так: чи ділання людської волі стоять поза законом причиновости, який панує над усіми фізичними проявами, чи вони підлягають сьому закону? В першому випадку є воля у метафізичному розумінні свобідна (індетермінована), в останньому є вона несвобідна (детермінована). Прихильників метафізичної свободи волі називають індетерміністами, а їхня теорія зветься індетермінізмом. Супротивники сього погляду зветься тоді детерміністи, а їхній погляд — се детермінізм. Коли правда гбоці індетерміністів, тоді поруч фізичного світа, або поруч царства причин, мусить існувати незалежний від нього духовий або моральний світ, який можна назвати царством ціле. Видно легко, що метафізична проблема волі стоїть у найтіснішом звязку з цілим світоглядом. Її розглядання веде отже далеко поздосвід і не належить до психології, але до метафізики (по више стор. 13).

З етично-правного становища „свобідний“ значить тільки що: той, що йому можна вчисляти вину і відповідальний. Тут дістає проблема волі осьтакий вид: коли воля є „свобідна“, тоді вчинки кожної людини є її вчинками, і се відповідає вповні вимогам справедливости, щоби кожную людину робити відповідальною за її вчинки та за їхні передбачені наслідки. Колиж воля не є свобідна, тоді ділання волі людини є означені вродженими диспозиціями людини, її вихованням та взагалі цілістю впливів, на які був виставлений її організм аж до поручинку. Суспільність має, правда, й тоді право й обовязок обергати себе перед шкідливими вмішуваннями, що загрожують існуванню, але не може бути ніяк мови про відповідальність і кари. Лиходіїв треба тоді вважати за недужих, що їх мусимо зроби́ти нешкідливими і по змозівилічити.

З психологічного становища „свобідний“ значить тільки що: без почування зовнішнього, чи внутрішнього примусу. Отже кожний чин волі, який ми виконуємо в повному посіданні наших духових сил без почування примусу, є нашим свобідним рішенням. Перед учинком маємо пересвідчення, що ми моглибще й інакше зробити, а після вчинку маємо впевненість, що ми моглиб були навіть інакше зробити. Як лиш при наших рішеннях ділають спільно виображення й осуди, то се рішення характеризуються як плоди наших дотеперішніх досвідів, як вплив цілонашої особистости, оскільки воля була розвинена до поручинку.

Отже, розглядаючи психологічно, свобода волі не є ніякою проблемою, але незаперечним фактом. Як тільки во

лева чинність розвинулася поза стремління й пожадання до виразно свідомого хотіння, тоді переживаємо факт психологічної свободи волі в кожному волевому акті, а кожне таке переживання є новим не опрокинутим доказом на се. Чим багатше розвивається наше думання, чим більше виображень та осудів стоїть нам до розпорядимости при наших волевих актах, тим свободнішим являється тоді кожне хотіння. „Освіта робить свободним“, бо через неї багатіємо досвідами та відомостями. Вона відкриває нам тим робом щораз нові засоби й шляхи, між якими можемо вибирати. А чим багатший вибір, тим виразніше відчуваємо нашу свободу вибирання.

Факт психологічної свободи волі не стоїть у противенстві до сього, що особистість, якої кожний свідомий акт волі належить уважати за її свободне рішення, підчинюється у своєму розвитку впливови свого оточення. Підсоння й прикмети почви батьківщини, господарські відносини батьків, рідна мова, племінна й державна приналежність, релігійне ісповідання впливають на кожну людину від її найраніших молодощів і зі свого боку рішаючо впливають (sind mitbestimmend) на її розвиток. Але супроти всіх тих впливів усе таки й самостійність, що є в кожному організмі, задержує свою силу. Діти тих самих батьків, що виростають у тому самому природному й суспільному сточенні, виявляють проте дуже великі різниці в своїй своєрідній вдачі. На всякий випадок треба впливу оточення, щоб сю вдачу розвинути. Своєрідна вдача, вроджена самостійність різних людей виявляється в сьому, що не всі в цілком однаковий спосіб перегворюють вражіння, що наступають на них натовпом. З хисту та оточення розвивається таким чином особистість в одну суцільну цілість, а з тої цілости особистости впливають рішення волі.

Факт психологічної свободи волі вистачає вповні до розв'язки етично-правної проблеми волі. Коли почуваємо, що ми самі чинні при наших рішеннях, то признаємо тим робом рівночасно нашу відповідальність. Колиж ми ділаємо не в повноту посіданні наших духових сил, або коли стоїмо під впливом сильного афекту, тоді й закон не вважає нас за таких, що їм можнаби вчисляти в вину. Діти, тупоуми, п'яні не є повними панамі своїх духових сил і закон їм вини не вчисляє. Конечну оборону, сильну пристрасть вважає закон за „непоборний примус“, який зносить вчисляемість, або бодай уменшує. Отже зі становища моральности або права цілком вистачає свідомість свободи й законодавець не потребує зовсім ждати на розв'язку метафізичної проблеми волі.

„Людина є свободна“ значить отже тільки що: людина є здатна вибрати свої волеві рішення на основі своїх надбаних досвідів

і відомостей. Сю здатність спокійного і безпристрасного міркування звичайно називають також розсудком. Підчас коли розумом означуємо здібність думати с. зн. осуджувати, то розсудок — се волева диспозиція, яка робить нас здатними робити вжиток з розуму при наших рішеннях і панувати над пристрастями.

§ 78. Свідомість „я“ і самосвідомість

Із волевою чинністю, як се вже замічено (§ 72), вяжеться як найтісніше свідомість „я“. Одність і самостійність організму виступає найвиразніше там, де організм самочинно вмішується в життя-буття. Свідомість „я“ товаришить людині в певному розумінні від колиски до гробової дошки. Вона бере участь у душевному розвитку й саме через сей розвиток підпадає різмаїтій перереміні й уформуванню.

Основу для свідомости „я“ творять групи вражіннь, спостережень, почувань і гонів, що відносяться до нашого власного тіла. Доторкнення чужого тіла пальцем має за наслідок одно, а доторкнення якогось місця нашого тіла має два дотикові вражіння (на пальці й на диткненому місці). Кожному рухови нашого тіла товаришать рухові вражіння. Так ось тіло вирізняється як щось одноцільне, замкнене ціле, як наше першорядне Я від внішнього світа, від Не-Я. Хапаючи бачені предмети, старається дитина їх своїому тілу, своїому я наче втілити. Я першого ряду є осередком сили; від якого виходять усі рухи, що служать до заспокоєння первісних гонів і жадоб. Я першого ряду дбає отже про се, щоб ми заспокоїли наш голод, щоб ми відборонилися від шкідливих вмішувань і так зберігали та стерегли наше тіло.

Нечувано багатіє свідомість нашого я через прояви другої треторядні, отже через наші спогади, уявні виображіння й думки. Все, що ми бачили й пережили, всі пляни, які ми собі створили, ідеали, до яких стремимо, наша родина, вітчизна зі своєю історією, се все стається згодом у певному розумінні складником свідомости нашого я. Назв'їм сю збагачену й поширену свідомість „я“ нашим другорядним „я.“ Також другорядне „я“ є осередком сили й борониться перед загрожуючими йому порушеннями. При сій обороні може скоїтися легко, що се другорядне я попаде в розріз із першорядним і нерідко траплялося, що в сій боротьбі першорядне Я покорилося. За нашу честь, за вітчизну ми готові віддати наше життя. Навіть наукова ревність дослідника згодом показала сильніша від першорядного гону збереження. Але особливо чимало є випадків, де релігійна віра була сильніша, ніж охота до життя. Надія на вічну щасливість сталася в мучеників інтеграль-

ним складником їхнього другорядного я. Однак ся надія могла справдитися тільки для того, хто видержав у вірі. Тому мученики жертвували своє дочасне життя, щоби запереченням віри не збутися надії на вічну щасливість. Отже другорядне я вже нераз побідило першорядне.

У дітей розвинене тільки першорядне Я і тим пояснюється природне себелюбство дитячого віку; його наївність часто нас захоплює. У старших трапляється нераз, що пам'ять гине, уява слабшає, здатність до думання меншає, а лишається тільки першорядне Я, що знову виявляється у свого рода першорядному себелюбстві.

„Das Alter macht nicht kindisch, wie man spricht,
Es findet uns nur noch als wahre Kinder.“¹⁾

Але першорядне Я лишається ціле життя завсіди основою свідомости Я і надає напрямок діланню. Другорядне Я є якби надбудовою, яка згодом грозить роздавленням осисри, але звичайно остається на ній спокійно і приспособлюється до неї.

Зі збагаченням свідомости Я наступає переміна, яка є рівночасно звуженням. На першорядному ступні Я є тіло. Також до тіла причіплені, на погляд нецивілізованих, прикмети людини, коли знову душа має в тілі тільки свій осідок і покидає його після смерти. Так Каннібаль пожирає свого ворога й гадає, що з ним переняв у себе також його силу й відвагу. Ще в Гомера говорить, що гнів Ахіля вкинув у Ад багато душ героїв, а їх самих полишив на погалу собакам та птахам. Отже герої самі — то їхні тіла.

Чим дальше розвивається культура, тим більше обмежується Я до духових чинностей, а тіло зачислюється до внішнього світа. Філософ *Декарт* находить у своїй свідомости найпевнішу запоруку своїй ексистенції. „Cogito, ergo sum“ (Я думаю, отже я існую) кличе він. Отже його Я не є його тіло, тільки те, що в ньому думає.

Але думання, якого ціллю є пізнати дійсність, мусить бути предметове й тому мусить вилучати все підметове, все особисте, о скільки можливо. Наколи наші осуди й висновки мають бути вірні, то вони мусять як найточніше відповідати фактам, а сю ціль осягаємо найліпше тоді, коли позвляємо думкам розвиватися немов самим, не домішуючи наших почувань, ні бажань. Тому думанню товаришить вправді завсіди свідомість Я, бо се акт волі, однак воно не надається на те, щоби бути довго двигачем свідомости Я. Навпаки обидві інші основні чинности, почування й хотіння є багато суб'єктивніші, багато характеристичніші, для нашої особис-

¹⁾ „Ні, то не старість нас дітями робить,

Ми, друже мій, як діти аж до гробу.“

Гете, Фавст у перекладі Д. Загула, Київ-Відень 1919, ст. 21, вид., Вернигора.

тости й тому вони надаються багато краще на те, щоби бути представниками нашого Я в нашій свідомості. Сим. що думає в нас повинні бути факти самі, натомість тим, що відчуває і стремить ми самі.

Одначе тому, що сильні почування стаються легко афектами які, здається, насилують непереможно наші рухи, то такі почування легко вважаємо за чужі сили, що володіють нами. Так ось ми можемо: мене перемагає гнів, страх відняв у мене силу, пориває мене захоплення, важке горе їсть мене.

Гарний приклад уособлення почувань дав висше (стор. 96.) наведене місце з XVIII. книги Іліади.

Наша свідомість Я зосереджується тому щораз більше на в левій чинності. При кожному рішенні, яке постановляємо зі свідомістю „свобідного“ вибору, стається свідомість Я живою. Для такої розвиненої свідомості належить наше тіло до зовнішнього світу. Наше думання є у своїй перебігу означене об'єктивними фактами, або щонайменше повинно бути ними означене. Сильні афектами почуваємо себе побідженими. Але кожний свідомий в левій учинок є нашим учинком. Що тут рішає, се є наше на своєрідніше Я, ніщо зовнішнє, ніщо чуже.

Розвинену свідомість Я, в якій наше Я протиставиться самостійно не тільки зовнішньому світові, але й власним виображенням та почуванням, називаємо також самосвідомістю. Свідомість сказали ми висше (стор. 1), се переживання психічних явищ. Натомість самосвідомість є висшим ступнем розвитку душевного життя і вона спирається на сьому, що ми є в силі осуджувати самі пережиті психічні явища.

Свідомість Я веде до розвитку фундаментальної аперцепції, або чинності осуду. Через те, що ми вкладаємо в гурт вражінн нашу волю або наше Я, стається сей гурт одноцільною річчю (пор. стор. 159). При допомозі мови розвивається чинність осуду дальше й перемагає нам зробити світ, в якому живемо, нашою власністю. Його духово здобути й опанувати. Якжеж ся чинність осуду розвинулася самостійно й дійшла до загального значіння й ужитку, прикладаємо її тепер у самосвідомості також до самопережитих психічних явищ. А коли розуміємо се переживання як вияви сили нашого Я, то се Я само об'єктивується (пор. стор. 102 і сл.). Воно робиться частиною вселенної, котра мішається в життя-буття світа. Се Я, що існує вже не тільки для нас, але також для других, що має не тільки підметне, але предметне значіння, се котре виступило немов із нас, називаємо особистістю.

§ 79. Особистість та індивідуальність

Коли ми довго були в зносинах з якоюсь людиною, то ми не тільки добре обзнайомлені з її тілесним виглядом, але знаємо також, як вона судить про найважливіші питання, знаємо, що її радує і засмучує, що її цікавить, та можемо з достаточною певністю наперед сказати, як вона рішатиме в сьому, або тому положенні. Завдяки чинности осуду ми схильні звести всі способи вияви її психічного й фізичного організму до одноцільної причини, і сю одноцільну причину, що виявляє при всякій зміні думок та настроїв усеж певну сталість, називаємо особистістю.

Особистість якоїсь людини се в її розвинене Я, оскільки його можна обективно пізнати й оглядати. Особистість є ядром нашої істоти, як вона виявляються в нашому тілесному вигляді в нашому думанні, почуванні, хотінні. Вроджені диспозиції і впливи оточення ділають спільно при розвитку особистости, але видається, що переважає вплив вроджених диспозицій. Особистість — се незвичайно складний витвір фізіологічних та психічних диспозицій, в часті вроджених, а в часті придбаних. Тому то одним із найтяжших завдань є пізнати й вмальювати особистість якоїсь людини. Вичерпуючий опис є тут просто неможливий. Проте се дуже заманливе і вдячне завдання студіювати особистість визначних людей із їхніх рішень і вчинків, з їх писем та прочих вияв. Видання дневників, листів та розмов у останніх десятиліттях істотно облекшили сі студії та-посунули їх наперед.

Кожна особистість існує тільки в одному одинокому примірнику. Зрозуміле само собі, що нема двох особистостей уповні однакових. Одначе серед людей того самого народу, племені, тої самої родини, а навіть стану є без сумніву певні подібности. Колиж хочемо якраз підчеркнути різниці і схарактеризувати виключно одиноку своєрідність (*das Einzigartige*) кожної особистости, то вибираємо на се вислів індивідуальність. Під індивідуальністю розуміємо особистість, оскільки вона відрізняється від інших і супроти цілости набирає значіння як самостійна одинока істота з яркою своєрідністю та власним управненням.

Розвиток визначних, сильних індивідуальностей — се плід культури й поділу праці, що особливо з культурою завсіди лучиться та щораз дальше поступає. Як довго члени одного племені приблизно тим самим займаються, то вправді поодинокі особні з висшим хистом вирізняються із маси та стаються її провідниками, але інші переважно підпорядковуються сліпо їхнім розпорядкам і живуть собі рівномірно дальше. До витворення сильних особистих різниць нема ніякого приводу, тим більше, що спосіб життя диких

народів в строго управильнений здебільшого вже й обича
Якжеж тільки люде привикли до осілого життя ізза рільни
й опісля повстають города, в яких живе поруч себе насел
вельми розчленоване по станам і галузям звання, то там пов
ється потреба поділу праці й таким чином різничкуються у в
кому ступні інтереси поодиноких людей. Ся різнота зан
й інтересів спричинює також сильне зрізничкування особист
а тим самим і витворення індивідуальностей з ярко вири
признаками. Осьтак в обороні своїх інтересів попадає ко
легко в розріз із інтересами других, а не рідко також з інт
сами загалу. Без сумніву через боротьби, що з сього счиняю
кріпшають у нечуваний спосіб душевні сили, а з ними висшає
хова снага чину в людстві.

Тож без сумніву в інтересі культури й поступу леж
щоби люде різничкувалися і щоби витворювалися визначні і
відуальности. У XVIII. віці виділи в багатому розвитку особист
та в енергійній діяльності індивідуальности властиву ціль розв
людства й найважніші умови правдивого щастя. Гете дав кля
ний вираз сій думці у наступних стихах:

„Volk und Knecht und Überwinder,
Sie gesteh'n zu jeder Zeit:
Höchstes Glück der Erdenkinder
Sei nur die Persönlichkeit.
Jedes Leben sei zu führen,
Wenn man sich nicht selbst vermißt;
Alles könne man verlieren,
Wenn man bliebe, was man ist.“¹⁾

Але занадто односторонне плекання індивідуальности м
бути також у високому ступні шкідливе. Хто хоче жити ті
для себе самого, хоче розвивати тільки свою власну особист
і вживати, той забуває дуже легко, що він винен суспільній с
нізації, в якій і для якої вродився та її уладженнями користу
ся що дня, ба що години. Сі плоди суспільної організації, або
жави сталися для кожної культурної людини такою великою
требою, що без них ми зовсім не моглиби жити. Кожний к
стується почтою й телеграфом та нарікає, коли лист або деп
не буде в час доручена. Більша частина батьків не булаби в

¹⁾ „Люд, невольних і побідник
Признають по всякий час:
Висше щастя землерідних —
Особистість в самих нас.
Кожен жий собі по волі,
Не затрачуй лиш себе:
Пропади що дома, в полі,
Збережи особу все“.

лі дати своїм дітям потрібну освіту, колиб не було прилюдних шкіл, удержуваних державою, або громадою.

Коли усвідомимо собі ті факти, то з сього вийде для нас зобов'язання, сплатити частину довгу суспільному організмови, якому ми так багато завдячуємо в той спосіб, щоби віддати на службу цілості свої буйно розвинені сили й працювати спільно над збереженням та дальшим розвитком суспільної організації, с. зн. держави. Отже поруч індивідуальності вимагає старанного плекання також соціяльна свідомість почування спільної приналежності, на що головно належить звертати увагу при вихованні молоді. У другій половині XIX. віку се вже виразно завважали й таким чином ідеал доби просвічености доповнено дуже важним чинником.

Обидва напрямки волі, стремління до розвитку своєрідности й свідомість суспільних обов'язків дадуться впрочім дуже добре злучити. Бо ніде індивідуальність не може розвиватися могутніше а заравом більше ошастити нас як там, де вона проявляє свою діяльність у видатній, загально корисній праці для добра цілості.

Особистість та індивідуальність—се плоди суспільного розвитку, який перейшло людство. „Я“ прокинулося до повної самостійности щойно в противенстві до „Ти“, а часто навіть у боротьбі з тим „Ти“. Однак опісля обидва лучаться разом свідомо у спільне „Ми“. Із людської юрби прадавних часів, яка сліпо йшла за провідником, розвинулися люде з багатою питоменністю, з яких кожний є світом у міміятурі. Відтак внутрішно збагачені люде лучаться з повною свідомістю тісно один з одним і скупчуються в одне велике безсмертне людство.

§ 80. Волеві диспозиції. Вдача та характер

Часте виконання волевої чинности викликає в душі означені диспозиції волі, які стаються щораз більше постійними прикметами. Обговорений уже висше (стор. 161 і д.) перехід від довільних рухів до автоматичних є звязаний із творенням фізіольогічних диспозицій, котрі вяжуться з волевою чинністю. Частим повторюванням тих самих рядів волевих актів промощують собі шлях нервні проводи так, що процес відбувається щораз лекше і швидпє. Сі промощування доріг не можемо сьогондя, де механічні, електричні та хемічні процеси, що при сьому відбуваються, є наче цілком незвісні, назвати інакше, як: придбані фізіольогічні диспозиції.

Таким самим чином творяться через частіше повторювання волевих актів, що виявляють спільний напрямок волі, психічні диспозиції волі. Хто навчився здержувати цупко свою міміку, хто вна-

чився не даватися поривати афектам і пристрастям, той придбає собі ті диспозиції волі, які ми обіймаємо сьогодні назвою самої влади. Урядовець, що привик точно й совісно виконувати свій обов'язок, зискує через те диспозиції волі, які ми звикли означати виразами точність та совісність. За придбані диспозиції волі належить уважати також пильність, ретельність, витривалість. Навпаки лінощі, неробство, неточність належить уважати за промахи, що їх треба звести до недостатці прийомих диспозицій волі.

Для поступного звершення поодинокі людини, а таким чином також для ублагороднення людського роду мають найбільше значіння ті волеві диспозиції, що в'яжуться з моральним розвитком. Зпоміж означень, утворених мозою для таких диспозицій, належать сюди передусім „вдача“ та „характер“. Про обидва вислови поговоримо тепер основніше.

Словом „вдача“ обіймаємо разом ті волеві диспозиції, що значують наше моральне поступування. В основі всіх учинків, які морально не є зовсім рівнодушні, лежить вдача і сюди вдачу робимо предметом морального осуджування. (Пор. § 7) Спосіб поступування називаємо морально добрим тоді, коли приймаємо, що він вийшов із морально доброї вдачі. А за морально добру вважаємо ту вдачу, що спонукує нас при всіх учинках зважати на те, щоби ми пособляли добру загалу, а оминали вся шкодження загальному добру.

Моральна вдача—се сума придбаних диспозицій, тож важним завданням виховання є впливати на виображення моральної вдачі. Дуже часто власний інтерес попадає в розріз із інтересом других, або з інтересом загалу. Тому волю мусимо виховати такою, щоби запанувати над пристрастями й гонами та підпорядкувати власний інтерес під інтерес загалу. До того дуже часто для того, щоб перемагати самого себе і якраз тому мусимо молодь завчасу при звичаювати до перемоги себе самої. А перемога себе самого є зараз найкрасшим та найвиразнішим доказом сього, що воля людини має силу ставити собі висші цілі відборонитися від хвилих ворухень і покус, що до нас наближуються і непохитно задержати в оці витичену цілі. Самоперемога показує, що людина є духовною істотою, яка в певному розмінні стоїть понад природою і може визволити від впливу низьких гонів.

„Von der Gewalt, die alle Wesen bindet,
Befreit der Mensch sich, der sich überwindet.“¹⁾

1) Хто себе перемаже в борні життєвій
Той свободний від сили, що в'яже людей.

Але моральна вдача є не тільки диспозицією волі. До її ви-
 бразування радше доконечне треба також строгого льобічного ви-
 школення і придбання позитивних відомостей. Хто поважно бере
 моральну відповідальність, той мусить присвоїти собі потрібне до
 таких міркувань знаття. Так як незнаття закона ніколи не слу-
 жить за виправдання перед карним судом, так само перед трибу-
 налом нашої власної совісти не вистачає виправдання, коли скаже-
 мо собі, що ми не були би зробили сього, або того, коли б ми бу-
 ли передбачили наслідки. Батьки, що ізза незнаття найпростіших
 правил науки про здоровля шкодять організови своїх дітей, за-
 слугують на догану, бо ж вони могли дуже легко присвоїти собі
 дотичне знаття. Сьогодні всюди є нагода придбати відомости, без-
 умовно потрібні до сповнення моральних завдань людини. Хто не
 використає сеї нагоди, той теж морально відповідає за наслідки
 своєї невіжі. Як знаємо, Сократ учив, що чеснота спирається на
 знатті і що пізнання добра вистачає, щоб викликати моральне по-
 ведення. Ся наука є певно односторонна й потребує доповнення.
 До морального поведення, крім ясного вгляду в ціли, потрібна ще
 певно і вправа волі в самоперемозі. Однак у погляді Сократа се
 одно залишиться завжди правдивим, що вгляд у моральні ціли є
 доконечною умовою морального розвитку і що ясне та виразне
 пізнання можливих наслідків улекшує нам незвичайно ставити опір
 хвиливым забаганкам. Отже льобічне вишколення духа і збільшен-
 ня знаття пособляє також моральному розвитку і хто трудить-
 ся над присвоєнням і поширенням освіти, той працює тим самим
 рівночасно і над моральним звершенням людства.

Коли засади, по яким ми вирішуємо свої постанови, через
 зрзуміння і привычку перейшли в нас немов у кість і кров так,
 що напрямок нашої волі є виразно означений і також помітний
 для других, тоді в нас витворилося те, що називаємо характером.
 Як звісно, слово походить із грецької мови (*χαρακτήρ*) і значить
 тут в першу чергу відтиск на монеті. Але вже учень Аристотеля,
 Теофраст, прикладає се слово до людей. У збереженому ще
 письмі під наголовком „*Χαρακτῆρες*“ представляє він різні типи
 людей, як на прикл. глузівника, забобонного. Сьогодні розуміємо
 під характером суму придбаних диспозицій осуду й волі, що
 сталися трівкими прикметами особня. Однак основне значіння
 зберіглося в сьому, що під характером розуміємо тільки
 психічні прикмети виразної, легко помітної означености.
 На характер людини мусимо могли числити, мусимо знати, чого
 від неї ждати, а чого ні. В характері є звершений розвиток
 індивідуальної свідомости. Се є вислід усіх досвідів, які ми зробили,
 усіх впливів, яких ми ізвні зазнали, та всіх актів думки й волі,

якими ми переробили ті досвіди, зробили своєю духовою власністю й опісля вжили до збереження свого власного життя, як також до загально-корисних цілей. Характер є сумою розумових правил, засад і максим, які обусловлюють наше поступування в кожному, морально визначному випадку і які сталися так уповні нашою власністю, так тісно зіллялися з нашою особистістю і зробилися частиною нашої істоти, що ми не можемо інакше робити, як тільки слідкувати за ними та по їх вимогам чинити. Тож легко поняти, що характер розвивається щойно в дозрілому мужесьькому віці до тої незломної сили і що багато людей узагалі не доходить до сильного та рішучого характеру.

Отже характер творить через те не тільки завершення, але також ціль індивідуального розвитку. Для тривкості людської суспільности має се високу вартість та для її звершення доконче треба, щоби образувалися сильні й моральні характери. Тому завданням виховання других, а головню завданням виховання себе самого є: по силам заходитися коло осягнення сеї мети.

ДОДАТОК

Перерви й забурення душевного життя

§ 81. Спання і сон. Гіпнотичні стани

Правильно повертаючи, отже наворотна перерва навіщує нашу свідомість під час спання. Фзіологічні причини спання покриті ще темрявою. З деякою певністю можна висловити тільки погляд, що спання спрощують події в осередньому органі. Загально може се вчинити виснаження і втома осереднього нервного укладу, а в наслідок сього наступає спання, однак досвід повчає нас, що й недостача заняття, безнастанне, рівномірне ділання одного й того самого змислового подразнення, на кінець певні наркотичні матерії ділають заспляючо. Вегетативні або тільки фізіологічні життєві прояви, як обіг крові, травлення, всисання тривають, звісно, під час спання далше, а навіть рефлекси визволяються. Що цілком відпочиває — се чинність волі. Як доказали розсліди, найглибше є спання зараз після того, як людина засне. Тоді панує повна несвідомість. Але незабаром спання переходить у легку дрімоту, а тоді наступають ті своєрідні прояви свідомости, що знані нам як сні.

Сон не життя належить до найцікавіших, найбільше обговорюваних і завжди ще загадкових прояв душевного життя. З початку треба буде ствердити, які то є сонні виображіння і чим вони відрізняються від виображінь у пробудному стані; аж опісля можна буде питатися, як пояснити повстання сих виображінь.

Сонні виображіння мають спершу сю властивість, що той, хто має сон, уважає їх за змислові спостереження. У сні бачимо, чуємо і відчуваємо. Здається нам, що в сні ми знаходимося часто у найрізніших положеннях і поставах, але завжди бачимо й відчуваємо потрібні до сього рухи та чуємо тони й слова. Тим простим фактом пояснюємо все, що передали нам про сонні забесни й сонні віщунства. Люде на примітивному ступні освіти не можуть, так само як діти, відрізнити сонних привидів від дійсности. Вважаючи сні за дійсні переживання, бачимо в них легко натяки на будучі події, що, здається, походять від висших сил.

Дальшою властивістю сонних виображіннь є те, що вони відбуваються виключно по законам асоціації при повній недостатчості управильняючого впливу волі. Відсіль замотаність снів, легкість, з якою не журимося ві сні про часові й просторні віддалення, про факти.

Сонні привиди є в части спогадами, але здебільшого — се виствори уяви. З уявними виображіннями мають вони спільне щось нове, оригінальне, часто противурічне дійсности, надго ще й іншу прикмету, важну для повстання снів. Як усяка чинність уяви, так також сонне мріяння є завжди злучене з почуванням вдоволення або невдоволення і ледви чи є рівнодушні сні, с. зн. такі сні, що не є ні приємні, ні неприємні. Се почування вдоволення й невдоволення може і є приводом до того, що переривається супокій спання і повстають сонні виображіння. По новій, талановито обуслованій теорії всі сні виходять із бажань. Сі бажання сповняються ніби ві сні. Сповнення бажання має при сьому впливати не тільки на тон, але й на зміст снів. Певне є одно, що в сонному житті набирає значіння багато такого, що в день було заслонене, або усунене працею звання. Зміст снів складається переважно з переживань минулого, які, розуміється, дістають фантастичні форми, й одержують саме ізза того почування своє властиве забарвлення, свій тон. Хоча сон часто видається замотаний і нескладний, то при деякій вправі можна знайти повсякчас після короткого міркування його елементи в попередніх переживаннях.

Важну ролю грають при сонних виображіннях також суб'єктивні вражіння зору й слуху, знані нам із стану чуйности як світляний хасс темного поля бачення, як дзвонення в ухах і шум в ухах. Тим пояснюється дивний нахил сну, змальовувати перед очима у многоті подібні, або цілком згідні предмети. Бачимо перед собою тьму тьменну птахів, метеликів, риб, пестрі барви, квіти і т. д. При сьому можна ще доказати і вплив інших станів того, хто має соч, а саме вражіння шкіри й загального почування. Те саме суб'єктивне світляне подразнення, яке при піднеслому загальному почуванні має вигляд образів літаючих птахів і пестрих квітів, заміняється звичайно, як тільки наступить неприємне вражіння шкіри, в гидкі гусльниці, або хрущі, що повзають по шкірі сплячого.

Дуже часто в сні відновляються диспозиції до виображіннь, які в стані чуйности через намір денних занять не могли виявити своєї діяльности. Спогади з давних часів, постати давно ємерлих або давно вже не бачених другів виринають і мішаються часто зовсім нелюбочно з переживаннями найблизшого минулого. Власне то наше життя виображіннь працює в сні дальше під впливом мінімальних зміслових подразнень та почувань вдоволення і невдово-

лення, але зовсім не управильнене волею, що пірнула в сон.

Але всеж таки мають сонні виображіння вплив на моторичні осередки центрального органу, бо в сні виконуємо часто рухи, подібні дуже до довільних. Сюди належить часте підкидування рук і ніг, як і нердке говорення крізь сон, а на кінець така дивна проява сновидання (мандрівки в сні) або сомнамбулізму. Принада таємности, яка здавна оточувала сомнамбулізм, дала на кожний випадок привід до всіляких переборщень і опоганень в оповіданнях про сновиди, однак одно є певне, що сновиди виконують дуже складні чинности. Та се ще хиба не доказує, що й у сні ділає воля. Воно доказує те, що й складні чинности, отже ряди рухів, можуть статися так механічними, що вистачить одна проста асоціація, щоби їх визволити (гл. висше стр. 161).

Гіпнотичні стани. Близькі до снання, але ніяк із ним не ідентичні, є так звані гіпнотичні стани. Під ними розуміємо штучно викликане снання, в якому приспаний (загіпнотизований) в дивний спосіб підпадає під вплив особи, що його загіпнотизувала. Сей вплив називаємо сугестією.

Не занадто сильні, але довго триваючі, або рівномірно повторювані зміслові вражіння як: витріщування очей на блискучий предмет, тикання маятникового годинника і т. под. спричинюють у настроєних до сього осіб те, що вони вже після короткого часу западають у гіпнотичне снання. Часто вистачить до сього вже сам наказ лікаря: „Засніть!“ В часі снання може лікар сугестією спричинити на прикл. таке, що шкіра сплячого стається занадто вразливою (гіперестетичною), або невразливою (агестетичною). В першому випадку найлекше діткнення шкіри викликає сильне тремтіння, а в останньому можна вложити в шкіру глибоко голку, а сплячий на се не реагує. Нераз удається наказами, даними в часі гіпнози, впливати на свідомість загіпнотизованого й після пробудження (постгіпнотична сугестія). Тим чином удалося вилічити нервові тремтіння, безсонницю та інші недуги, обусловлені нервозністю трівко або часово.

Однак здається, що гіпнотизування, як нераз показалося, не є так зовсім нешкідливе для організму гіпнотизованого і в останніх літах закинули сей спосіб лічення в лікарській практиці.

§ 82. Галюцинації та ілюзії

Галюцинації є се виображіння, що їх уважають за спостереження хоробливо побудженої дразливости осередного органу. Найчастішими є галюцинації зміслу зору (візії) і слуху. Багато рідше виступають галюцинації зміслів дотyku

нюху й смаку і то тільки в сполучі з галюцинаціями висших зміслів, підчас коли слухові галюцинації і візії виступають також нарізно. Замітне, що самотня тюрма викликає нахил до слухових галюцинацій, а перебування в темряві до візій, мабуть тому, що недостача дотичних зміслових подразнень ступенує вразливість осередних зміслових площ. Але з другого боку здається, що надмірне дразнення зміслів має той сам наслідок, бо на прикл. у малярів помічували переважно фантазми (марева) зору, а в музиків фантазми слуху. Безнастанне заняття тим самим предметом може навіть образ спогаду піднести до живости фантазми. Галюцинуючий бачить всілякі постаті, або чує різні тони й голоси, яких його оточення зовсім не замічує. При високо ступневому хоробливому подразненні він вірить сильно в існування річей, які йому відсаїчує його уява. Деколи трапляється навіть, що недужий знає добре, що сі прояви — то привиди, однак не може їх спинити.

Ілюзії ми називаємо такі галюцинаторські виображіння, що виходять від внішнього зміслового вражіння. Як тільки наслідком скріпленої вразливости осередних зміслових площ появляться диспозиції до фантазмів, то нормальні внішні зміслові подразнення стаються побудниками ілюзій; при сьому видається в части зміцненою інтенсивність зміслових подразнень, в части спостереження фантастично змінюються у своїй якості й формі в найрізноморідніший спосіб. Галюцинуючий уважає легке стукання в двері за гуркіт грему, шум вітру за небесну музику, а хмари, скали й дерева прибирають форми фантастичних утворів. Найсвобідніше, очевидно, може уява розпоряджати змісловими вражіннями, коли вони дуже незначені, длятого то й уява здорових людей легко втілює найрізніші постаті в розпльвчасті обриси хмар, в неправильні накопичення далеких гір і скальних мас.

§ 83. Забурення в мові

Для знаття розвитку мови мають велике значіння помічання над забуреннями мови, пороблені на багато недужих. У таких недужих виступають наперед два різні роди забурень. Забурення виринає саме в розумінні, або в творенні слів.

В першому випадку недужий цілком добре може написане голосно читати і сам говорити, але не став йому снаги розуміти те, що говорять інші. Та при сьому його слухове знаряддя не в порушене, він чує, що говорять, але то для нього тільки шелест без зміслу і значіння. Сей стан звемо глухотою слів. Вона в або повна (тотальна), або частинна (парціяльна).

При повній глухоті слів недужий не може розуміти ані одного слова, хочби йому і як часто його говорили. Однак його спроможність думати не є забурена, він навіть може говорити, як се вже помітили, тільки трохи тяжко зрозуміло, бож він власне не чує своїх слів. При частинній глухоті слів удається недужому, кілька разів повторювані слова, головнож назви предметів, розуміти, коли йому рівночасно показується означені предмети. Трапляється також, що особи, які розуміють кілька мов, забувають одну з них через частинну глухоту слів.

До сеї категорії належить також не дуже частий випадок, де зовсім не порушена є здібність говорити й розуміти, але де знову недужий не в силі читати. Професор Шарко (Charcot) помітив такий випадок у році 1882 в Парижі. Його недужий міг навіть писати довгі листи, але не міг написаного прочитати. „Пишу“, сказав він, „якби із закритими очима“. Сей рід забурення мови називаємо сліпотю слів. Зв'язок між звуком, а виображінням, а так само між виображінням і звуком не є спинений, натомість перерваний є зв'язок між письменним знаком, а звуком.

Зновжеж у другому випадку зберігається здібність розуміти, натомість хорий не є в силі говорити. Сей рід забурення мови називається афазією (безмовністю). Вона знову може бути повна, або частинна. При повній афазії хорий не є в силі видобути ні єдиного слова. При частинній афазії настає згадана вже висше (стор. 96.) проява, що наперед забуваються імена власні, відтак назви річей взагалі, а щойно на кінці прикметники, дієслова й частиці. Трапляється також, що хорі можуть видобути тільки поодинокі звуки або склади, а не цілі слова. При афазії є задержаний зв'язок між звуком і виображінням, а також між письменним знаком і виображінням, натомість є перерваний зв'язок між виображінням і вражінням артикуляції. І афазія, як се нераз помічували, може обмежитися до одної з мов, якими говорить недужий, підчас коли для інших мов спроможність говорення не порушена.

З нездібністю говорити, отже з афазією, лучиться часто частинна, або повна нездібність писати (аграфія). Перед кількома літами замітили навіть у Парижі два випадки, де аграфія виступала зовсім відокремлено. Обидва недужі могли говорити й читати та й розуміли, що до них говорили другі, але не змогли написати слова на папері, хоча вони передтим писали цілком вправно. Один із них при чималій напрузі не міг написати ніже єдиної букви, хоча міг дуже добре вишукати й означити поодинокі букви з друкованого, або написаного.

Забурення мови доказують нам, як незвичайно складні є чинності, що їх сума складається на заволодіння мовою. А що дитина призвоює їх собі поодинокі й ступнево, то поодинокі з тих функцій можуть затратитися, підчас коли інші залишаються ненарушені.

Фізіологічні причини забурень мови є знані досить точно. Тепер знають, що всі виображіння й рухи, звязані з мовою, є злучені з проявами влівої й половини мозку. Дальше знають також, що глухота слівв'язет'ся зі зраненнями першого й другого вискового завою й що афазія виступає завжди разом зі зраненням тильної часті третього чоловіго завою.

§ 84. Душевні недуги

Глибокi й трiвкi забурення душевного життя, що роблять звичайно того, хто їх набавився, нездiбним виконувати своє звання, називаємо душевними недугами, або недугами духа.

Наука вважає сьогодні сі забурення за недуги мозку й поручає їх лікарському ліченню. А що сі недужі є часто небезпечні для свого оточення, то їх поміщують у лічницях, зумисно на те приладжених, де їх лічать і наглядають лікарі. Витворилася окрема галузь медичної науки, наука лічення душі, або психіатрія, щоби студіювати повстання і перебіг сих недуг та знайти відповідні методи лічення.

Мету сих студій досягнулиби тоді, колиб поталанило точно ствердити занедужання поодиноких частин мозку, що відповідають духовим забуренням, а відтак знайти засоби, щоби ті занедужання вилічити. Від сеї мети психіатрія сьогодні ще далеко. Одначе старанними помічуваннями вдалося установити поодинокі типи духових недуг, які, що правда, не є різко від себе відмежені але прецінь досить помітно рівномірні у своєму повстанні та перебігу.

В описі сих типів недуг мусять психіатри сьогодні ще підчеркувати переважно психічні симптоми, бо знаття прояв у мозку ще дуже незвершене. Саме тому сі описи є для психології дуже важні. Із студіювання забуреного душевного життя можна навчитися декого, що має вагу для знаття нормального перебігу психічних прояв.

Тут не може бути нашим завданням описувати поодинокі форми душевних недуг. Ми постараємося тільки дуже коротко подати, якого роду є сі забурення, що звичайно вражають три основні функції свідомости у душевно хорих.

Забурення в основній функції пізнавання можна найвиразніше помітити й тому їх найкрасше помічували. Перебіг виображінь є часто чисто асоціативний, не управильнюваний зовсім волею, так що здається, немов виображіння гонять одно за

одним (розтік ідей—*Ideenflucht*). Але часто хорий творить урочення (*Wahnideen*), які він опісля прикладає до всіх подій як стали аперцепційну масу. Мислєве жигтя душевно хорих характеризується загально тим, що в них затратилася здібність об'єктивного осуджування. „Другорядне Я“ (стор. 170. сл.) переважно уступає (мабуть ізза занедужання кори великого мозку), а з тим лучиться здебільшого те, що тиснуться наперед чисто самолюбні почування й гони. Недужий відносить події свого оточення до себе й через те пояснює собі їх переважно невірнo. Інколи зовсім нидіє спромога думати, так що недужі вже тільки животіють.

Життя почування схиляється взагалі до сильних афектів. Вони виявляються по часті в сильних приступах божевілля (скаженість), а по часті викликають трівке пригноблення. Се пригноблення стається деколи веселе, а коли ще злине на крилах високої самосвідомости, то веде недужого до вельми дивних химерних виображінь (манія великості). Але часто пригноблення буває сумне і його наслідком буває сильний занепад самопочуття (мелянхолія).

Забурення у волєвій чинности спирається переважно на нездібности рішатися, на неохоті до праці, часто також на тупому опорі, що його ставить хорий розпорядкам лікаря. Сюди належать також обговорені вже зміни свідомости „я“.

На кожний випадок студіювання душевних недуг учить, що три основні чинности свідомости вяжуться тісно зі собою і що забурення одної впливають істотно також на другі.

Зміст

	Стор.
Передмова автора до українського видання	III
Від перекладчика	IV
Із „вступних слів“ до третього видання	V
З переднього слова до четвертого видання	IX
Переднє слово до п'ятого видання	IX
Переднє слово до шестого видання	IX
Література	X

ВСТУП

Основні факти й основні поняття

1. Поняття й предмет психології	1
2. Завдання і становиско психології	3
3. Методи психології	5
4. Методи психології (Продовження)	7
5. Помічні джерела психології	10
6. Поняття душі	12
7. Тіло й душа. Нервний уклад	14
8. Основні чинності свідомості	22
9. Ступні розвитку свідомості	23
10. Психічні диспозиції	26
11. Подія психології	28

ПЕРШИЙ РОЗДІЛ

Психологія пізнавання

А. Вражіння і спостереження

12. Повстання і загальні прикмети вражіння	29
13. Ясність вражіння	30
14. Інтенсивність вражіння	34
15. Чуттєвий тон вражіння	37
16. Зміслові вражіння у ширшому значенні	38
17. Вражіння і спостереження	39
18. Змисл дотику	40
19. Змисл зору. Ясність і барва	42
20. Змисл зору. Спостереження предметів	47
21. Змисл слуху	53
22. Змисл смаку й нюху	58
23. Загальне значіння зміслових спостережень	58

Б. Про виображіння

24. Виображіння	60
25. Виображіння і спостереження	61
26. Головні класи виображінь	62
27. Перебіг виображінь	62
28. Асоціативний перебіг виображінь. Закон стичности	64
29. Асоціація через подібність	67
30. Ще про асоціативний перебіг виображінь	69
31. Аперцептивний перебіг виображінь. Увага	71
32. Аперцепція	74
33. Память і спогад	78
34. Уява	81
35. Типові виображіння	84
36. Репродукція душевних станів, пережитих нами самими	87

В. Думання й мова

37. Вобразування й думання	88
38. Повстання мови	90
39. Розвиток мови. Речення та осуд	92
40. Слово й поняття	94
41. Розвиток осуду	97
42. Розвиток осуду. Продовження	99
43. Самостійні й передані осуди	102
44. Правда й похибки в осуді. Заперечення	104
45. Віра й осуд	106
46. Заключування	109
47. Думання й пізнання	110
48. Форми наглядности простору й часу	112
49. Вражіння простору	113
50. Наглядність простору й поняття простору	114
51. Вражіння часу	115
52. Наглядність часу й поняття часу	116
53. Мірння й оцінка простору й часу	117
54. Число	119
55. Річ і субстанція	121
56. Причиновість і ексистенція	122
57. Огляд	125

ДРУГИЙ РОЗДІЛ

Психологія почування

58. Загальна характеристика почування	128
59. Почування й афект	130
60. Клясифікація почувань	131
61. Індивідуальні почування	133
62. Індивідуальні почування. (Дальше)	136
63. Родинні почування	139
64. Патріотичні почування	141
65. Спочування	141
66. Моральне почування	143
67. Релігійні почування	149
68. Естетичні почування	150
69. Інтелектуальні почування	154
70. Диспозиції почувань	155
71. Почування й пізнання	156

ТРЕТІЙ РОЗДІЛ

Психологія хотіння

72. Загальна характеристика функції хотіння	159
73. Рухи й воля	161
74. Стремління й гони	163
75. Пожадання й пристрасти. Бажання	164
76. Хотіння	166
77. Свобода волі	167
78. Свідомість „я“ і самосвідомість	170
79. Особистість та індивідуальність	173
80. Волеві диспозиції. Вдача та характер	175

ДОДАТОК

Перерви й забурення душевного життя

81. Спаня і сон. Гіпнотичні стани	179
82. Галюцинації та ілюзії	181
83. Забурення в мові	182
84. Душевні недуги	184

UNIVERSITY OF ILLINOIS-URBANA

3 0112 071220724